

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФАКУЛТЕТ ТЕХНИЧКИХ НАУКА У
НОВОМ САДУ

Игор Мараш

**Трансформације градског блока и
транзициони простори у XX и почетком
XXI века – идеали и идеје о граду**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Нови Сад, 2014. година

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Редни број, РБР :	
Идентификациони број, ИБР :	
Тип документације, ТД :	Монографска публикација
Тип записа, ТЗ :	Текстуални штампани материјал
Врста рада, ВР :	Докторска дисертација
Аутор, АУ :	Игор Мараш
Ментор, МН :	Проф. Др Нађа Куртовић Фолић, редовни професор
Наслов рада, НР :	Трансформације градског блока и транзициони простори у XX и почетком XXI века – идеали и идеје о граду
Језик публикације, ЈП :	Српски
Језик извода, ЈИ :	Српски
Земља публиковања, ЗП :	Република Србија
Уже географско подручје, УГП :	Војводина
Година, ГО :	2014
Издавач, ИЗ :	Факултет техничких наука, Универзитет у Новом Саду
Место и адреса, МА :	Нови Сад, Трг Доситеја Обрадовића 6
Физички опис рада, ФО : (поглавља/страна/ цитата/табела/слика/графика/прилога)	7/228/386/1/101/0/0
Научна област, НО :	Архитектура и урбанизам
Научна дисциплина, НД :	Архитектонско-урбанистичко планирање, пројектовање и теорија
Предметна одредница/Кључне речи, ПО :	Град, друштвени контекст, градски блок, трансформације, процеси, јавна сфера, приватна сфера, транзициони простори, хибриди
УДК	
Чува се, ЧУ :	Библиотеци Факултета техничких наука
Важна напомена, ВН :	
Извод, ИЗ :	У раду су истражене трансформације градског блока током XX и почетком XXI века. У циљу разумевања ових процеса и начина на који архитектонски склопови представљају одређене социјалне, друштвене вредности кроз простор, проучени су различити аспекти тих односа као што су везе између одређених архитектонских и урбанистичких модела и друштвених околности у којима настају, као и везе одређених модела живљења и просторних склопова кроз њихове узоре и технике настајања. Разумевање односа између различитих просторних нивоа, на врсту и природу транзиције између јавног, приватног и колективног, где се градски блок и његове трансформације појављују као главно место, поље тих односа чини значајан део овог рада.
Датум прихватања теме, ДП :	12.09.2013.
Датум одбране, ДО :	
Чланови комисије, КО :	Председник: Др Радивоје Динуловић, редовни професор Члан: Др Сретен Вујовић, редовни професор Члан: Др Дарко Реба, ванредни професор Члан: Др Јелена Атанацковић-Јеличић, ван. професор Члан: Др Милица Костреш, доцент Члан, ментор: Др Нађа Куртовић Фолић, редовни професор
	Потпис ментора

KEY WORDS DOCUMENTATION

Accession number, ANO :	
Identification number, INO :	
Document type, DT :	Monographic publication
Type of record, TR :	Textual material, printed
Contents code, CC :	Doctorate dissertation
Author, AU :	Igor Maraš
Mentor, MN :	Nađa Kurtović Folić, Phd, full professor
Title, TI :	Transformation of urban block and transitional spaces in XX century and at beginning of XXI century – ideals and ideas of city
Language of text, LT :	Serbian
Language of abstract, LA :	Serbian
Country of publication, CP :	Serbia
Locality of publication, LP :	Vojvodina
Publication year, PY :	2014
Publisher, PB :	Faculty of technical sciences, University of Novi Sad
Publication place, PP :	Novi Sad, Trg Dositeja Obradovića 6
Physical description, PD : <small>(chapters/pages/ref./tables/pictures/graphs/appendixes)</small>	7/228/386/1/101/0/0
Scientific field, SF :	Architecture and urbanism
Scientific discipline, SD :	Architectural and urban planning, design and theory
Subject/Key words, S/KW :	city, social context, urban block, transformation processes, the public sphere, the private sphere, transition areas, hybrids
UC	
Holding data, HD :	Library of Faculty of technical sciences
Note, N :	
Abstract, AB :	This thesis explores the transformation of a urban block in the XX and at beginning XXI century. In order to understand these processes and the ways in which architectural assemblies represent certain social values through space, this thesis explores and identifies various aspects of these relations as links between specific architectural and urban models and social circumstances in which they occur, it also define relationship between certain models of living and spatial configurations through their ideals and techniques of becoming. Understanding the relationships between different spatial levels, the type and nature of the transition between the public, private and collective, where transformations of urban block apperes as the main place of these relationships is also important part of this thesis.
Accepted by the Scientific Board on, ASB :	12.09.2013.
Defended on, DE :	
Defended Board, DB :	President: Dr Radivoje Dinulović, redovni profesor
	Member: Dr Sreten Vujović, redovni profesor
	Member: Dr Darko Reba, vanredni profesor
	Member: Dr Jelena Atanacković-Jeličić, van. profesor
	Member: Dr Milica Kostreš, docent
	Member, Mentor: Dr Nađa Kurtović Folić, redovni profesor
	Mentor's sign

SADRŽAJ

1. UVOD	4
1.1. Definisane predmeta istraživanja	6
1.2. Ciljevi istraživanja.....	11
1.3. Zadaci istraživanja	13
1.4. Očekivani rezultati istraživanja	15
1.5. Sistem radnih hipoteza	17
1.6. Primjenjene naučne metode istraživanja	18
1.7. Kritički prikaz dosadašnjih istraživanja	20
2. PRINCIPI, TEORIJE I MODELI RAZVOJA I TRANSFORMACIJE SAVREMENOG GRADA - IDEALI GRADA	28
2.1. Trgovački grad i kuća kao socioekonomska jedinica	30
2.2. Inženjerski grad i periferija	37
2.3. Grad, socijalna reforma i estetika	46
2.4. Planovi proširenja i kompaktni grad	54
2.5. Ideologija i grad – kolektivitet i urbana distopija	61
2.6. Urbana obnova – javni prostor i politika svakodnevnog .	73
2.7. Postmetropola – između „izotopije“ i „heterotopije“	85
3. TRANZICIONI PROSTORI - O „DRUGIM“ I „TREĆIM“ PROSTORIMA.....	98
3.1. Odnos javno-privatno, gradski blok i funkcija preklapanja	

3.2. Kolektivni prostor, propusnost i pitanje podele - „heterotopije“ i „izotopije“	106
3.3. Urbanizacija privatnog ili „parohijalizacija“ javnog	112
3.4. Hibridi, lokalne mreže i pitanje povezanosti	116
4. TRANSFORMACIJE GRADSKOG STAMBENOG BLOKA - IDEJE O GRADU	120
4.1. Kuća kao ideal življenja - Borneo i Sporenburg U AMSTERDAMU i proširenje "Tri kanala" iz XVII veka	123
4.2. Osvajanje periferije – Ijburg i proširenja XIX veku.....	132
4.3. Blok kao urbana enklava - Java ostrvo i Zaanhof, Spaardammenburt.....	142
4.4. "Super-blok" - KNSM ostrvo i proširenje Jug.....	152
4.5. „Jedinica susedstva“ - Silodam	161
4.6. Novi kolektivizam ili heterotopija - GWL i Nieuwmarkt	171
4.7. „Supra-blok“ – Byzantium, Manifold Hybrid	179
5. ZAVRŠNE NAPOMENE I ZAKLJUČCI	188
6. ILUSTRACIJE I PRILOZI	199
7. LITERATURA	216

1. UVOD

Razumevanje istorije, razvoja i transformacije stambenog gradskog bloka tokom XX veka, direktno je povezano sa promenama u shvatanjima, modelima i načinima evolucije gradskih sredina. Upravo iz ove činjenice sledi potreba za istraživanjem tih transformacija. Kako su gradovi oduvek, a pogotovu danas kada preko polovine čovečanstva živi u urbanim sredinama, mesta, vodeća snaga ekonomskih, političkih i kulturnih promena, razvoja i obnove svakog društva, a gradski blok mesto na kojem se ove promene i relacije povezuju sa novostvorenim arhitektonskim i urbanim modelima, jasna je potreba za razumevanjem relacija i povratnih veza između pravila i modela kojima se konstruiše savremeni grad i socioloških, ekonomskih, kulturoloških vrednosti koje pripadaju društvu u kome ti modeli nastaju.

Ideja o gradu kao mestu sa gotovo neiscrpnim izvorom različitih usluga, aktivnosti i dobara ima za posledicu stalno rastuće stanovništvo u gradovima. Ovo kao rezultat ima i sveprihvaćenu ideju o neophodnosti održivosti gradova kao sistema i zaustavljanju njihovog daljeg širenja i zauzimanja novih prirodnih prostora. Ideja održivosti gradova nije važna samo na nivou ekološke održivosti, već je podjednako, ako ne i važnija, ideja o ekonomskoj i socijalnoj održivosti urbanih sredina što vodi ka aktivnom razvijanju modela kompaktnog grada, sistema velikih gustina, koncentracija, ne samo stanovništva već i sadržaja i aktivnosti. Dakle, stalno rastuća potreba za masovnom izgradnjom stambenog prostora, kao i kombinovanje funkcija stanovanja, rada i komercijalnih i kulturnih sadržaja vodi ka stvaranju novih

oblika stambenih blokova. Razumevanje načina njihovog nastanka, zakonitosti, pitanja upravljanja i korišćenja, organizacije različitih prostornih nivoa, i relacija sa okružujućim strukturama i prostorima grada se javlja kao jedan od ključnih elemenata u pronalaženju rešenja za modele savremenih gradova.

1.1. DEFINISANJE PREDMETA ISTRAŽIVANJA

Predmet ovog istraživanja je ispitivanje odnosa gradskog bloka i javnog prostora grada i transformacija tog odnosa koja umnogome utiče na način i vrstu promena urbanog i arhitektonskog prostora i svakodnevni život koji se u njemu odigrava. U cilju razumevanja tog odnosa i načina na koji arhitektonski sklopovi predstavljaju određene socijalne, društvene vrednosti kroz prostor, neophodno je proučiti različite aspekte tih odnosa kao što su veze između određenih arhitektonskih i urbanističkih modela i društvenih okolnosti u kojima nastaju, kao i veze određenih modela življenja i prostornih sklopova kroz njihove ideje, uzore i tehnike nastajanja. Važan segment istraživanja čini proučavanje prostora nastalog artikulacijom arhitektonskih i urbanističkih elemenata. Razumevanje odnosa između različitih prostornih nivoa, kao i njihove relacije su bitan deo istraživanja, u okviru koga će se poseban akcenat staviti na vrstu i prirodu tranzicije između javnog, privatnog i kolektivnog, gde se gradski blok i njegove transformacije pojavljuju kao glavno mesto, polje tih odnosa.

Prilikom proučavanja gradova uglavnom se bavimo opisivanjem forme i strukture grada. Forma grada, njegova struktura, u mnogome je određena odnosima javne i privatne sfere, javnih objekata i njima pripadajućih javnih prostora i stambenim objektima i četvrtima. Aldo Rosi, u svojoj knjizi „Arhitektura grada“, proučavajući grad deli urbanu formu na primarne elemente, spomenike, kao stalne tačke, nosioce urbane dinamike, i prostor-prebivališta, stambene kvartove, ”kuće za stanovanje”,

kao obeležja svakodnevnog života¹. Primarni elementi se tako pojavljuju kao proizvod konsenzusa, društvenog diskursa, i kao takvi su nosioci kolektivne želje, nudeći svakom članu društva osećaj pripadnosti i zajedništva, pri tom stvarajući sliku onoga što Anri Lefevr naziva "slikom društvene pojave"². Položaj ovih elemenata u razumevanju razvoja, dinamike neke urbane sredine ne ogleda se u njihovom početnom, originalnom sadržaju ili funkciji, jer često su tokom vremena ovi elementi menjali svoj program, već u njihovoj trajnosti i načinu na koji formiraju „celoviti sistem prostornih jedinica i sklopova koje su, pre svega, izvor i utok ljudskih aktivnosti i okrilje složenih životnih procesa u urbanoj sredini“³. Kroz trajanje ovih urbanih artefakata, trgova, ulica - javnih prostora grad pretpostavlja kontinuitet, svoju vitalnost, esencijalnu za njegovu prirodu i opstanak. Ta priroda i vitalnost se upravo ogleda u sposobnosti gradskog prostora da stvori okvir za slobodno delovanje i međusobnu interakciju svih aktera. Ovako stvoren socijalni prostor je uvek predmet pregovora i razmene ideja, iskustva, ideologija, znanja između različitih socijalnih grupa. Kada se ove grupe nađu u nekom prostoru one ga transformišu u svoju sliku, ali u isto vreme, one popuštaju i prilagođavaju sebe određenim materijalnim stvarima koje im odolevaju. Slika spoljnjeg okruženja i čvrste veze koje se održavaju sa okruženjem vode u sferu ideja koje grupa ima o sebi⁴. Pomenute grupe svojim delovanjem i fizičkim i virtuelnim ostavljaju tragove u prostoru, a prostor postaje deo zajedničkog identiteta.

---

¹ Rosi, A: Arhitektura grada, Građevinska knjiga i Premis, Beograd, 1996.

² Lefebvre, H: The Production of Space, Blackwell, Oxford , 1991.

³ Radović, R: Fizička struktura grada, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 1972.

⁴ Halbwachs, M: On Collective Memory, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1992.

Stanovanje, s druge strane, gotovo uvek se posmatra kao odraz pojedinca, kao deo individualnog identiteta. Grad je većim delom obeležen stanovanjem. Stambeni blokovi su najčešći elementi formiranja gradske strukture, istaknuti u kompoziciji grada kao njegova „ispuna“. Zato ne čudi što je problem stanovanja i pronalaženje rešenja jedna od dominantnih tema u arhitektonskoj teoriji i praksi. Međutim, stanovanje se često posmatra partikularno, kao problem stana - osnovne ćelije, bez analize sklopa koji se formira, i koji prestaje da bude predmet, objekat proučavanja. Arhitektonski ili urbani sklop je samo mesto u kome osnovni skup pojedinačnih elemenata/ćelija uzima fizičku formu. Sa druge strane, proces nastajanja stambenih četvrti je često linearni proces bez povratne veze, gde je svaki „komad“ na liniji potpuno razrešen u sebi i sklon nestajanju ili, još bolje, biva formalno razložen/utopljen u sklopu⁵, bez potrebe za spregom i vezom u svim fazama procesa, na svim prostornim nivoima. Stambeni objekti i četvrti su tako elementi urbane strukture koji se često posmatraju kao posebni i odvojeni elementi čime se gubi skladan odnos delova i celine, kuće i grada, javne i privatne sfere. Celina više nije ništa drugo do skup njenih delova, gde delovi nemaju vezu jedni sa drugima. Ovakva parcijalna analiza bez pokušaja da se ozbiljnije istraže relacije i odnosi koji formiraju i oblikuju celinu onemogućava proces otkrivanja i razumevanja, kako porekla i razloga nastanka pojedinih urbanih oblika, tako i kritičkog korišćenja postojećih modela i tipova. Korišćenje postojećih modela i tipova, direktnom primenom u procesu stvaranja savremenih gradskih prostora, samo zato što su bili uspešni u ranijim periodima je pogrešno i opasno, jer su oni proizvod društva u kome nastaju, i njihova primena nije moguća u

---

⁵ Tafuri, M: Architecture and Utopia - Design and Capitalist Development, The MIT Press, Cambridge, London, 1976.

izvornom obliku, jer oni odgovaraju vrednostima koji pripadaju društvu u kome su nastali. Ako prihvatimo tvrdnju da je stanovanje najreprezentativniji pokazatelj da je grad "projekcija društva u prostoru"⁶, onda možemo reći da se struktura grada, urbani blok ili kuća može i mora videti kao refleksija doba u kojem nastaje, i kroz njihov odnos prema "kulturi življenja" i "svakodnevnom životu"⁷. Takođe, jasno je da su relacije i međusobni odnosi između arhitektonskih i urbanističkih modela i tipova i političkih, socioloških, ekonomskih, kulturoloških faktora krucijalni, kako za proces razumevanja odnosa privatnog prostora kuće ili stana i javnog prostora grada, tako i za proces projektovanja novih gradskih prostora.

Kao što je već pomenuto svaki grad možemo podeliti na javni prostor koji čine ulice, trgovi, javni parkovi, pa čak i unutrašnjost javnih objekata i privatni prostor, koga čine stan, kuća, prostor stanovanja. Odnosi i razlike između ove dve sfere grada su bile i ostale glavna tema urbanističke i arhitektonske, kako teorije, tako i prakse. Javni prostori u gradu se tradicionalno posmatraju kao mesta razmene stavova, znanja, iskustava stanovnika sa različitim poreklom i različitim interesima⁸, i kao takvi su od vitalnog značaja za dalji razvoj i opstanak gradova. Ovo su prostori koji se najčešće percipiraju kao nosioci socijalnih vrednosti jednog grada. Razlog tome treba tražiti pre svega u činjenici da su ovo prostori koji su karakteristični upravo po koncentraciji sadržaja i događaja i njihovom preklapanju što je neophodan preduslov za stvaranje sredine koju možemo

---

⁶ **Pušić, Lj:** Grad društvo prostor: Sociologija grada, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997

⁷ **Kommosa, S:** The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010

⁸ **Hajer, S, Reijndorp, A:** In Search of a New Public Domain, NAI Publishers, Rotterdam, 2001

okarakterisati kao kvalitetni prostor javnog delovanja⁹. U sistem prostora javnog života grada spadaju i prostori koji nisu javni prostori, striktno po definiciji. Ovo su prostori u kojima postoji neki vid prisvajanja i prilagođavanja ili kontrole od strane različitih grupa, prostori kao što su šoping molovi, železničke i autobuske ili metro stanice, aerodromi, tematski i zabavni parkovi, koji nisu javni u pravom smislu, ali ih stanovnici prepoznaju kao javne. Treba istaći da ovi prostori nemaju isti kvalitet i socijalnu vrednost za sve korisnike i u isto vreme. Sa druge strane, postoje prostori vezani za stanovanje, privatnu sferu svakodnevnog života koji su veza između javnog i privatnog života stanovnika. To su otvoreni prostori u okviru stambenih blokova, koji deluju tako da smanjuju razlike između javnog i privatnog i čine prostornu granicu nestalnom i promenljivom. Manuel de Sola-Morales ove prostore naziva kolektivnim prostorima, mestima koja su mnogo više i mnogo manje od javnih prostora. Kolektivni prostori, nisu ni javni ni privatni prostori, već oba istovremeno, to su javni prostori za privatne aktivnosti i privatni prostori koji dozvoljavaju zajedničke aktivnosti. Bogatstvo jednog grada, njegova arhitektonska, urbanistička i morfološka različitost se ogleda u kolektivnim prostorima, u svim onim prostorima koji su mesta svakodnevnog života, kao odraza pojedinca, ali i zajedničkog identiteta¹⁰.

---

⁹ Ovde treba istaći da ovi prostori nisu svi javni prostori, kao mesta koja nisu privatna i dostupna svakom, već prostori koji se direktno vezuju za ono što Jürgen Habermas naziva javnom sferom, koju čini sve što možemo povezati sa javnim delovanjem kao što su štampani mediji, televizija, političke partije, institucije vlasti, kulturne institucije, javno mnjenje i stavovi kao preduslov demokratskog društva.

¹⁰ De Sola-Morales, M.: Openbare en collectieve ruimte, De verstedelijking van het privé-domein als nieuwe uitdaging, *Oase*, No.33, 1992. str. 3-8

1.2. CILJEVI ISTRAŽIVANJA

U odnosu na predhodno definisan predmet i potrebe cilj istraživanja podrazumeva naučno argumentovano utvrđivanje, razumevanje i objašnjenje transformacije gradskog stambenog bloka tokom XX i početkom XXI veka pre svega u onim fazama razvoja i promena gde je pojava, razvoj i uloga tranzicionih, prelaznih ili graničnih prostora imala odlučujuću ulogu u formiranju, definisanju i strukturi stambenog bloka kao jednog od osnovnih elemenata strukture grada. Osnovu za postizanje primarnog cilja činiće prepoznavanje i razumevanje relacija, odnosa i povratnih veza, pravila i modela kojima se formira i oblikuje celina i uloga gradskog bloka kao nosioca ovog razvoja. Budući da se radi o kompleksnim odnosima i procesima unutar građene sredine, kao njene veze i relacije sa društveno-političkim procesima, izdvojilo se nekoliko nivoa podciljeva istraživanja:

1. Identifikacija i proučavanje arhitektonskih i urbanističkih modela i tipova i socioloških, kulturoloških, ekonomskih i političkih faktora u trenutku njihovog nastanka;
2. Vrednovanje i definisanje prostornih logika, pravila i tehnika vezanih za određene modele, i njihova upotreba u procesima transformacije stambenog bloka;
3. Tumačenje specifičnosti i značaja odnosa između različitih prostornih nivoa, na vrstu i prirodu tranzicije između javnog i privatnog, sa posebnim akcentom na intermedijarne, tranzicione prostore, gde se gradski blok i njegove transformacije pojavljuju kao glavno mesto, polje tih odnosa;

4. Identifikacija i analiza uzročno posledičnih veza nastanka, primene i odnosa određenog stambenog tipa i elemenata vezanih za njega kao što su položaj stepenica, načina ulaska u stan i organizacija stana i njihovog uticaja na odnos stambenog bloka i okruženja.
5. Definisanje novih modela i tipova stambenih prostora i kompleksa, sa posebnim akcentom na odnose javnog i privatnog i formulisanje pravila i kriterijuma upotrebe intermedijarnih prostora na nivou gradskog bloka ili stambene četvrti.

1.3. ZADACI ISTRAŽIVANJA

Na osnovu definisanog predmeta i cilja istraživanja, zadaci istraživanja podrazumevaju utvrđivanje i povezivanje transformacija savremenog grada i gradskog bloka u ovim procesima, sa posebnim osvrtom na one faze gde su tranzicioni prostori imali odlučujuću ulogu u formiranju i definisanju određenih gradskih struktura. U odnosu na ovo mogu se naznačiti sledeći zadaci:

1. Analiza i istraživanje arhitektonskih i urbanih modela i tipova koji su uticali na razvoj i transformacije savremenog grada;
2. Utvrđivanje relevantnih socioloških, kulturnih, ekonomskih i političkih faktora koji koincidiraju sa nastankom određenih arhitektonskih i urbanih modela, kao i povezivanje izdvojenih modela i društvenog konteksta u kom nastaju;
3. Utvrđivanje određenih prostornih logika, pravila i tehnika i definisanje načina na koji se oni koriste u procesima transformacije bloka i ispitivanje prirode i karaktera odnosa između javnog, privatnog i kolektivnog na nivou gradskog bloka, sa posebnim akcentima na veze između transformacije gradskog bloka i promenama odnosa između javnog i privatnog;
4. Utvrđivanje načina i oblika tranzicije između javnog i privatnog i uloga tranzicionih prostora u formiranju i transformaciji određenih prostornih sklopova;

5. Ispitivanje veze novih modela i tipova stambenih prostora sa promenama u relacijama javnog i privatnog u savremenom gradu i utvrđivanje uticaja određenog stambenog tipa i njegove funkcionalne i prostorne konfiguracije na promene odnosa stambenog bloka i njegovog okruženja;
6. Definisanje pravila i kriterijuma upotrebe intermedijarnih, među-prostora na nivou gradskog bloka ili stambene četvrti i preporuke za primenu u našoj sredini

1.4. OČEKIVANI REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U perceptivnim istraživanjima i proučavanjima gradski prostor se gotovo uvek posmatra kao statičan, bez uticaja na socioekonomske i političke promene, kao mesto koje nije ništa više od scenografije za dinamičke procese ekonomskog, političkog ili socijalnog napredka. Međutim, kao rezultat istraživanja se upravo očekuje potvrda da su procesi stvaranja, konstruisanja i projektovanja gradskih sredina neodvojivi deo dinamičkog procesa razvoja i progresa društva, i to kao jedan od njegovih primarnih polja delovanja. Dakle, istraživanje bi trebalo da omogući stvaranje veze između razvoja i transformacija gradskih sredina, to jest arhitektonskih i urbanističkih modela i tipova i socioloških, kulturoloških, ekonomskih i političkih faktora, kao što su porodica, zajednica, socijalne klase, političke promene, tržišna ekonomija i kulturne politike. Ova očekivana veza bi trebalo da pokaže ne samo da određena društvena struktura ima svoju specifičnu prostornost već i da tako stvoreni prostorni sklopovi imaju uticaja i generišu dodatne oblike socijalne organizacije, političke i ekonomske specifičnosti i tako utiču na proces društvenih promena i napretka. Dakle, proces projektovanja gradskih prostora je nemoguće odvojiti od njegovih socijalnih funkcija, gde je projektovanje proces u kome se opšte prihvaćeno urbano značenje izražava kroz određene urbane forme¹¹.

Forma grada je, dakle, uvek proizvod preovlađujućeg društvenog diskursa, kao dominantnog stanja i stanovišta u društvu, sa jedne, i privatnog, sfere značenja i doživljaja pojedinca ili grupe, sa

---

¹¹ Castells, M.: The city and grassroots, University of California Press, Berkeley and Los Angeles , 1983.

druge strane. Kontradikcije, konflikti, ali i pregovori i savezi ova dva polja definišu prostor grada. Veoma često se u procesu istraživanja i opisivanja gradova uticaj i rezultati tog uticaja ova dva polja posmatraju kao posebni, pa čak i suprotstavljeni procesi, dok je upravo njihova interakcija i neodvojivost od velikog značaja za razumevanje gradova i njihovih prostornih specifičnosti. U slučaju gradskog stambenog bloka kao mesta kontakta i tranzicije javnog i privatnog, prostori te tranzicije postaju ključno mesto razumevanja i poboljšanja prostora grada. Tumačenje specifičnosti i značaja ovih intermedijarnih prostora, na nivou gradskog bloka ili četvrti kao rezultat će imati identifikaciju ovih prostora, međusobnih odnosa, rasporeda i mreže koju formiraju, i utvrđivanje pravila i kriterijuma njihovog nastanka, strukture i funkcionisanja u okviru bloka.

1.5. SISTEM RADNIH HIPOTEZA

- Postoji povezanost razvoja grada i njegovih transformacija sa ekonomskim, socijalnim, političkim i kuturološkim faktorima. Napredak ali i problemi određene urbane sredine i njenih elemenata podređeni su okruženju u kojem nastaju.
- Sledeća pretpostavka je da određeni ideali življenja, nastali kao posledica društvenog konteksta, proizvode određene arhitektonske i urbane modele. Svaki model ima određenu prostornu logiku koja ga vezuje sa određenim prostornim okruženjem. Pretpostavka je da je moguće identifikovati veze između modela življenja i njihovih prostornih manifestacija, određenih tipova, ideja o gradu.
- Osnovna hipoteza rada je da su priroda, način i vrste tranzicije između javnog preovlađujućeg društvenog diskursa i privatne sfere pojedinca, kao i nastanak novih intermedijarnih prostornih nivoa povezani i od ključnog značaja za razumevanje, razvoj i unapređenje savremenih gradova. Kako je gradski blok, mesto kontakta domena javnog i privatnog, on se pojavljuje kao prostor na kojem su promene u gradskoj strukturi najvidljivije i najrazumljivije.

1.6. PRIMENJENE NAUČNE METODE ISTRAŽIVANJA

Složenost teme, koja se ogleda u preklapanju različitih prostornih nivoa, kao i njeni interdisciplinarni i transdisciplinarni aspekti usmerili su odabir metodološkog pristupa istraživanju. Princip istraživanja počiva na istovremenom sagledavanju velikog broja najrazličitijih uticaja i faktora, u transformacijama gradskog bloka, sa posebnim akcentom na odnos javnog i privatnog i tranzicionim procesima i prostorima koji nastaju. Upravo iz ovog razloga će se ovi procesi i relacije posmatrati i na teorijskom nivou i vezano za konkretno područje istraživanja, razmatrani ne samo kao relativno statični fizički oblici, već i u okviru dinamičkih procesa njihove geneze i linija nastanka, ali i budućeg razvoja. Istraživanje proisteklo kao potreba za razumevanjem nastanka i razvoja određenih urbanih oblika i njihove veze sa prostornim i društvenim kontekstom u kome nastaju, je uticalo i na odabir adekvatnog pristupa i metodologije istraživanja. Usvojeno je sagledavanje problema kroz različite prostorne nivoe i njihovo prožimanje i međusobne uticaje, od šireg prostornog konteksta, do pojedinačnih sastavnih elemenata.

Metodološki postupci primenjeni u ovom radu bazirani su na naučnom opisivanju i objašnjenju transformacija gradskog bloka, pre svega kroz odnos javnog i privatnog, i tranzicionih prostora kao mesta pojave i razvoja tih odnosa. U okviru istraživanja sistematski je korišćeno nekoliko naučnih metoda primerenih određenim fazama i ciljevima rada. Analiza različitih izvora će biti usmerena ka definisanju pojmova i razumevanju nastanka određenih arhitektonskih i urbanističkih modela i tipova u odnosu na različite istorijske, socijalne, ekonomske i političke kontekste. Sa ciljem identifikacije i proučavanja i razumevanja relacija, razvojnih linija i istorijsko-društvenih uslovljenosti biće

upotrebljene istorijska i tipološka metoda. Metoda analize i komparativna metoda biće upotrebljena u procesu sagledavanja, razumevanja i opisivanja transformacija bloka i njegovih pojedinačnih elemenata. Posebna pažnja će biti posvećena sagledavanju i uspostavljanju veze postojećih metodologija i njihovoj sintezi u cilju jasnog definisanja kriterijuma analize i valorizacije veza između društvenog konteksta i arhitektonskih modela i tipova kao prirode njihovih transformacija i tranzicionih procesa u okviru različitih prostornih nivoa. Očekivani rezultati ovih analiza bi predstavljali bazu za formulisanje predloga za budući razvoj ideja, principa u procesu projektovanja stambenih prostora u gradu.

1.7. KRITIČKI PRIKAZ DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

Proučavanja grada i njegove forme od kraja XIX veka do danas kao glavnu temu stavljaju odnos preovlađujućeg društvenog diskursa, koji se najbolje ogleda u javnoj sferi, i sfere pojedinca ili grupe, kao domena privatnog. Međuzavisnost i interakcija ova dva domena i njihovih prostornih reprezentata su glavne teme proučavanja transformacija savremenog društva i gradova kao polja u kojem se te promene najbolje ogledaju. Tako je, u radovima Jirgena Habermasa¹², Hane Arent¹³, Voltera Benjamina¹⁴, Georga Zimela¹⁵ dihotomija i polaritet javnog i privatnog osnov formiranja društvenih i urbanih sistema. Svi ovi autori se bave nastankom i razvojem novih društvenih oblika, pre svega vezanih za nastanak onoga što Luis Mamford¹⁶ zove „kulturom gradova“, gde je osnovni fokus ovih radova ne toliko na formi već na socijalnim normama, navikama i procesima izdvajanja ekonomskih kategorija iz domena privatnog interesa u domen javnog značaja. Komodifikacije društva, nastanak novih socioekonomskih kategorija, njihove odlike i karakteristike u domenu svakodnevnog života su osnovne teme kojima se bave ovi autori. Procesi komercijalizacije svakodnevnog i kulturnih politika

---

¹² Habermas, J.: The Structural Transformation of the Public Sphere-An Inquiry into a Category of Bourgeois Society, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991

¹³ Arendt, H.: The Human Condition, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1998

¹⁴ Benjamin, W.: Arcades Projects, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1999; Selected writings, vol.2, 1927-1934, ur. Jenings, M.W., Eiland, H.Smith, G., Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1999

¹⁵ Zimel, G.: Veliki gradovi i duhovni život, u Vujović, S., Petrović, M. (ur): Urbana Sociologija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005

¹⁶ Mamford, L.: Kultura gradova, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2010; Grad u istoriji, Book&Marso, Beograd, 2006

i njihovo uključivanje u domen od javnog značaja kao posledicu imaju da, kako kažu Adorno i Horkheimer¹⁷, njihovo uređivanje postaje bitan segment politike vlasti. Ovu tezu, kao i procese koji se tiču regulacije i dominacije vlasti, možemo naći kod Mišela Fukoa¹⁸. Tako, privatna sfera prbivališta, prostor proizveden kroz svakodnevno delovanje, po Anri Lefevru¹⁹, prelazi u domen prostora regulisan zakonima i pravilima. U svojoj knjizi *Prakse svakodnevnice* Mišel de Serto²⁰ takođe posmatra prostor grada kroz suprostavljanje i odnose dva tipa prostornih praksi. Dijaletički pristup prostornosti ovde se definiše kroz strategije stvorene delovanjem vlasti i taktike pojedinca kojima stvaraju sopstvene prostore unutra strategijama stvorenih prostora. Shvatanje prostora kao personalizovanog produkta, procesi individualizacije javnog, gde prostor postaje deo onoga što Burdije²¹ naziva simobličkim kapitalom srećemo kod niza autora kao što su Gi Debor²² Žan Bodrijar²³, Frederik Džejmison²⁴,

---

¹⁷ Horkheimer, M., Adorno, W.T: Dialectic of Enlightenment, Continuum, New York, 1982

¹⁸ Foucault, M.: Discipline and Punish, Vintage Books, New York, 1979; The Order of Things, Vintage Books, New York, 1994

¹⁹ Lefebvre, H: The Production of Space, Blackwell, Oxford, 1991; The Urban Revolution, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 2003

²⁰ de Certeau, M.: The Practice of Everyday Life, University of California Press, Berkeley

²¹ Bourdieu, P.: Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste, Harvard Press, Cambridge

²² Debord, G.: Society of the Spectacle, Trazon Press, Canberra, 2002

²³ Baudrillard, J: The Ecstasy of Communication, u Foster, H. (ur.): The Anti-Aesthetic-Essays on Postmodern Culture Baudrillard, J: The Ecstasy of Communication, u Foster, H. (ur.): The Anti-Aesthetic-Essays on Postmodern Culture

²⁴ Jameson, F.: Postmodernism, Or the Cultural Logic of Late Capitalism, Duke University Press, Durham, 1991; Jameson, F.: Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma, Postmoderna - Nova epoha ili zabluda, Naprijed, Zagreb, 1988; Jameson, F., Speaks, M.: Envelopes and Enclaves: The Space of Post-Civil Society, *Assemblage*, No.17, april 1992, str 30-37

Ričarda Senet²⁵, Dejvid Harvi²⁶ ili Peter Sloterdajk²⁷. Procesi prostorne fragmentacije, heterogenosti savremenog grada, deteritorijalizacije i reteritorijalizacije²⁸, kao posledice promena u procesima proizvodnje i potrošnje i promene u društvu i gradu kao njegovoj prostornoj ekspresiji nalazimo u radovima Manuela Kastelsa²⁹, Edvarda Sodže³⁰, Majka Dejvisa³¹. Procesi otuđenja, bez ijednog od tradicionalnih elemenata označavanja prostora, gde se stvaranja čitljivih i razumljivih gradova kroz procese stvaranja kolektivnih slika i predstava³², a „pravo na grad“³³ kao ključna tema, nalazimo kod Džejn Džejkobs³⁴, Kevina Linča³⁵, Kristofera Aleksandera³⁶ i Šeron Cukin³⁷. Kritiku

---

²⁵ Sennet, R.: The fall of public man, W.W. Norton and Company, New York, 1992

²⁶ Harvey, D.: The Condition of Postmodernity -An Enquiry into the Origins of Cultural Change, Blackwell Publishing, Cambridge, Massachusetts, 1989; The Political Economy of Public Space u Low, S., Smith, N. (eds): The Politics of Public Space, Routledge, New York, 2005.

²⁷ Sloterdijk, P.: Cell-building, Egospheres, Self-containers u Rienets, T., Sigler, J., Christiaanse, K., (eds.): Open City: Designing Coexistence, Uitgeverij SUN, Amsterdam, 2009., str. 115-130; Sloterdijk, P.: Spheres Theory: Talking to Myself about the Poetics of Space, Harvard University Graduate School of Design, February 17, 2009

²⁸ Deleuze, G., Guattari, F.: A Thousand Plateaus, Capitalism and Schizophrenia, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1987.

²⁹ Castells, M.: The city and grassroots, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1983.; Castells, M.: The Rise of Network Society, Wiley-Blackwell, Oxford, 2010

³⁰ Soja, E.W.: Thirdspace, Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places, Blackwell Publishing, Oxford, 1996; Soja, E.W.: Postmetropolis, Critical Studies of Cities and Regions, Blackwell, Publishing, Oxford, 2000

³¹ Davis, M.: City of Quartz, Verso, London, New York, 2006; Plant of Slums, Verso, London, New York, 2006

³² Halbwachs, M.: On Collective Memory, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1992.

³³ Lefebvre, H.: The Urban Revolution, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 2003

³⁴ Džejkobs, Dž.: Smrt i život velikih američkih gradova, Mediterranean publishing, Novi Sad, 2011.

³⁵ Lynch, K.: The Image of The City, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1960

modernističkog, racionalnog, funkcionalističkog grada, ali i razumevanje procesa i razvoja gradova i arhitektonskih i urbanističkih ideja, takođe, možemo naći u delima Kolina Roua i Freda Kettera³⁸, Manfreda Tafurija³⁹, Aldo Rosija⁴⁰, Alena Kolhouna, ⁴¹Keneta Fremptona⁴² Nan Elin⁴³, Pitera Hala⁴⁴, Čarlsa Dženksa⁴⁵, Zigfrida Gideona⁴⁶, Kasteksa, de Pola i Panerea⁴⁷, Spira Kostofa⁴⁸, Gutkinda⁴⁹, Nikole Dobrovića⁵⁰, Ranka Radovića⁵¹ i Ljubinka Pušića⁵². Poseban značaj za razumevanje teorija i ideja

---

³⁶ Alexander, C: Notes on the Synthesis of Form, The Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1971.

³⁷ Zukin, S.: Loft Living, Culture and Capital in Urban Change, Radius, London, 1998

³⁸ Rowe, K., Koetter, F: Collage City, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, 1984.

³⁹ Tafuri, M.: Architecture and Utopia, Design and Capitalist Development, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1976

⁴⁰ Rosi, A.: Arhitektura grada, Građevinska knjiga, Beograd, 2008

⁴¹ Colquhoun, A.: Modern Architecture, Oxford University Press, Oxford, 2002

⁴² Frempton, K.: Moderna arhitektura, kritička istorija, Orion art, Beograd, 2004

⁴³ Elin, N.: Postmoderni urbanizam, Orion Art, Beograd, 2002

⁴⁴ Hall, P.: Cities of Tomorrow, Blackwell, Oxford, 1988

⁴⁵ Dženks, Č.: Moderni pokreti u arhitekturi, Građevinska knjiga, Beograd, 1986.; Heteropolis, Academy Editions, London, 1993.

⁴⁶ Gidion, Z.: Prostor, vreme, arhitektura, Građevinska knjiga, Beograd, 2002.

⁴⁷ Castex, J., Depaule, J.C., Panerai, P.: Urbane forme, Građevinska knjiga, Beograd, 1989

⁴⁸ Kostof, S.: A History of Architecture, Oxford University Press, New York, Oxford, 1995.; The City Assembled, Thames & Hudson Ltd, London, 1992.; The City Shaped, Thames & Hudson Ltd, London, 1991.

⁴⁹ Gutkind, E. A.: Urban Development in Central Europe, Volume I, The Free Press, New York, Collier-Macmillan Limited, London, 1964.; Urban Development in Western Europe: The Netherlands and Great Britain, Volume VI, The Free Press, New York, Collier-Macmillan Limited, London, 1971.

⁵⁰ Dobrović, N.: Savremena arhitektura 3 - sledbenici, Građevinska knjiga, Beograd, 1963

⁵¹ Radović, R.: Savremena arhitektura, Stilos, Novi Sad, 1998.; Fizičke struktura grada, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 1972.

⁵² Pušić, Lj.: Grad: Znaci vremena, Matica Srpska, IKA Prometej, Novi Sad, 1991; Čitanje grada: između duha i materije, Prometej, Novi Sad,

u arhitektonskoj i urbanističkoj produkciji tokom XX veka imaju hrestomatije i kritički prikazi savremenih teorija autora kao što su Čarls Dženks i Karl Kropf⁵³, Majkl Hejs⁵⁴, Kejt Nesbit⁵⁵, Hal Foster⁵⁶, Nil Lič⁵⁷, Majkl Sorkin⁵⁸, Čumi i Čeng⁵⁹, Pol Noks⁶⁰, Simon Parker⁶¹, Aleksander Kutbert⁶², Renets, Sigler i Kristijanse⁶³, Vujović i Petrović⁶⁴, . Kao posebnu grupu radova možemo izdvojiti monografske publikacije arhitekata koje se bave teorijskim osnovama i njihovim arhitektonskim realizacijama, gde su posebno proučavani radovi Le Korbizijea⁶⁵, Grupe 10⁶⁶, Rema

---

1995; Grad društvo prostor: Sociologija grada, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997

⁵³ Jencks, C., Kropf, K., (eds.): Theories and Manifestoes of Contemporary Architecture, Wiley-Academy, Chichester, 2006.

⁵⁴ Hays, K.M., (eds.): Architecture theory since 1968. , A Columbia Book of Architecture, New York, 1998.

⁵⁵ Nesbitt, K., (ed.): Theorizing a new agenda for architecture: an anthology of architectural theory 1965-1995, Princeton Architectural Press, New York, 1996.

⁵⁶ Foster, H. (ed.): The Anti-Aesthetic-Essays on Postmodern Culture, Bay Press, Washington, 1983

⁵⁷ Leach, N., (ur.): Rethinking Architecture, A reader in cultural theory, Routledge, New York, London, 1996.

⁵⁸ Sorkin, M.(ed.): Variations on a Theme Park: The New American City and End of Public Space, Hill and Wang, New York, 1992

⁵⁹ Tschumi, B., Cheng, I., (ur.): The State of Architecture at the Beginning of the 21st Century , The Monacelli Press, New York, 2003.

⁶⁰ Knox, P.L.: Cities and Design, Routledge, London, New York, 2011

⁶¹ Parker, S.: Urban Theory and Urban Experience, Encountering the city, Routledge, London, 2004

⁶² Cuthbert, R.A.: The Form of the cities, Political Economy and Urban Design , Blackwell, Oxford , 2006; Cuthbert, R.A.: Understanding Cities, Method in urban design, Routledge, London, 2011

⁶³ Rieniets, T., Sigler, J., Christiaanse, K., (eds.): Open City: Designing Coexistence, Uitgeverij SUN, Amsterdam, 2009

⁶⁴ Vujović, S., Petrović, M. (ur): Urbana Sociologija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005

⁶⁵ Le Korbizje: Ka pravoj arhitekturi, Građevinska knjiga, Beograd, 1999.; Boesiger, W.: Le Corbusier 1910-65, Birkhauser Publishers for Architecture, Basel, 1999

⁶⁶ Pedret, A.: Team 10: An Archival History, Routledge, London, 2013

Kolhasa⁶⁷, Bernarda Čumija⁶⁸ Stivena Hala⁶⁹, MVRDV-a⁷⁰ i Kis Kristijansea⁷¹. Pocesi dekonstrukcije i rekonstrukcije savremenog društva, vode ka prelazu sa homogenog na heterogeni, višeznačni gradski prostor. Restruktuiranje savremenog grada, slabi centripetalne sile i menja dihotomsku prirodu grada uvodeći u sistem prostora „treći prostor“ , prostor tranzicije, hibridni prostor, kao ravnopravnog i podjednako značajnog elementa u procesima formiranja savremenog društva i grada kao njegove projekcije. Nastanak, razvoj i ulogu ovih prostora u savremenom gradu možemo naći u istraživanjima i radovima Mišel Fukoa⁷², Edvarda Sodže⁷³, Homi Babe⁷⁴, Nan Elin⁷⁵, Hajera i Rejndorpa⁷⁶, Manuela de Sole Moralesa⁷⁷, Džona Habrakena⁷⁸, Miloša Bobića⁷⁹,

---

⁶⁷ **Koolhaas, R.:** Delirious New York - A Retroactive Manifesto for Manhattan, The Monaceli Press, New York ,1994; S,M,L,XL, Benedikt Taschen Verlag, Gmbh, Koln, 1997

⁶⁸ **Tschumi, B.:** Architecture and Disjunction, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1996.; Event Cities 2, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2000

⁶⁹ **Holl, S.:** Urbanism - Working with Doubt, Princeton Architectural Press, New York, 2009; Interwinging, Prnceton Architectural Press, New York, 1996; **Frempton, K.:** Steven Holl Architect, Electa architecture, Milano, 2002

⁷⁰ **Maas, W., van Rijs, J., Koek, R. (ed):** FARMAX - Excursions on density, 010 Publishers, Rotterdam, 1998; **Diaz Moreno, C., Garcia Grinda, E.:** Redefining tools of radicalism - a conversation with Winy Maas, Jacob van Rijs, Nathalie de Vries, u *El Croquis*, MVRDV - stacking and layering 1997-2002, no. 111. 2002, str. 7-23; **Hubertus, A.:** Stacking and Layering, u *El Croquis*, MVRDV - stacking and layering 1997-2002, no. 111. 2002, str. 30-38

⁷¹ **Michaeli, M., et al.:** Situation: KCAP Architects & Planners, NAI Publishers, Rotterdam, 2006

⁷² **Foucault, M:** "Of Other Spaces", Diacritics Vol.16, No.1, The Johns Hopkins University Press, 1986, str. 22-27

⁷³ **Soja, E.W.:** Thirdspace, Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places, Blackwell Publishing, Oxford, 1996

⁷⁴ **Bhabha, H. K.:** The Location of Culture, Routledge New York and London, 1994

⁷⁵ **Elin, N.:** Integral Urbanism, Routlege, New York, London, 2006.

⁷⁶ **Hajer, M., Reijndorp, A.:** In Serach of New Public Domain, Analysis and Strategy, NAI Publishers, Rotterdam, 2001

⁷⁷ **De Sola Morales, M.:** Openbare en collectieve ruimte, *Oase*, No.33, SUN Publishers, Amsterdam, 1992, str.5-8

Toma Avermatea⁸⁰, De Kautera i Dehanea⁸¹, Džejmisona i Spiksa⁸². Određeni društveni kontekst proizvodi specifične arhitektonske i urbane modele. Svaki model, ideal življenja ima prostornu logiku koja u kontaktu sa određenom društvenom i urbanom matricom proizvodi specifične ideje o gradu, određene tipove. Iz tog razloga, posebna grupa radova vezana je za određene urbane sredine i periode njihovog razvoja pre svega Beča⁸³, Berlina i Frankfurta⁸⁴ i posebno Amsterdama⁸⁵.

---

⁷⁸ Habraken, N.J.: Control Hierarchies in Complex Artifacts, originalni članak štampan u *Proceedings of the Conference on Planning and Design in Architecture at the International Congress on Planning and Design Theory*, The American Society of Mechanical Engineers, Boston, 1987.

⁷⁹ Bobić, M.: Between the Edges, Street-building transition as urbanity interface, TOTH Publishers, Bussum, 2004

⁸⁰ Avermaete, T.: The Borders Within: Reflection upon Architecture's Engagement with Urban Limes, u Schoonderbeek, M. (eds.): Border Condition, Architectura & Natura Press, Amsterdam, 2010

⁸¹ Dehaene, M., De Crauter, L., (ed.): Heterotopia and the city - public space in postcivil society, Routledge, New York, London, 2002; De Cauter, L., Dehaene, M.: The Archipelago and The Ubiquitous Pheriphery: Snapshots of Disaster City, u Schoonderbeek, M. (eds.): Border Condition, Architectura & Natura Press, Amsterdam, 2010

⁸² Jameson, F., Speaks, M.: Envelopes and Enclaves: The Space of Post-Civil Society, *Assemblage*, No.17, april 1992, str 30-37

⁸³ Blau, E.: The architecture of Red Vienna 1919-1934, MIT Press, Cambridge, 1999; Sonne, W.: Dwelling in the metropolis: Reformed urban blocks 1890-1940 as a model for the sustainable compact city, *Progress in Planning*, br.97, 2009

⁸⁴ May, E.: Organisation der Bautätigkeit der Stad Frankfurta.M., *Der Baumeister*, vol.27, no.4, 98-104, u Engel, H., de Heer, J.: Cityscape and Mass Housing, *Oase*, no. 75, str. 33-57; Tiege, K.: The Minimum dwelling, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2002; Panerai, P.; Castex, J., Depaule, J.C., Samuels, I.: Urban forms, The Death and Life of The Urban Block, Architectural Press, Oxford, 2004; Pehnt, W.: The "New Man" and Architecture of the Twenties u Fiedler, J.,(ed.): Social Utopias of the Twenties, Bauhaus, Kibbutz and the Dream of the, New Man, Bauhaus Dessau Foundation, Friedrich - Ebert Foundation, Tel Aviv, Muller + Busmann Press, Germany, 1995; Hake, S.: Topographies of Class, Modern Architecture and Mass Society in Weimar Berlin, The University of Michigan Press, 2008

⁸⁵ de Maar, B: Een zee van huizenm, De woningen van New Deal op Borneo/Sporenburg - A sea of houses, The residences from New Deal on Borneo/Sporenburg, TOTH Publishers, Bussum, 1999; Kommosa, S.: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt

---

Publishers, Nijmegen, 2010; Komossa, S, Meyer, H, Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (eds.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005; Theunissen, K: New Open Space in Housing Ensembles, u New Open Space in Housing Ensembles *DASH*, Nai Publishers, Rotterdam, 2009; Wilms Floet, W: Dutch Almshouses, u New Open Space in Housing Ensembles, *DASH*, Nai Publishers, Rotterdam, 2009, str. 17-23; Ibelings, H.: Liberalism and anarcho-liberalism in the architecture of IJburg, u Claus, F., van Dongen, F., Schaap, T (eds.): IJburg, Haveneiland and Rieteland, 010 Publishers, Rotterdam, 2001; Karsten, L., Lupi, T., de Stgter-Speksnijder, M.: The middle classes and the remaking of suburban family community: evidence from the Netherlands, *Journal of Housing and Built Environment*, Vol.28, Issue 2, Springer Netherlands, 2013, str. 257-271; Casciato, M: The Amsterdam School, 010 Publishers, Rotterdam, 2003; van Gameren, D, Klijn, O: Smal Enough to Be Public, Interview with Sjoerd Soeters u New Open Space in Housing Ensembles *DASH*, Nai Publishers, Rotterdam, 2009, str. 24-29; Stieber, N: Housing design and society in Amsterdam: reconfiguring urban order and identity, 1900-1920, The University Chicago Press, Chicago, 1998; Polano, S, Fanelli, G, de Heer, J, van Rossem, V: Hendrik Petrus Berlage, Complete Works, Electa Architecture, Milano, 2002; Abrahamse, JE, i drugi: Eastern Harbour District Amsterdam, Urbanism and Architecture, NAI Publishers, Rotterdam, 2003; Jolles, A., Klusman, E., Teunissen, B (ed.): Planning Amsterdam: Scenarios for urban development, 1928-2003, Nai Publishers, Rotterdam, 2003; Boeijenga, J., Mensink, J.: Vinex Atlas, 010 Publishers, Rotterdam, 2008

2. PRINCIPI, TEORIJE I MODELI RAZVOJA I TRANSFORMACIJE SAVREMENOG GRADA - IDEALI GRADA

Grad i njegov prostor se često posmatraju kao statični sistem, scenografija, kao prostorni kontejner u okviru koga se nezavisno i bez ili sa malim uticajem dešavaju procesi koji oblikuju društvo u kojem živimo. Međutim, gradovi se ne doživljavaju kao prazni, kao prostori bez značenja čija je osnovna uloga samo puki transfer informacija i procesa. Naprotiv, gradski prostori su napunjeni značenjima, sećanjima, asocijacijama i konfliktima⁸⁶, a način na koji ih absorbujemo i obradimo, sigurno ima uticaja na to kako određujemo naš položaj u društvu, ali i na odabir načina i sredstava delovanja i učestvovanja u političkom, kulturnom i ekonomskom životu društva kojem pripadamo⁸⁷. Tako procese razvoja i transformacija gradova i njihovih prostora moramo posmatrati kroz procese i transformacije društva i društvenih sistema. Grad nije samo puka refleksija već izraz društva u prostoru, gde se novi i transformisani prostorni oblici i procesi u društvu nalaze u smislenim i kompleksnim odnosima međuzavisnosti⁸⁸. U cilju razumevanja tog odnosa i načina na koji arhitektonski sklopovi predstavljaju određene socijalne, društvene vrednosti kroz prostor, neophodno je proučiti različite aspekte tih odnosa kao što su veze između određenih arhitektonskih i urbanističkih modela i društvenih okolnosti u

---

⁸⁶ Cuthbert, R.A.: *The Form of the cities, Political Economy and Urban Design*, Blackwell, Oxford, 2006, str. 1

⁸⁷ Harvey, D.: *The Political Economy of Public Space* u Low, S., Smith, N. (eds): *The Politics of Public Space*, Routledge, New York, 2005.

⁸⁸ Castells, M.: *The Rise of Network Society*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2010, str. 441

kojima nastaju, kao i veze određenih modela življenja i prostornih sklopova kroz njihove ideje, uzore i tehnike nastajanja.

2.1. TRGOVAČKI GRAD I KUĆA KAO SOCIOEKONOMSKA JEDINICA

Veze i odnosi između urbanih struktura i trgovine kao procesa, odnosno uzroka i razvoja gradova je jedno od najčešćih objašnjenja koja možemo sresti u proučavanju istorije i razvoja naselja. Trgovina je svakako, sve do industrijske revolucije, bila glavni pokretač i ključni faktor u ekonomiji i razvoju gradova. Gotovo svaka analiza porekla nastanka gradova vodi ka osnovnom, najjednostavnijem, i za trgovinu najpovoljnijem okruženju, prostornom obliku. To je, ili ulica sa redom kuća sa obe strane i proširenjem, gde se nalazio prostor za trgovinu, ili prostor najčešće pravougaone osnove, koji se nalazio na ukrštanju nekoliko puteva okruženog kućama⁸⁹. Širenje i sudbina ovako formiranih naselja će biti vezana za razvoj i unapređenje trgovine, a ekonomski napredak stanovnika smatraće se kao neophodnost za dalji razvoj grada. Razvoj trgovine, zahteva prostorno širenje, koje se najčešće pojavljuje u obliku novih ulica poprečnih i paralelnih, stvarajući tako mrežu novih prostora namenjenih trgovini, ali i novim sadržajima bitnim za svakodnevni život stanovnika. Veoma brzo država prepoznaje potrebu i neopohodnost kontrole tržišta, kao pitanja od javnog interesa. Ona nadgleda gde, kada i na koji način će se sprovoditi trgovina, i ko može trgovinom da se bavi. Kontrola trgovine nad strateškim dobrima, kontrola mera, najamnina, taksu, kao i rada udruženja trgovaca je pod uticajem države⁹⁰. Veza javnog i privatnog interesa ima svoje prostorne manifestacije kao što je položaj gradske kuće u odnosu na prostor trgovine, koji dele isti otvoreni

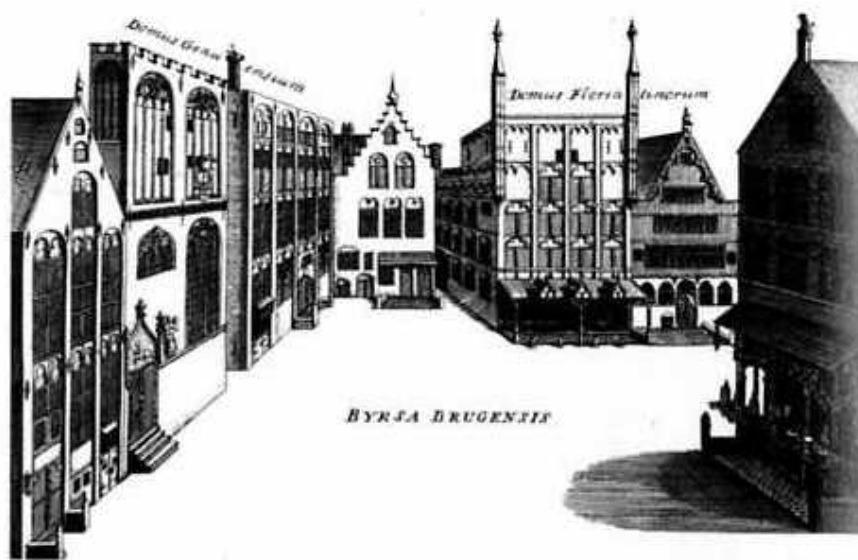
---

⁸⁹ Kostof, S.: *The City Assembled-The Elements of Urban Form Through History*, Thames and Hudson, London, 1999, str. 92

⁹⁰ Op cit., str. 95

prostor, a često i istu zgradu. Gradska kuća sa arkadama kao mestom trgovine, pojavljuje se kao medijator, prelazni prostor između prostora trga, kao prostora trgovine, i gradske administracije na spratu. Ovakav tip objekata nastaje u ranom periodu tržišno orijentisane ekonomije i srećemo ga u gotovo svim evropskim gradovima i državama.

Slika 01. Beurseplaats, Briž, kako je izgledao oko 1640. godine

Od XVI veka trgovačke kompanije se orijentišu na uvećanja kapitala, što menja pravac, do tada lokalno orijentisane trgovine, na širenje tržišta. U cilju zadovoljenje sve većih potreba za rastom kapitala i podelom rizika, stavraju se akcionarske kompanije i berze dobara i kapitala. Za dalji ekonomski razvoj je bila neophodna i politička stabilnost i garancije, što je vodilo ka jačanju uticaja države na tržište, i nacionalizacije tržišne

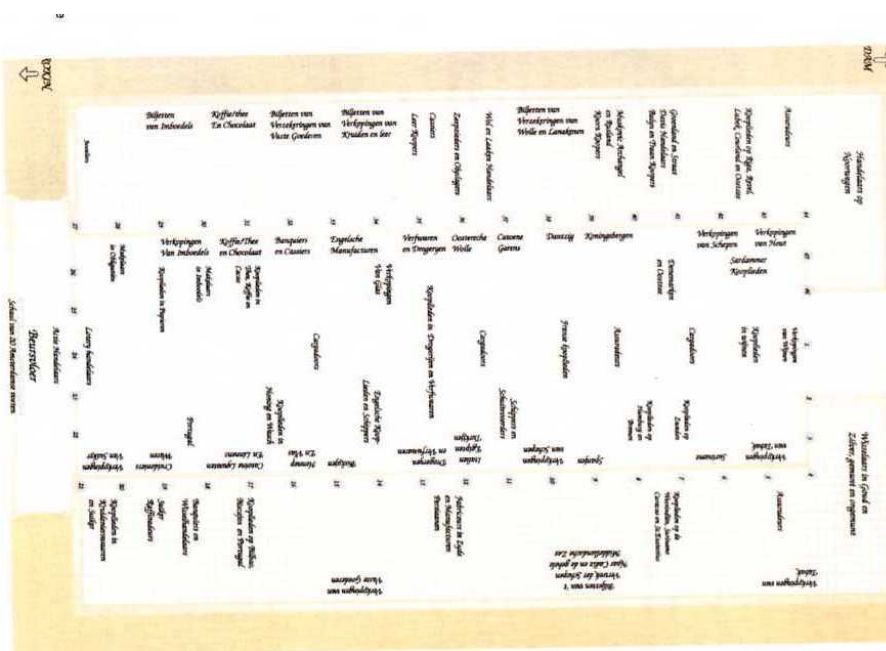
ekonomije zasnovane na gradu⁹¹. Gradovi na ovaj način postaju sada samo baze za operacije na nivou države i šire. Rast tržišta dobara, finasijskih transakcija i uticaja države stvara jači i veći birokratski aparat, službenika, činovnika i eksperata koji prate razvoj i funkcionisanje tržišta kapitala. Ova, na znanju⁹² zasnovana, grupa, čini novu socioekonomsku klasu u društvu, srednju klasu. Pojava nove socioekonomske kategorije u društvu, pozicioniranje u društvenoj hijerarhiji, zadovoljenje njihovih potreba, vodilo je ka stvaranju novog oblika javnog života, onoga što Jirgen Habermas (Jürgen Habermas) naziva javnom sferom⁹³. Kako je razvoj ekonomije grada i njegove fizičke strukture nemoguće odvojiti, kao rezultat se javlja potreba za novim tipovima objekata i prostora, stvarajući i menjajući odnose javne i privatne sfere života u gradu.

---

⁹¹ Habermas, J.: The Structural Transformation of the Public Sphere-An Inquiry into a Category of Bourgeois Society, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991, str.17

⁹² Jedan od prvih znakova kapitalizma u gradu je bilo osnivanje svetovnih škola u kojima su se učili elementi čitanja, pisanja i računanja kao glavni predmeti. Mamford, L.: Grad u istoriji, Book&Marso, Beograd, 2006, str.440

⁹³ Habermas, J.: The Structural Transformation of the Public Sphere-An Inquiry into a Category of Bourgeois Society, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991

Slika 02. Amsterdamska robna berza, XVII vek, plan

Objekat amsterdamske berze roba je dobar primer stvaranja i medijacije novih odnosa javne sfere i privatnih interesa, sociokulturnih i ekonomskih dimenzija grada. Trgovci iz svih delova sveta su dolazili da kupuju i prodaju robu u arkadama berze. Svakodnevna trgovačka aktivnost, razmena informacija i ideja je berzu učinila tako najznačajnijim prostorom grada, stvarajući novi oblik javnog prostora za svoje stanovnike⁹⁴.

Međutim, ekonomska i komercijalna aktivnost grada nije striktno vezana za objekte i prostore kao što su tržnice i berze. Naime, i dalje su osnovna snaga ekonomije grada bile male prodavnice, radionice i manufakture koje su se nalazile u okviru kuće u bloku. Kuća je višenamenska i sadrži komercijalne i kancelarijske prostore, prostore za trgovinu i magacine u prizemlju objekta,

⁹⁴ Kommosa, S: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010, str. 88

koji su okrenuti ka javnom prostoru, ulici. Zadnji deo kuće i spratovi su stambeni i u direktnoj vezi sa dvorištem, baštom, a zajedno čine privatnu sferu. Čvrsta linija između bloka i javnog prostora ulice, čini raspored i odnose prostornih nivoa funkcionalnim i razumljivim, a samim tim obezbeđuje jasno prostorno uređenje grada. Polarizacija života na javnu i privatnu sferu se javlja uvek kao jedna od posledica urbanizacije. Bez jasne podrške i zaštitničke uloge privatne sfere, nestaju i razlike i distance toliko neophodne za stvaranje kvalitetne javne sfere⁹⁵, koja je preduslov za nastanak kompleksnih funkcija i prostornih odnosa, kao odlike kvalitetne urbane sredine. Dakle, kuća kao socioekonomska jedinica društva se pojavljuje kao osnovni elemenat formiranja urbane strukture. Ona na nivou ulice i bloka kao osnovnih urbanih elemenata, stvara mešovito, heterogeno okruženje u smislu funkcija, ali i socijalne strukture, u kojem ljudi različitog porekla i statusa dolaze u kontakt, stvarajući tako živu, raznoliku urbanu sredinu, pri tome ne zadirući u anonimnosti i privatnost pojedinca⁹⁶. Na nivou grada i njegove ekonomije ovako formirana, odozdo na gore, struktura, iako na prvi pogled neefikasna i nepraktična, omogućava lakše transformacije, prilagođavanja tržištu i inovacijama⁹⁷.

---

⁹⁵ **Habermas, J.:** The Structural Transformation of the Public Sphere-An Inquiry into a Category of Bourgeois Society, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991, str. 158-159

⁹⁶ **Kommosa, S:** The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010, str. 91

⁹⁷ **Jacobs, J.:** The Economy of the cities, Penguin Books, Harmondsworth, 1972 str.50

Slika 03. Pieter de Hooch, Čovek predaje pismo ženi u ulaznom holu kuće, 1670, Rijksmuseum, Amsterdam

Zato ne čudi što se kroz radove Džej Džejkobs (Jane Jacobs) i kasnije Ričarda Floride (Richard Florida)⁹⁸ upravo ovaj socioekonomski, kulturni i politički model, sa svojim strukturnim i

---

⁹⁸ Jacobs, J.: The death and life of great American cities, The economy of the cities, Cities and the wealth of the nations; Florida, R.: The rise of creative class and how it's transforming work, leisure, community and everyday life

prostornim osobenostima, pojavljuje kao predlog rešenja unapređenja ekonomije i kvaliteta života u savremenim gradovima. Stalno rastući interes i potreba u segmentu ekonomije gradova gde su rad i posao, proizvodnja i potrošnja integrisane, oživljava određene ideale, modele življenja kao što su vlasništvo nad nekretninom i rad kod kuće. Razvoj ekonomije malih i srednjih preduzeća, koja se javljaju pre svega u domenu industrija baziranim na znanju, inovacijama i kreativnosti, većina zapadnoevropskih gradova vidi kao oblik ekonomije koja bi trebalo da obezbedi dalji prosperitet njihovim stanovnicima. Upravo trgovački gradovi, čije su centralne zone nastale na sličnom modelu i strukturno odgovarale novim tendencijama su i najspremnije dočekale promene pravca u ekonomiji gradova. Procesi rekonstrukcije i revitalizacije centralnih zona, ali i starih robno-transportnih i industrijskih zona ovih gradova su danas najbolji primeri razvoja i dinamike savremenih urbanih struktura.

Međutim, trgovački grad, doduše u svojoj kasnoj fazi, uvodi u proces planiranja i korišćenja zemljišta stvaranje dobiti kroz rentu ili prodaju. Do tada je vlasništvo nad zemljom trebalo da obezbedi mesto za život i rad, a ne za uvećanje nečijeg bogatstva. Pritisak izgradnje javnih objekata, kao neophodnosti rastućih ekonomija, pomera iz centralna jezgra gradova stanovanje ka periferiji. Na ovaj način dolazi do razdvajanja rada i stanovanja. Proces razdvajanja funkcija stanovanja, rada, odmora i rekreacije i infrastrukture i zasebnim pravilima i regulacijom svake funkcije nezavisno, vodi ka prostornoj segregaciji i udaljavanju ovih funkcija na nivou grada. Udaljavanjem stanovanja od rada, stambenih naselja od centra grada, polako slabe, nestaju veze i relacije privatnog života i javne sfere grada, a prazan prostor zauzima ideja kolektivnog.

2.2. INŽENJERSKI GRAD I PERIFERIJA

Tokom XIX veka se pojavljuje novi oblik, tip prostora i objekata, trgovačka arkada ili galerija. Ovakva vrsta objekata se tokom XIX veka gradi u svim trgovačkim gradovima kao što su Pariz, London, Milano, Napulj. Nastanak i razvoj arkada u gradovima zapadne Evrope se mogu nazvati paradigmom razvoja i transformacije grada XIX veka.

Slika 04. Galerie Vivienne, Paris, otvorena 1826. godine

Tehnički razvoj i tehnološka unapređenja u procesu proizvodnje, omogućavaju proizvodnju velikih serija, čime se menja ravnoteža na tržištu dobara. Masovna proizvodnja, širenje tržišta, specijalizovane prodavnice u natkrivenim prostorima, polako zamenjuju tradicionalnu uličnu, kvartovsku ekonomiju lokalnih proizvođača i prodavaca. Razdvajanjem proizvodnje i potrošnje, rada i stanovanja, dolazi do strukturne i funkcionalne segregacije

grada i podele na zone industrije, stanovanja, odmora i rekreacije. Ovo poslednje svoje prostorne manifestacije ima u javnim parkovima i trgovačkim arkadama. Parkovi kao oaze prirode i zdravlja u prenaseljenim i zagađenim gradovima, i arkade kao mesta masovne potrošnje, stvaraju novi prostorni i funkcionalni domen u gradovima. Viša i srednja klasa stvarajući višak dobara, stvara i višak vremena, onoga što Volter Benjamin (Walter Benjamin) naziva dosadom i dokonošću⁹⁹, koja, pak, stvara niz novih funkcija u domenu usluga i potrošnje. Upravo su arkade kao posledice ovih društveni promena postale mesto, prostor i nosioci gradskog života. One sada kao surogati ulice, ali natkrivene i oslobođene saobraćaja, zauzimaju centralno mesto u javnoj sferi grada, ali ne više kao mesta kontakta javnog i privatnog, već „odomaćenog“ javnog prostora, kolektivnog prostora, natkrivenog, ali ne i zatvorenog. Natkrivene galerije su samo jedan od novih prostora grada XIX veka koje Benjamin zove „kućama iz snova“¹⁰⁰. Tu su još zimske bašte, železničke stanice, izložbeni prostori. Svi ovi objekti imaju još jednu zajedničku stvar, a to je da je njihova izgradnja i pojavnost vezana za masovnu upotrebu čelika i stakla u izgradnji. Masovna proizvodnja i upotreba čelika je posebnu ulogu imala u razvoju sredstava šinskog transporta, koji je omogućio lakši i brži prevoz dobara i ljudi. Na ovaj način su stvoreni uslovi da život van grada nije više privilegija plemstva i bogatih, već postaje dostupan širim

---

⁹⁹ Po Benjaminu slobodno vreme srednje klase tog vremena se kao kategorija razlikuje od slobodnog vremena u feudalnom društvu. U slučaju feudalnog društva to je kategorija koja je priznata, dok je u slučaju novostvorenog kapitalističkog društva to stvorena kategorija. „Čovek iz srednje klase se stidi rada. On kome slobodno vreme i uživanje ne znači ništa samo po sebi je spreman da svoju dokolicu pokaže u javnosti.“ Benjamin, W.: *Arcades Projects*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1999, str. 802

¹⁰⁰ Op.cit.str.405

slojevima društva. Razvoj transporta je direktno uticao na nastanak i razvoj novih stambenih naselja na periferiji gradova započinjući disperziju gradske strukture koja je trajala više od 100 godina.

Slika 05. Kristalna palata, London, enterijer

Kada govorimo u upotrebi čelika i stakla u izgradnji objekata XIX veka Staklena palata Džosefa Pakstona (Joseph Paxton), se sama nameće kao simbol toga vremena. Staklena palata, izgrađena da bi

primila Svetsku izložbu u Londonu 1851. godine, nije značajna samo po upotrebi materijala i funkciji, već i kao inženjerski poduhvat. Projekat i izvođenje Staklene palate je označilo početak dominacije inženjera¹⁰¹ i racionalnosti u procesima planiranja i izgradnje gradova. Ovo će se najbolje videti u planovima rekonstrukcije i proširenja gradova tokom XIX veka, Osmanov (Hausmann) plan u Parizu, Hobrehta (Hobrecht) u Berlinu, Serde (Cerdà) u Barseloni ili Van Kalfa (Van Kalf) u Amsterdamu. Sve ove planove je odlikovao mrežni plan, sa blokovima sa jasnom parcelacijom, i pravilima koja su pre svega regulisala način i izgled javnih prostora. Jasno je, da je ovakvo planiranje posledica i ekonomskih i političkih vrednosti društva, gde zemljište ima tržišnu vrednost, a načelo *laissez-faire* je vodeća politika. Slaba, uglavnom nikakva kontrola, špekulativna izgradnja i pritisak tržišta, usled sve većeg broja stanovnika i gustine u postojećim četvrtima su stvorili podjednako prenaseljene i nekvalitetne četvrti kao što su bile predhodne. Početne razlike u kvalitetu između siromašnijih radničkih i kvalitetnijih četvrti za srednju klasu se pod pritiskom tržišta smanju. Posledica stalnog snižavanja kvaliteta stanovanja, primorava imućnije stanovnike da traže adekvatnije modele i prostore za stanovanja. Nalaze ga u modelu predgrađa, u kući na parceli. Gustina stanovnika, veliki broj stanova po jednoj zgradi, visoke rente koje su primoravale stanovnike da žive u malim stanovima sa velikim brojem članova domaćinstva, nedostatak

---

¹⁰¹ Sukob i borba između inženjerskog i umetničkog u XIX veku se možda najbolje može videti po odnosima dve pariske škole Ecole Poly technique i Ecole des Beaux-Arts. Tako Charles-François Viel (1805), objavljuje ekstermno agresivan i obiman članak o statičkim proračunima pri izgradnji objekata sa naslovom: De l'Impuissance des mathematiques pour assurer la solidite des batiments (O beskorisnosti matematike za osiguranje stabilnosti objekata), po Benjamin, W.: Arcades Projects, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1999, str. 158

osnovnih higijenskih uslova, česte zaraze, jesu razlozi koji se najčešće navode kada se opravdava rastuća tendencija izgradnje periferije. Međutim, promena odnosa u odnosu javnog i privatnog u svakodnevnom životu, je segment koji takođe treba naglasti. Čvrsta linija između javnog prostora ulice i privatnosti doma, koja je postojala do XIX veka, sada postaje propusna i dok sa jedne strane objekti kao što su arkade i galerije, menjaju izgled i funkcionisanje javne sfere, na isti način gustine stanovanja, više stambenih jedinica sa zajedničkim stepeništem smanjuju domen privatnog.

Slika 06. Reklama Metropolitenskih železnica za londonsko novo naselje Golders Green, 1907

Srednjoj klasi odlazak na periferiju pored očiglednih prednosti po zdravlje i porodicu, omogućava i ispunjenje određenog modela življenja, o sopstvenoj kući na parceli. Biti svoj na svome, izgraditi svoju jedinstvenu kuću u jedinstvenom pejzažu, živeti sopstvenim životom u kom će vlastita mašta i hir moći slobodno i

otvoreno da se izraze, povući se kao monah, a živeti kao princ- to je bila glavni cilj svih osnivača prvih predgrađa“¹⁰². Dakle živeti van grada, ali i zadržati prednosti urbane sredine. Na ovaj način Benjaminov *flaneur*, iako napušta grad, zadržava svoju dijalektiku, sa jedne strane videti i biti viđen, a opet biti neprimetan, sakriven¹⁰³. Međutim, upravo ova potreba za samostalnošću i slobodom je predgrađe pretvorilo u svoju suprotnost. Stalni priliv stanovnika u gradove, uvećana finansijska moć stanovnika, je vrlo brzo rubove gradova pretvorila u beskrajno predgrađe u kojima stanovnici žive u relativnoj sigurnosti svoje kuće sa dvorištem, sa dečijim igralištem i školom u neposrednom okruženju i blizinom sistema autoputeva koji im omogućavaju brz pristup tržnim centrima¹⁰⁴, rekreativnim zonama i vezu sa ostatkom sveta¹⁰⁵. Promena prostornih dimenzija i odnosa, raštrkavanje strukture naselja, problem mobilnosti i veza unutar samog naselja i njegovih veza sa gradom je još dodatno smanjilo intezitet prostornih i socijalnih relacija toliko neophodnih za kvalitetnu urbanu celinu, stvarajući tako ne više prostor slobode već prostor izolovanosti. Sa druge strane, širenje gradova je, ono što je nekada bila periferija, učinilo samo još jednom stambenom četvrti, ostavljajući stanovnike ovih naselja u jednoj vrsti urbanog limba. Problem raštrkavanja urbane strukture, aglomeracija, i kvaliteta života u predgrađu, dugo vremena je bio zapostavljen u teorijama i istraživanjima gradova. Karakteristike predgrađa kao što su monofunkcionalnost,

---

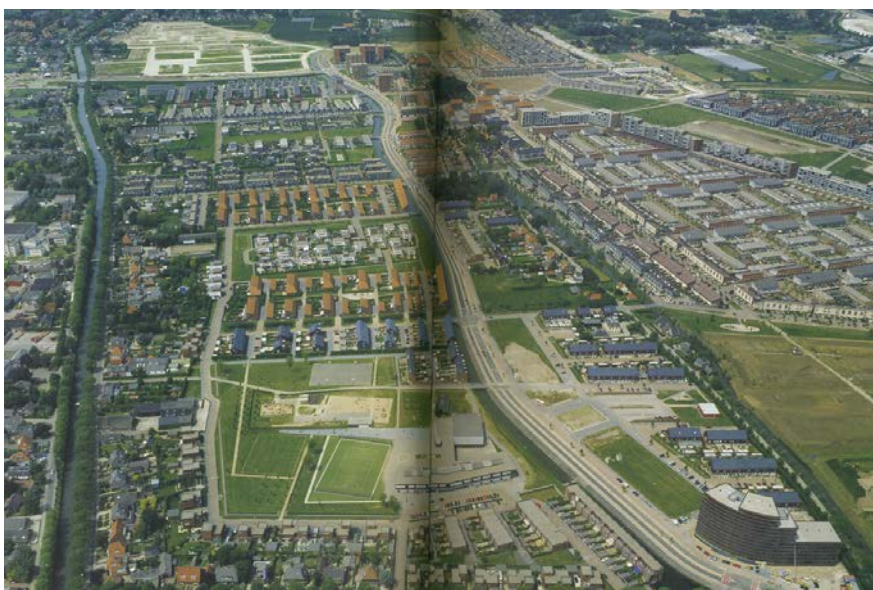
¹⁰² Mamford, L.: Grad u istoriji, Book&Marso, Beograd, 2006, str.516

¹⁰³ Benjamin, W.: Arcades Projects, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1999, str. 420

¹⁰⁴ Kocepcija trgovačke nakrivene arkade iz XIX veka se tokom XX veka vraća u nešto izmenjenom obliku velikih trgovačkih centara.

¹⁰⁵ Christiaanse K.: Vinex Program- Building in the cultural landscape of the Netherlands, u Christiaanse K, Mensing, A.: Suburbia in Holland Vinex- Standort Arnhem, Institut fur Stadtebau und Architektur an der Technischen Universiti H Berlin, Berlin, 1997, str. 106-109

udaljenost od gradskog jezgra, nedostatak prostornih i ambijentalni različitosti i identiteta, čini da centralne gradske zone postanu prihvatljivija mesta za život pripadnicima obrazovane, imućnije srednje klase. Na taj način socioekonomska kategorija kojoj se može pripisati glavna uloga u stvaranju predgrađa sada ga napušta ostavljajući ga kao „siročće“ sa velikim brojem socijalnih problema.

Slika 07. VINEX naselje Langerak, Utrecht, arhitekta KCAP

Tek krajem XX i XXI veka tema predgrađa i poboljšanja kvaliteta života u postojećim, ali i novim naseljima postaje predmet interesovanja teorijske i prakse u urbanom planiranju i projektovanju. Kako Rem Kolhas (Rem Koolhaas) kaže, „skorašnje pomalo zakasnelo otkrivanje periferije kao zone sa potencijalom - neke vrste preistorijskog stanja koje bi konačno moglo biti vredno arhitektonske pažnje“ je za posledicu imao novi pristup projektovanju predgrađa. Savremena graditeljska praksa pokazuje zaokret u teorijskim razmatranjima ka projektovanju periferije, čime do sada „konceptualno siročće“ urbanističke teorije i prakse

dobija svoje zasluženno mesto u planiranju gradova. Teme multifunkcionalnosti, socijalne heterogenosti, prostorne i ambijentalne kompleksnosti, međuzavisnosti i odnosa periferije i centra postaju sastavni deo procesa planiranja i projektovanja novih četvrti. Konceptualno planiranje sa malim brojem smernica u većim razmerama, i trodimenzionalno projektovanje na međurazmerama kao obaveznom fazom provere prostornih odnosa, kao i socijalne promene početkom XXI veka¹⁰⁶, povećana fleksibilnost i promenljivost planiranih struktura, menjaju odnos, značenje i izgled periferije i vode ka očekivanom policentričnom kulturnom pejzažu¹⁰⁷.

---

¹⁰⁶ Upravo obrazovana srednja klasa koja je i dalje osnovna socijalna kategorija zainteresovana za život u ovom tipu rbane strukture, menja način funkcionisanja uvodeći rad kod kuće i rad sa nepunim radnim vremenom stvarajući tako i nove tipove stanovanja

¹⁰⁷ Christiaanse K.: Vinex Program- Building in the cultural landscape of the Netherlands, u Christiaanse K, Mensing, A.: Suburbia in Holland Vinex- Standort Arnhem, Institut fur Stadtebau und Architektur an der Technischen Universiti H Berlin, Berlin, 1997, str. 106-109

2.3. GRAD, SOCIJALNA REFORMA I ESTETIKA

Većina gradova, u industrijski razvijenim zemljama Evrope, je drugom polovinom XIX veka i početkom XX veka postala talac sopstvenog razvoja. Stalni priliv stanovništva, gotovo potpuno odsustvo kontrole i pravila izgradnje, stvara prenaseljene i neadekvatne četvrti pre svega za radničku i nižu srednu klasu stanovnika. Kao posledica ovakve politike izgradnje, gradovi se suočavaju sa nizom problema. Velike gustine stanovništva i stambeni prostori ispod granice higijenskog minimuma uzrok su stalnog izbijanja zaraza i povećanja mortaliteta, ali i nezadovoljstva stanovnika ovakvim uslovima života. Upravo iz ovog razloga pored modernizacije i poboljšanja sistema za snabdevanje vodom, kanalizacijom, transportnim sistemima, poboljšanje kvaliteta stanovanja i uvođenje reda u izgradnju stambenog fonda je jedna od ključnih tema gradova krajem XIX i početkom XX veka. Usled stalno rastućeg nezadovoljstva, građanskih revolucija, radničkih štrajkova i protesta tokom druge polovine XIX veka, postepeno dolazi do promena u izbornim zakonima zemalja Evrope, što za posledicu ima pojavu partija socialdemokratske orijentacije, radničkih partija, kao i sindikalnih udruženja koje se bore za bolji položaj radnika. Većina ovih organizacija kao jedan od osnovnih ciljeva postavlja poboljšanje kvaliteta stanovanja nižih i srednjih slojeva društva. Upravo ove političke opcije su direktno zaslužne za pokretanje izmena, a zatim i za usvajanje niza mera i zakona koji se bave regulacijom stambene izgradnje i urbanog razvoja. Na ovaj način vlast kako na državnom, tako na nivou grada preuzima kontrolu na izgradnjom stanova, i regulacijom tržišta. Reforma nije za cilj imala samo podizanje kvaliteta preko subvencionisane stambene izgradnje, već i podizanje kvaliteta stambene izgradnje u sektoru privatnih

investitora. Transformacija stambene reforme i njeno podizanje sa filantropskog nivoa na državni nivo, sa privatnog sponzorstva na subvencije države, je dovelo do promene načina angažovanja učesnika reforme sa amaterskog rada na ekspertski autoritet, na taj način regulisanje svakodnevnog života dospeva u domen vlasti¹⁰⁸.

Slika 08. Ilustracija za Reumannhof u Die Unzu-riedene, 1930

Tako, privatna sfera kuće, prebivališta, ono što Anri Lefevr (Henri Lefebvre) definiše kao prostor prisvajanja, prostor koji je proizveden uz svakodnevno delovanje, kao odraz pojedinca, i u okvirima svakodnevnog života, prelazi u domen prostora regulisanog zakonima i pravilima, u domen kontrole, u prostor nastao kroz diskurzivne režime, analize prostornih, planerskih profesija i ekspertskih znanja koja stvaraju prostor¹⁰⁹. Otvaranje javne debate o kvalitetu stanovanja je stvorilo potpuno novi diskurs, sada institucionalizovan, u okviru koga operišu sile kao što su politika, klasne i kulturne razlike. Ovakvim uključivanjem stambene reforme u javni život grada, discipline urbanog

---

¹⁰⁸ Stieber, N: Housing design and society in Amsterdam: reconfiguring urban order and identity, 1900-1920, The University Chicago Press, Chicago, 1998, str. 5

¹⁰⁹ Lefebvre, H: The Production of Space, Blackwell, Oxford , 1991

planiranja i arhitekture aktivno učestvuju u javnom životu, transformišući ga i za uzvrat bivaju transformisane. U okviru novostvorenog društvenog pejzaža, svakodnevni život postaje predmet javne debate, a njegovo uređivanje postaje bitan segment politike vlasti¹¹⁰.

Slika 09. Nagrađeni tipski nameštaj, H van Dorp, Bouwkunding Weekblad, 1916

---

¹¹⁰ Veliko je pitanje da li su na ovaj način reformatorski pokreti početkom XX veka izvršili promenu i emancipaciju pre-modernih društava ili su stvorili samo novi oblik dominacije vlasti. Horkheimer, M., Adorno, W.T: *Dialectic of Enlightenment*, Continuum, New York, 1982; Foucault, M.: *Discipline and Punish*, Vintage Books, New York, 1979

Regulacija svakodnevnog života da bi se stvorio i održao građanski poredak otvorila je niz pitanja: kako organizovati javnu debatu oko reforme stanovanja i kako odrediti način učešća u takvoj debati, zatim stvaranje institucionalnog aparata za utvrđivanje i primenu novih normi u sferi stanovanja, kao i razvoj ekspertize u ovoj oblasti koja bi mogla ozakoniti ove norme, te kako ograničiti vlast koja se vrši u ime javnog interesa, i na kraju kako odrediti oblike kontrole¹¹¹. Takođe, uspostavljanje standarda u projektovanju i izgradnji stanova, sa ciljem regulisanja načina života i ukusa jedne zajednice, prati i dobijanje prava glasa delova društva koji su do tada bili bez svojih predstavnika, što za posledicu ima njihov pojačan politički angažman, i konflikte po svim klasnim i religioznim linijama. Ovako stvoreno društveno okruženje oko stambene reforme je dovelo do debate, kao posledice različitih pogleda, koji su se pojavili na relaciji modernisti i tradicionalisti, buržoazija i radnička klasa i stručnjaci i laici. Različita uverenja ovih političkih opcija, su pre svega posledica klasnih razlika grupa koje su predstavljali, a razlike u obimu stambene reforme su se ogledale u zastupljenosti i lokaciji, stanova za radnike sa jedne strane, i srednje klase sa druge strane, kao i u načinu organizovanja stambenih objekata, a možda i najvažnije o uvođenju standarda kvaliteta stanovanja, određivanja *Existenzminimum*, minimuma kvaliteta stana¹¹². Kako bi se model socijalne hijerarhije održao, ali i preneo na određivanje kvaliteta stana, prišlo se određivanju minimuma prostorija i pogodnosti u stanovima za radničku klasu. Bolji

---

¹¹¹ Stieber, N: Housing design and society in Amsterdam: reconfiguring urban order and identity, 1900-1920, The University Chicago Press, Chicago, 1998, str. 9

¹¹² Iako se ovaj izraz vezuje za Vajmarsku Republiku i pokret Novog Objektivizma, sve sredine koje su imale jake pokrete emancipacije radničke klase i reforme stanovanja su imale i standarde onoga što možemo nazvati donjom granicom opremljenosti stana

kvalitet stanovanja su reformatorske snage videle i kao sredstvo promene u smislu kulture i ponašanja radničke klase. Neadekvatni uslovi stanovanja nižih klasa, kao što je držanje životinja, rad u stambenom prostoru, korišćenje stambenog prostora kao magacina za robu koju prodaju posmatran je, ne kao posledica lošeg ekonomskog stanja, već nazadnosti, neobrazovanosti, lenjosti i neznanja. Tako se javljaju nove tipologije stanovanja, koje su uključivale mere koje se odnose na higijenu, ali i niz pravila ponašanja, kao načina „civilizovanja“ najsiromašnijih. Programi kao što su obdaništa, javna kupatila, perionice pa čak i kuhinje, pojavljuju se kao sastavni delovi stambenih kompleksa i imaju dvojak u ulogu. Sa jedne strane, izdvajanjem ovih programa iz domena stana, poboljšava se kvalitet života u stanovima, dok se sa druge strane ovi kolektivni centri vide kao mesta edukacije, sticanja znanja neophodnih za život u zajednici. Eksperti, koji su se bavili propisima, i njihovom realizacijom, u oblastima zdravstva, higijene, socijalni radnici, arhitekta i planeri, su dolazili pre svega iz srednje klase i bez obzira na njihovo političko stanovište, primenjene vrednosti koje su se ticale unapređenja kvaliteta života radničke klase su bile vrednosno analogne tradicionalnim normama srednje klase.

Slika 10. "Frankfurter Küche", Margarete Schuchow, 1926

Pitanje estetike koje se , takođe, pojavljuje kao sastavni deo stambene reforme, dodatno vodi ka jačanju ekspertskih profesija, pre svega arhitektonske profesije. Način na koji će se stambena reforma predstaviti u prostoru, je za sam proces reforme, bio od podjednakog značaja kao i reforma stana.

Kako projektovanje stambenih kompleksa subvencionisanih od strane države postaje predmet javne debate, različiti suprotstavljeni činoci kao što su: „zajednica“, javno mnjenje, stambene organizacije koje grade stanove, činovnici koji rukovode stambenom reformom, i arhitekti određuju determinante ukusa. Za razliku od reforme stana, plana, kao apstrakcije objektivnih higijenskih potreba, pitanje estetike, pojavnosti, fasade je manifestacija, ekspresija vremena u kome nastaju. Tako pitanje estetike predstavlja trenutni istorijski

momenat sa svim različitostima i specifičnostima sredine u kojoj nastaje. Delovi društva stvaraju prostore predstave, određujući svoje mesto, u okviru šireg neprostornog ansambla društvene strukture kao celine¹¹³. Dakle, forma, izgled objekata se više ne može posmatrati samo kao posledica spoljnog estetskog faktora, kao posledica društvenog momenta, klase, ideologije, vlasti, već i kao sredstvo da se to društvo transformiše ili zadrži u stanju u kom se nalazi. Upravo ovakav način „komunikacije“ objekta sa okruženjem se vrlo često manifestuje kroz formalistički, fiksni, kodirani i hijerarhijski sistem, kroz određeni stil. Stil čini da predstava arhitekture bude familijarna, laka za čitanje, a arhitektonske odluke donešene u okviru nekog stila su sigurne i lišene odgovornosti¹¹⁴. Predstava kuće se manifestuje kroz niz statičnih narativa-slika, kao estetizovanih, idealizovanih slika nas samih i prostora u kojima boravimo.

---

¹¹³ Jameson, F.: Postmodernism, Or the Cultural Logic of Late Capitalism, Duke University Press, Durham, 1991, str.51

¹¹⁴ Alexander, C: Notes on the Synthesis of Form, The Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1971.

Slika 11. Dnevna soba, Mart Stam, Weissenhof, Štugart, 1927

2.4. PLANOVI PROŠIRENJA I KOMPAKTNI GRAD

Pred gradove početkom XX veka se postavlja nekoliko izazova. Napredak industrije, razvoj tržišne privrede, velika koncentracija ljudi u urbanim područjima, a zatim i špekulativni pristup rešavanju problema stanovanja za posledicu imaju degradaciju urbanih sredina. Prenaseljenost, nepostojeća ili potpuno urušena infrastruktura, život ispod higijenskog minimuma, siromaštvo i kriminal su problemi sa kojima se susreću gradovi. Posledica ekonomskih kriza krajem XIX veka je i napuštanje principa liberalne ekonomije. Gotovo sve razvijene kapitalističke zemlje napuštaju principe slobodne tržišne ekonomije u korist jačanja državne kontrole u domenu ekonomije, novog protekcionizma¹¹⁵. Promena ekonomske politike utiče i na zaokret u domenu stambene izgradnje koja je do tada funkcionisala u skladu sa važećim ekonomskim pravilima *laissez-faire* načela. Nemogućnost ovakvog pristupa, izgradnje i širenja gradova, da obezbedi funkcionalno, prostorno i higijenski prihvatljive stambene četvrti primorava državu da poveća kontrolu nad ovim sektorom ekonomije kroz usvajanja novih zakona i propisa. Promena legislative ne samo da obavezuje izgradnju kvalitetnijih stanova, već stvara zakonske mogućnost za širenje gradova.

Sa druge strane, razvoj i tehnički i tehnološki napredak, pojava novih materijala, kao što su čelik, staklo, cement i unapređenje načina proizvodnje, u smislu prefabrikacije, obezbeđuje nesmetani rast industrijske proizvodnje i jačanje i pozicioniranje industrije kao dominantne grane privrede država i gradova. Širenje industrijskih postrojenja i potreba za većim prostorom,

---

¹¹⁵ Habermas, J.: The Structural Transformation of the Public Sphere-An Inquiry into a Category of Bourgeois Society, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991, str. 143

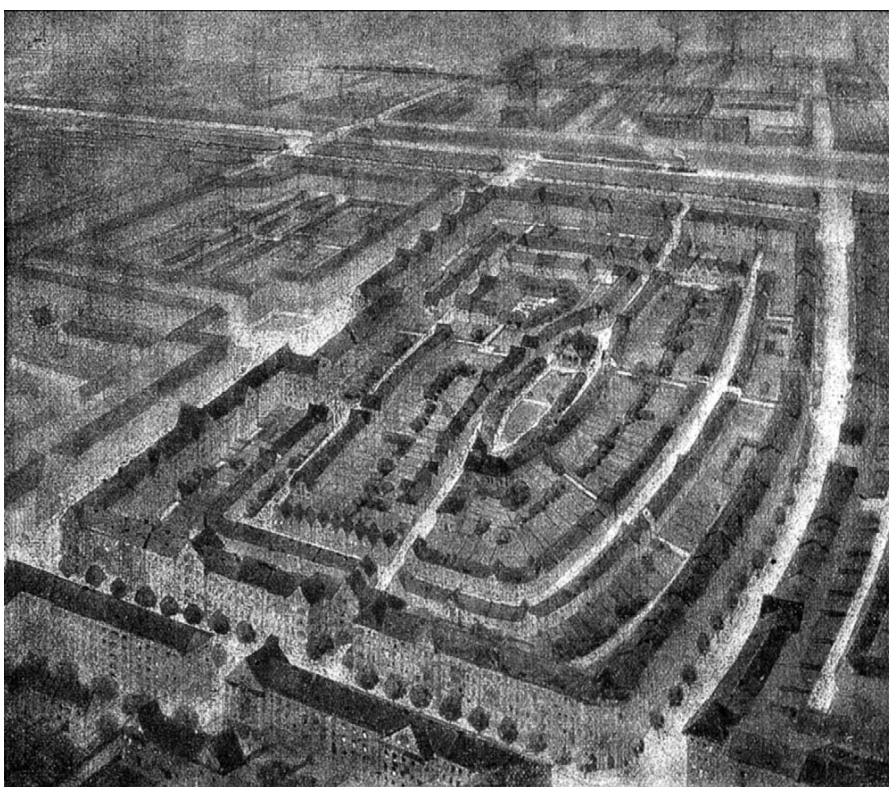

kao i zahtevi koji su se ticali kvaliteta životne sredine, jer su fabrike bile i najveći zagađivači, su za posledicu imale izmeštanje industrije na periferiju gradskih područja. Takođe, razvoj javnog transporta, pre svega šinskog, povećava mobilnost stanovništva, i omogućava konačno razdvajanje funkcija rada i stanovanja, zabave i rekreacije, stvaranje funkcionalnih zona, i strukturno odvajanje privatne i javne sfere grada. Proces separacije funkcija dovodi do izdvajanja ne samo rada, već i bilo kakvog oblika socijalne reprodukcije iz sfere privatnog. Na ovaj način sfera intimnog odlazi na periferiju, a privatna sfera koju je nekada činila i porodica i posao je dobrim delom deprivatizovana, a veza ekonomije i domaćinstva, nekada neodvojiva, sada nestaje. Proces prelaska rada u domen javne sfere, čini domen privatnog, porodice, stana još izolovanijim i odvojenim od onoga što Jirgen Habermas naziva socijalnom reprodukcijom¹¹⁶, a domen rada i aktivnosti vezanih za potrošnju pomera u domen funkcija od javnog značaja. Promena funkcionisanja u odnosima javne i privatne sfere je tokom XVII i XIX veka pre svega zahvatila pripadnike viših slojeva društva. Međutim, krajem XIX i početkom XX veka proces jačanja i kontrole države, koja još uvek ne ukida autonomiju u domenu komercijalnog, započinje proces promena u strukturi i odnosima javne i privatne sfere i nižih slojeva društva, sa jednom bitnom razlikom. Naime, procesi „civilizovanja“, pre svega radničke klase, ne samo da menjaju funkcije u domenu javnog, već menjaju strukturu u domenu privatnog prostora, prostora stana. Uvođenje socijalnog reda, obrazovanje radničke klase kao sastavni deo reforme uvodi i pitanje estetike, čime se otvara prostor za delovanje i artikulaciju projektantskih i

---

¹¹⁶ Habermas, J.: The Structural Transformation of the Public Sphere-An Inquiry into a Category of Bourgeois Society, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991

planerskih teorija o gradu i njihovo pozicioniranje u daljoj transformaciji urbanih prostora. Na ovaj način grad, njegova struktura i estetika, prestaju da budu ekskluzivno polje bogatih pokrovitelja i poznavaoaca i postaju dostupni kao predmet kritike, ukusa, slobode izbora i odabira svih delova društva.

Slika 12. Bruno Zevi i Rudolf Eberstadt, blok, konkurs za Veliki Berlin, 1910

Dakle, za razliku od XIX veka, kada se na izgradnju gradova, a posebno njegovih stambenih delova, gledalo sa stanovišta praktičnosti, kao na skup objekata, pitanje stanovanja u XX veku postaje jedno od najbitnijih elemenata kulture društva. Zato ne čudi što je proces masovne stambene izgradnje početkom XX veka postao polje ukrštanja stavova i isticanja različitosti ne samo različitih arhitektonskih škola već i društva u celini. Upravo iz

ovog razloga period prve polovine XX veka se ogleda u vrlo heterogenim pristupima u rešavanju problema stanovanja. Različitosti u pristupima, strukturi i obimu planova proširenja i njihove realizacije svakako je doprineo i prekid tokom Prvog svetskog rata. Ekonomska kriza tokom i posle rata, sa jedne strane zaustavlja privatne investicije u stambenoj izgradnji, dok sa druge jača ulogu države¹¹⁷ kroz subvencionisanu izgradnju i na taj način stvara mogućnost realizacije stambenih četvrti koje će značajno izmeniti urbani milje gradova u kojima nastaju¹¹⁸. Bez obzira na raznovrsnost arhitektonskog izraza, kao posledice raznovrsnosti potreba, navika i složenih odnosa u društvu u kojem nastaju¹¹⁹, planovi izgradnje novih stambenih četvrti imaju nekoliko zajedničkih elemenata pre svega u domenu njihove fizičke forme, strukture¹²⁰.

Godine 1910 grad Berlin raspisuje konkurs „Veliki Berlin“ na kome treću nagradu dobijaju Eberstad (Eberstadt), Moring (Mohring) i Petersen (Petersen)¹²¹. Autori u svom rešenju kao osnov plana predlažu super-blok ivične izgradnje sa dva prstena u unutrašnjem delu. Spratnost objekata u bloku je opadala prema sredini od 5 spratova na spoljnjem obodu do 2 sprata kolika je bila visina objekata oko centralnog prostora, skvera. Blok je zamišljen kao

---

¹¹⁷ Raspad Austrugarske monarhije, kao i jačanje političkih partija socijaldemokratske orijentacije i njihovo pozicioniranje na vlasti radikalno menja odnos države prema razvoju i transformaciji gradova kao što je to recimo bio slučaj u Nemačkoj, Austriji ili Holandiji.

¹¹⁸ Najbolji primeri su svakako planovi proširenja H.P. Berlagea u Amsterdamu, Ernsta Maja u Frankfurtu, izgradnja stambenih kompleksa - Hofova u Beču, ili kompleksa nastalih u Berlinu kao plod saradnje Martina Vagnera i Bruna Tauta.

¹¹⁹ Berens, P.: Die Gemeinde Wien als Bauherr, *Bauwelt*, br.41, 1928, u Rosi, A.: Arhitektura grada, Građevinska knjiga, Beograd, 1996, str.86

¹²⁰ Ovo se pre svega odnosi na planove i realizacije u periodu prvih 30 godina XX veka

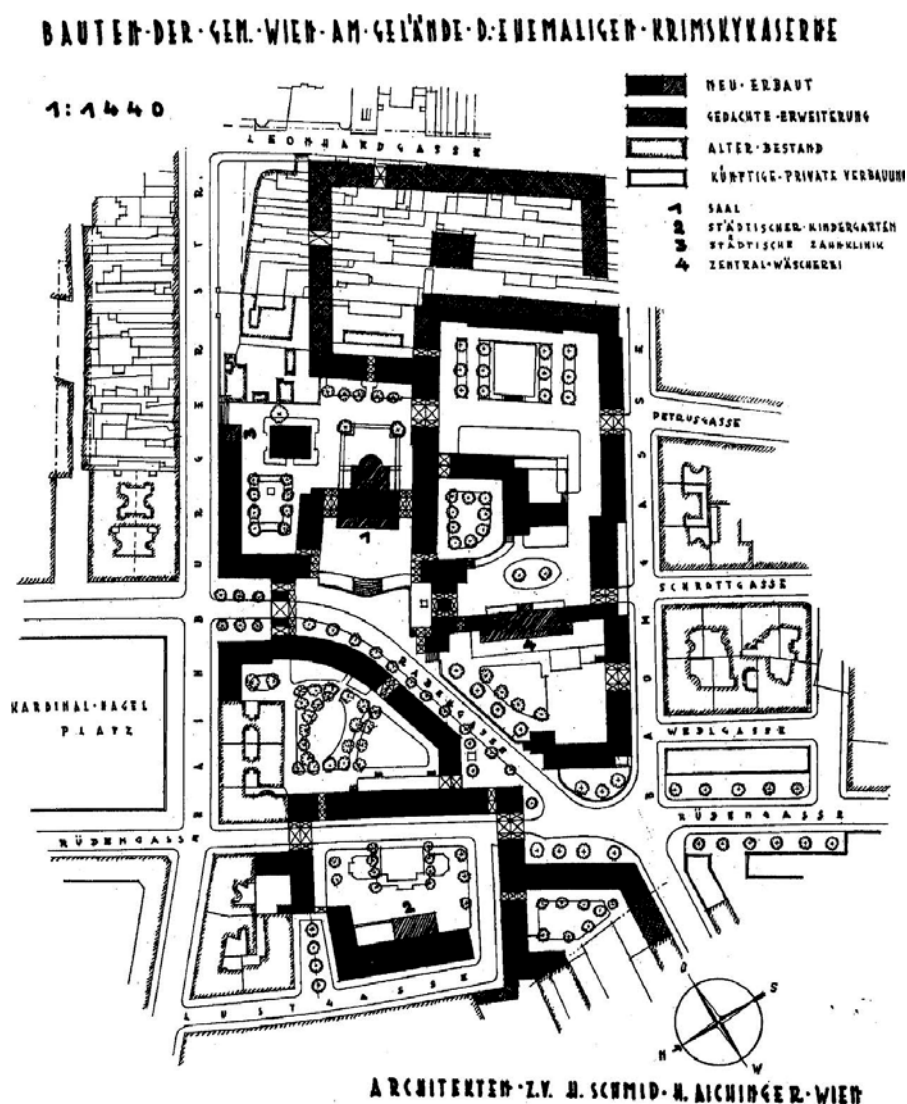
¹²¹ Sonne, W.: Dwelling in the metropolis: Reformed urban blocks 1890-1940 as a model for the sustainable compact city, *Progress in Planning*, br.97, 2009, str.53-149

višenamenska struktura, sa heterogenom socijalnom strukturom i predstavljao je verziju modela bloka, „jedinice susedstva“ koju je predložio Teodor Geke (Theodor Goecke) 1893. godine. Predložena struktura je blok sa dvostrukim prstenom gde su unutrašnji prsten činile jednoporodične kuće, dok spoljni čine zgrade sa stanovima i u okviru kojeg su se nalazili kolektivni sadržaji kao što su škola ili crkva. Ovakav motiv dvostrukog prstena u nešto izmenjenom obliku se pojavljuje i u Amsterdamu najpre u planu za Spaardammerrbuurt arhitekta van der Meja (J.M. van der Mey) 1912. godine, a zatim i u planu proširenja Jug Berlagea. Pored očigledne strukturne sličnosti, razlika između ova dva primera postoji na nivou tipoloških karakteristika objekata koji ga čine, ali i u socijalnoj strukturi stanovnika, a kao posledica različitog društvenog konteksta u kojima nastaju.

Slika 13. H.P.Berlage, plan za proširenje Amsterdam Jug, 1915

Kada je 1930. godine završen Karl-Marks Hof u Beču automatski je postao sinonim izgradnje socijalnih stambenih kompleksa u Beču koji se odvijao u prvim decenijama XX veka. Za razliku od primera Berlina i Amsterdama, gde se super blok organizuje oko centralnog dvorišta, kompoziciono bečki Hof je više prostorni ansambl koji se formira oko otvorenih prostora dvorišta, skverova i javnih prostora, zadržavajući jedinstvo arhitektonskog jezika.

Slika 14. Heinrich Schmid and Hermann Aichinger, Rabenhof, plan, Beč, 1925-28.

Prilagođavanje modela urbanom tkivu u kome se nalazi dao je niz varijeteta u morfološkom smislu, ali strukturno i programski bez velikih razlika. Bečki *Hof*, uvodeći trg kao javni prostor u unutrašnjost bloka, ostavlja nejasnu granicu između javnog i privatnog. Takođe, može se reći da sa karakterističnim kolektivnim sadržajima čini poslednju fazu kolektivizacije privatnog prostora unutrašnjosti bloka započetu projektima i planovima u početkom veka u Berlinu. Međutim, sam proces kolektivizacije nije uticao na promenu fizičke forme i slike grada, održavajući jasnu prostornu definiciju urbane strukture u kojoj nastaje i programsku, prostornu kompaktnost. Možda je najbolje objašnjenje i razlog za upotrebu ovakvog modela dao Gustav Šeu (Gustav Scheu), savetnik o pitanjima stanovanja u Socijaldemokratskoj partiji: „pitanje nije da li želimo metropolu ili palanku, radije ćemo krenuti sa pozicije da želimo da Beč ostane metropola, ali tako da se može razvijati u zdravu životnu sredinu“¹²²

---

¹²² Blau, E.: The architecture of Red Vienna 1919-1934, MIT Press, Cambridge, 1999, str.93

2.5. IDEOLOGIJA I GRAD - KOLEKTIVITET I URBANA DISTOPIJA

Malo je perioda u istoriji modernih gradova koji su tako uticali na promenu pristupa u projektovanju i planiranju gradova kao period avangarde 20-tih i 30-tih godina XX veka. Politička i ekonomska kriza posle Prvog svetskog rata, pre svega u zemljama Srednje Evrope, menja konfiguraciju i odnose u političkoj, ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj sferi stvarajući tako sredinu u kojoj će arhitektura imati dominantnu ulogu u oblikovanju i artikulaciji svih tema vezanih za razvoj gradova i kulturu življenja. Raspad monarhije i dolazak partija socijaldemokratske orijentacija na vlast u Nemačkoj označava početak aktivnog učešća države u izgradnji novih stanova, pre svega u smislu kontrole i subvencionisanja novih stambenih naselja. Ernst Mej (Ernst May) upravo ovu promenu vidi kao krucijalnu za dalji razvoj gradova kada kaže: „Prošli su dani kada su duhovni i sekularni vladari, koji su težili imperijalizmu, mogli graditi velelepne privatne objekte, četvrti pa i cele gradove, praktično preko noći. U našem vremenu demokratije, gradske vlasti su zamenile ove vođe. One su sada glavni naručioci koji će obezbediti uslove za razvoj *Nove Gradnje*“¹²³. Po prvi put arhitekta se može nadati da donese novo doba arhitektonske harmonije kroz promišljenu akciju¹²⁴. I zaista, planovi za Frankfurt Ernest Meja, Amsterdam Kornelijusa van Esterena (Cornelius van Eesteren) i proširenja Berlina pod vođstvom Martina Vagnera (Martin Wagner) su jedni od najboljih

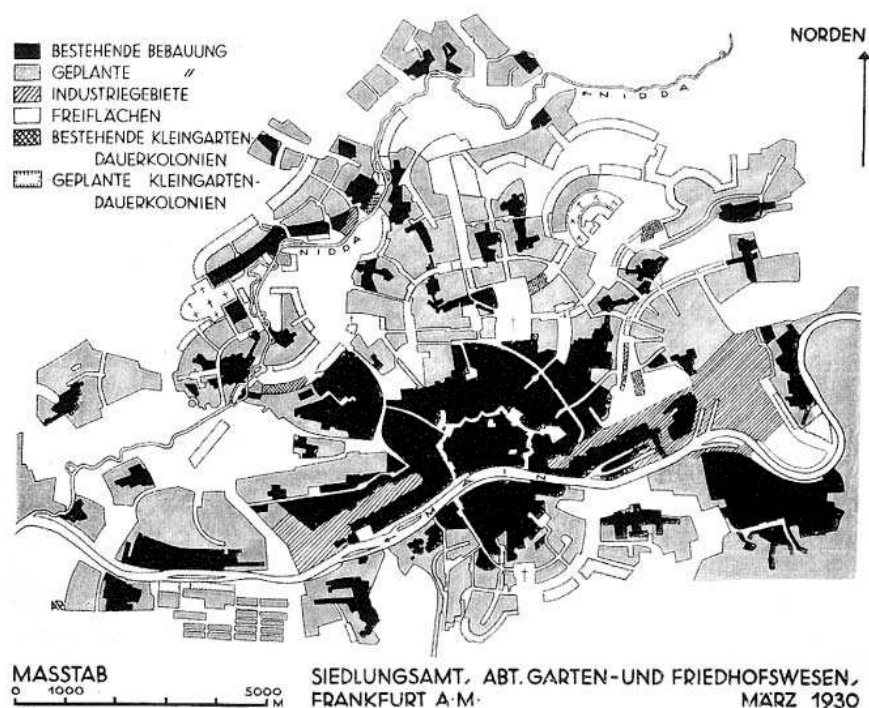
---

¹²³ May, E.: Organisation der Bautätigkeit der Stad Frankfurta.M., *Der Baumeister*, vol.27, no.4, 98-104, u Engel, H., de Heer, J.: *Cityscape and Mass Housing, Oase*, no. 75, str. 33-57

¹²⁴ Op. Cit., str 34

primera razvoja gradova pod socijaldemokratskom vlašću u istoriji planiranja gradova.

FLÄCHENVERTEILUNGSPLAN FRANKFURT A·MAIN

Slika 15. Novi Frankfurt, Ernst Mej, 1930

Međutim, predloženi urbani modeli i realizacija planova su u mnogome zavisili od političkih i ekonomskih faktora i ne mogu se posmatrati nezavisno od konteksta u kojem nastaju. Politički faktori kao što je dolazak na vlast partija socijaldemokratskog političkog opredeljenja, jačanje ranije marginalizovanih i diskriminiranih socioekonomskih grupa, kao što su pripadnici radničke i niže srednje klase i njihovo učešće u političkom životu značajno menjaju izgled i funkcionisanje javne sfere gradova. Ekonomske promene, pre svega u smislu vlasništva nad zemljom, gde se pojavljuje javno vlasništvo nad gradskom zemljom, zatim

pojava konzumentske kulture¹²⁵, industrijalizacija građevinskog sektora i njeno prilagođavanje proizvodnim ciklusima ne samo da su uticale, nego su bile neodvojivi deo arhitektonskih realizacija. Arhitektonska nauka je potpuno integrisana u ideologiju plana, pa je čak i formalna ekspresija samo posledica njegove realizacije, a izvedeni objekti i četvrti „politizacija“ arhitekture¹²⁶.

Stalni porast stanovništva, nedostatak stanova i loš kvalitet postojećeg stambenog fonda, postavlja problem stana i stanovanja kao glavnu temu pred arhitekta modernog pokreta. Pitanje stanovanja se vidi kao problem statistike i tehnologije, i kao takvo može biti rešeno jedino kada su socijalna aktivnost i opšta ekonomska aktivnost vođene unapred definisanim planom¹²⁷, a arhitektura mora biti sastavni deo procesa planirane proizvodnje. Na ovaj način metode vezane za industrijsku proizvodnju postaju sastavni deo arhitektonskog mišljenja i projektovanja¹²⁸. Predloženi arhitektonski i urbani modeli se, dakle, zasnivaju ne više na objektu kao nosiocu promene, već na

---

¹²⁵ Uticaji vezani za kulturu življenja, ali podjednako ako ne i važnije na promene i odnose u industrijskoj proizvodnji, racionalizaciji proizvodnje, rada i potrošnje su značajno uticale i na arhitekta modernog pokreta u Evropi. Radovi američkih industrijalaca Henri Forda (Henry Ford), Frederika Vinsloa Tejlora (Frederic Winslow Teylor), ali i nemačkih autora Frederika Naumana (Friedrich Naumann) i Valtera Ratenaua (Walter Rathenau) su odigrali ključnu ulogu u formiranju ideologije modernog pokreta, vidi Frempton, K.: Moderna arhitektura, kritička istorija, Orion art, Beograd, 2004; Colquhoun, A.: Modern Architecture, Oxford University Press, Oxford, 2002; Tafuri, M.: Architecture and Utopia, Design and Capitalist Development, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1976

¹²⁶ ; Tafuri, M.: Architecture and Utopia, Design and Capitalist Development, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1976, str.114

¹²⁷ Tiege, K.: The Minimum dwelling, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2002, str.9

¹²⁸ Veza između arhitekture, umetnosti i industrijske proizvodnje kao osnovne ideologije Bauhausa, ima svoje uzore i nastavlja se na Werkbund, kao nemačku verziju Arts and Crafts u Britaniji. Valter Gropijus (Walter Gropius) je na početku svoje karijere radio u birou kod Petera Brenesa (Peter Behrens)

procesu, proizvodnji, industrijskoj liniji u kojoj se arhitekta pojavljuje kao organizator tog procesa, a objekat se pojavljuje kao mesto na kome osnovni elementi, ćelije¹²⁹ dobijaju svoj fizički oblik, dok se sa druge strane na njih utiče kroz postavljena pravila formiranja sklopa. Ovako prihvaćen proces nastajanja urbane forme, kao proizvodnog procesa, omogućava ponavljanje elemenata u nedogled, čime se tradicionalna uloga objekta i urbanog sklopa kao izuzetka u široj urbanoj matrici gubi, a nastali "proizvod" biva odvojen, nezavisan, bez uticaja na okruženje i obrnuto.

Slika 16. "Hochhausstad", Ludwig Hilberseimer, 1924

Nastanak urbanih oblika je interaktivni, reverzibilan proces u kome je određena forma posledica društvenog konteksta,

---

¹²⁹ Izgradnja zasnovana na industrijskoj proizvodnji, efikasnosti i ekonomičnosti svodi problem stana na domen praktičnosti i minimalnih standarda, *Existenzminimum*. Međutim, bez obzira na racionalizaciju i izdvajanje pojedinih procesa i funkcija vezanih za održavanje u domaćinstvu, i njihovo preseljenje u domen kolektivnog, stan i dalje ostaje osnovni i samostalni elemenat sklopa.

određenog modela, ideala življenja, ali i uzrok promena, modifikacija predloženih modela pod uticajem specifičnosti, ideja koje nastaju njihovom primenom na konkretnu urbanu celinu. Zato "ideologija plana"¹³⁰ modernog pokreta sa svojim univerzalnim pravilima¹³¹ ostaje izolovana, odvojena od sredine u kojoj deluje. Tačnije, utopija arhitekata "herojskog pokreta" se upravo sastojala od stalnog bežanja od činjenice da u procesu reorganizacije, arhitektura i urbanizam moraju biti objekat a ne subjekat plana¹³². Dajući arhitekturi ulogu subjekta, ona se stavlja u položaj izvan njene moći, a to je rešavanje problema društva, zajednice čiji je sama proizvod. Stvaranje novih socijalnih modela, shvatanje nastanka urbane forme kao proizvodne linije, mesto i značaj arhitekture u političkim, međuklasnim promenama¹³³ je vodio ka stvaranju univerzalnih modela, opšte upotrebe bez obzira na specifičnosti sredine u i na koju se primenjuju. Upravo u ovome treba tražiti razlog izolovanosti i fragmentarni karakter arhitekture modernog pokreta i naselja nastalih u ovom periodu. Ove izgrađene utopije, nastaju na periferiji urbane realnosti bez međuzavisnosti i uticaja na

---

¹³⁰ Tafuri, M.: *Architecture and Utopia, Design and Capitalist Development*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1976

¹³¹ Koja svoj vrhunac dobija u prevođenju ideala herojskog pokreta u skup estetskih pravila nazvanih Internacionalni stil. Kako bi približili arhitekturu modernog pokreta kulturno i politički drugačijoj sredini od one u kojoj pokret nastaje Hitčkok i Džonson (H.R. Hitchcock, P:Johnson) svojom izložbom u Muzeju modernih umetnosti u Njujorku i pratećom publikacijom *Internacionalni stil, 1932*, arhitekturu moderne umanjuju njen progresivni socijalni sadržaj i predstavljaju je kroz skup stilskih pravila. Frempton, K.: *Moderna arhitektura, kritička istorija*, Orion art, Beograd, 2004; Colquhoun, A.: *Modern Architecture*, Oxford University Press, Oxford, 2002; Dženks, Č: *Moderni pokreti u arhitekturi Građevinska knjiga*, Beograd, 1990; Hičkok, H.R., Džonson, F.: *Internacionalni stil, Građevinska knjiga*, Beograd, 2000

¹³² Tafuri, M.: *Architecture and Utopia, Design and Capitalist Development*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1976, str. 100

¹³³ Rad E. Meja, M. Vagnera se ne može odvojiti od njihove političke uloge koju su imali tokom svog rada u Frankfurtu i Berlinu u kojima se na vlasti nalaze partije socijaldemokratske orijentacije.

probleme gradova u kojima nastaju¹³⁴, i bez obzira na to da li su u pitanju realizovana naselja¹³⁵ ili planovi¹³⁶. Položaj i zatvorenost ovih "oaza reda"¹³⁷ jasno pokazuje njihov antiurbani karakter. Može se reći da su predložena rešenja pre socio-kulturološki i političko-ekonomski modeli nastali kao posledica spajanja socijaldemokratske administracije i ideala levo orijentisane intelektualne elite koji su za cilj imali ostvarenje sopstvenih utopijskih socijalističkih uverenja. Kao najpodesniji model za realizaciju ovih teorijskih modela je izabrano stambeno naselje. Dakle, ideološki postavljena autonomnost ovih naselja, kao posledica političke angažovanosti samih planova¹³⁸, u samoj realizaciji se pojavljuje u obliku decentralizovanih prostornih modela. Bilo da je reč o planovima novih gradova ruskih konstruktivista, Korbizijeovih planova i realizacija,

---

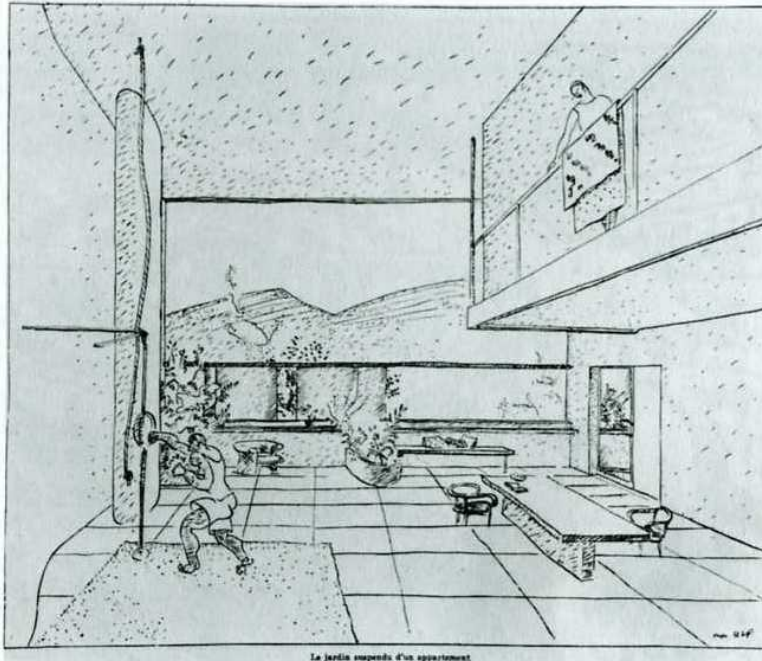
¹³⁴ Tafuri, M.: *Architecture and Utopia, Design and Capitalist Development*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1976

¹³⁵ *Sidelung* naselja u Štuttgartu, Frankfurtu i Berlinu, *Dom komune* ruskih konstruktivista, *Unité d'Habitation* Le Korbizijea (Le Courbisier)

¹³⁶ Savremeni grad (*Ville Contemporaine*), Ozareni grad (*Ville Radiuse*), Planovi za Alžir (Plan Obus), Rio de Ženeiro i Zlin Le Korbizijea, Linearni grad Miljutina, projekat za Magnitogorsk Leonidova

¹³⁷ Op.cit. str.109

¹³⁸ Kontrola procesa planiranja, projektovanja i izgradnje od strane radničkih sindikata, udruženja, radničkih stambenih asocijacija se javlja kao posledica potrebe za boljim pozicioniranjem i aktivnim učešćem u političkom i javnom životu ovih organizacija

Slika 17. *Le Courbsier, Oeuvre Complete, 1910-1929*

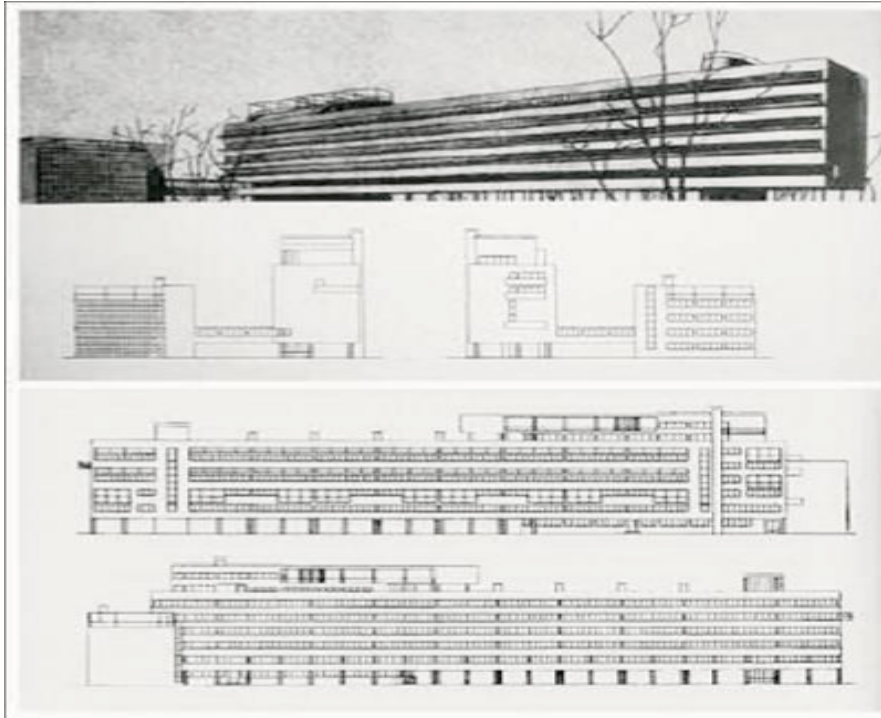
ili modela vrtnog grada korišćenog od strane nemačkih i holandskih arhitekta, svi ovi modeli pokazuju intenciju dobrovoljne izolovanosti ili negiranja sredine u kojoj nastaju, dakle izdvojene i bez uticaja na rešavanja problema i kontradiktornosti gradova zbog kojih na kraju krajeva i nastaju.

Drugi problem ovih stambenih naselja i kompleksa se nalazi u reorganizaciji svakodnevnog života stanovnika, a koja se manifestuje kroz transformacije i promene u odnosima javnog i privatnog, i pomeranja svakodnevnog života u domen kolektivnog. Ideali jednakosti, socijalne pravde, zajedništva realizovani su kroz objektivnu, racionalnu, asketizovanu estetiku arhitekture sa ciljem uzdizanja i emancipacije nižih slojeva društva, a kao jedan od osnovnih "alata" za ove promene društvenih relacija se koristi promena uloge javne i private sfere. Proces razdvajanja funkcija stanovanja, rada i zabave i rekreacije, kasnije i potrošnje započeti

u XIX veku, za posledicu imaju izdvajanja ne samo rada, već i bilo kakvog oblika socijalne reprodukcije¹³⁹ iz sfere privatnog, i na taj način prostor domaćinstva, porodice, stana izolovanijim i odvojenim od javnog domena. Ovaj proces reorganizacije privatnog života dobija svoj progresivni, ekstremni oblik upravo u izgradnji stambenih naselja namenjenih radničkoj i nižoj srednjoj klasi. Kao osnovne prostorne koncepcije koje su korišćenje u izgradnji ovih naselja možemo registrovati dva osnovna urbana modela. Prvi je nešto izmenjen, prilagođen model vrtnog grada, koji možemo sresti pre svega u slučajevima satelitskih naselja u Nemačkoj i Holandiji. Proces izdvajanja socijalnih funkcija iz domena privatnog čini da se model vrtnog grada, koji je već sam po sebi deo procesa razgradnje tradicionalnog urbanog bloka, strukturno transformiše i dodatno smanji razlika između prednje zone bloka orijentisanog ka javnom prostoru i unutrašnjosti bloka. Granica između javnog i privatnog postaje u najboljem slučaju nejasna, a novoformirani prostori su dvoznačni u smislu prisvajanja i upotrebe, od strane stanovnika kao korisnika prostora. Na ovaj način unutrašnjost bloka nekada privatan prostor, postaje zajednički, kolektivni prostor, inhibirajući za bilo kakav vid individualnog izraza, dodatno ojačan uvođenjem kolektivnih sadržaja ili programa, do tada vezanih isključivo za domen privatnog i porodice.

---

¹³⁹ **Habermas, J.:** The Structural Transformation of the Public Sphere-An Inquiry into a Category of Bourgeois Society, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991

Slika 18. Narkomfin, Moisei Ginzburg, Moskva, 1929

Drugi model koji se pojavljuje je model "društvenog kondezatora". U svojoj knjizi *Arhitektura grada*¹⁴⁰ Aldo Rosi baveći se problemom stanovanja kaže da se problem stanovanja može definisati kroz dva osnovna modela Vrtni grad i Ozareni grad. S obzirom da su modeli kolektivnog stanovanja, dom-komune ruskih konstruktivista, projekti i prototipovi grupe OSA sa unutrašnjim hodnikom i dupleks stanovima i kolektivnim sadržajima, kao i slična verzija Le Korbizijea u okviru stambenih blokova u Ozarenom gradu, koja je kasnije realizovana kroz *Unite'd' Habitation* strukturno gotovo isti, sa podjednakim uticajem na dalji razvoj ovog modela tokom XX veka, može se reći da pripadaju istom prostornom modelu "društvenog kondezatora". Takođe, sa stanovišta strukturne i morfološke

---

¹⁴⁰ Rosi, A.: *Arhitektura grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 2008, str. 82

degradacije bloka, kao i indeferentnosti, izolovanosti i samodovoljnosti u odnosu na okruženje čini ove objekte, blokove poslednjom fazom razgradnje tradicionalnog bloka, njegovim potpunim poništenjem. Urbani blok se "skuplja" i nekadašnji unutrašnji privatni ili polu-privatni prostor sada postaje komunalni koridor, kolektivni, pa čak i javni prostor kao u slučaju *Unite'd Habitation*. Na ovaj način proces započet u XIX veku izdvajanjem rada iz domena privatnog, kroz postepenu kolektivizaciju funkcija iz domena private sfere, čime se ne samo smanjuje uloga privatnog u svakodnevnom, već i neutrališu razlike između privatnog i javnog. U slučaju "društvenih kondezatora" proces redukcije onoga što Volter Benjamin naziva *Erfahrung*¹⁴¹ je u uzročno posledičnoj vezi sa prostornom redukcijom i svođenjem prostornog doživljaja isključivo na pojedinačnu, osobenu stambenu jedinicu¹⁴². Dakle, "defamilijarizacija" svakodnevnog neutrališe razlike između javne i privatne sfere, i uvođenjem procesa nekada vezanih za privatno u domen javnog, čineći da nekada javni prostor, mesto pregovora i razmene ideja, iskustava i znanja postaje prostor kontrole i regulacije. Na ovaj način potreba za pronalaženjem novih prostornih struktura i elemenata u cilju formiranja novih socijalnih relacija i odnosa predložene modele čini neuspešnim barem iz dva razloga. Kako se korišćenje i uloga nekog gradskog prostora ne ogleda samo u načinu na koji njegovi korisnici prilagođavaju i usvajaju pravilima koja su im nametnuta, već i u načinu na koji korisnici u tom prostoru deluju, prilagođavajući ga. Korisnici prostora, dakle, kroz svakodnevno delovanje stvarajući

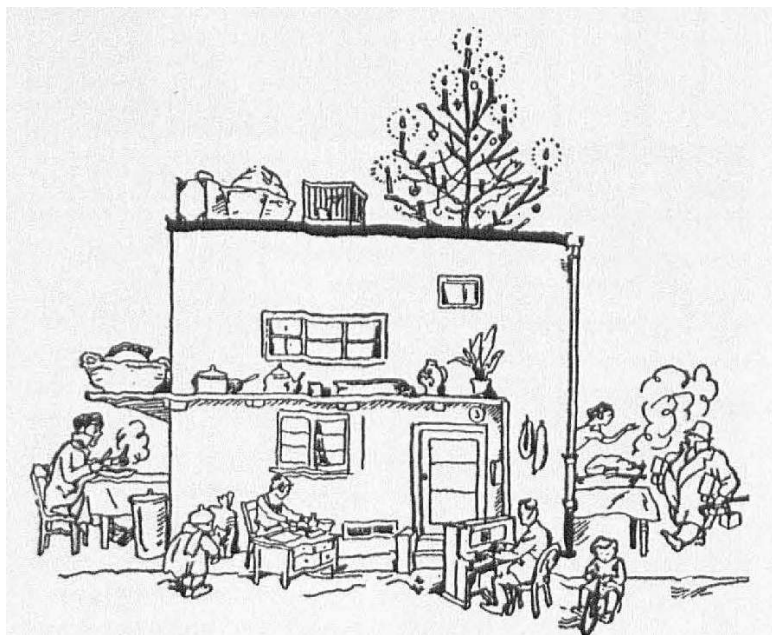
---

¹⁴¹ Iskustvo, doživljaj stvoren kroz vreme, Benjamin, W: Selected writings, vol.2, 1927-1934, ur. Jenings, M.W., Eiland, H.Smith, G., Harward University Press, Cambridge, Massachusetts, 1999

¹⁴² Panerai, P.; Castex, J., Depaule, J.C., Samuels, I.: Urban forms, The Death and Life of The Urban Block, Architectural Press, Oxford, 2004, str. 133

ono što Lefevr zove prostornim praksama¹⁴³ transformišući ga u svoju sliku, a slika spoljnjeg okruženja i čvrste veze koje se održavaju sa okruženjem vode u sferu ideja koje grupa ima o sebi¹⁴⁴.

Slika 19. Karikatura, *Das Neue Frankfurt*, 1927

Upravo u ovome treba tražiti neuspeh predloženih modela, jer korisnici prostora, koji su dolazili dominantno iz radničke i niže

---

¹⁴³ Lefevrova trodelna podela unutar procesa stvaranja prostora, prostornosti: *prostorne prakse, delovanja, radnje* kao prostor u svom uobičajenom obliku. Produkcija i reprodukcijaspecifičnih prostora i prostornih sklopova koji odgovaraju određenim socijalnim oblicima. Prostor koji je, kroz svakodnevno delovanje, proizveden kao ljudski prostor; *predstave prostora* diskurzivni režimi analiza, prostornih i planerskih profesija i ekspertskih znanja koja stvaraju prostor. Ove predstave su centralne u oblicima znanja, koja su danas temelj racionalne-profesionalne strukture moći države; *prostori predstave* ovo je prostor kakav bi mogao biti, potpuno živeći. On je prostor izveden iz podloge nastale u okvirima svakodnevnog života, iz utopijskih elemenata koji izazivaju novi koncept prostornosti svakodnevnog života. Lefebvre, H.: *The Production of Space*, Blackwell, Oxford, 1991.

¹⁴⁴ Halbwachs, M: *On Collective Memory*, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1992.

srednje klase, sa svojom tradicijom, socijalnim idejama i idealima, su teško ili gotovo nikako¹⁴⁵ prihvatili nove modele i prostore gde čak ni „nameštaj koji su imali ne paše novoj filozofiji življenja, a oko Božića su imali problem gde da stave božićno drvo“¹⁴⁶. Teorije reorganizacije svakodnevnog koje je postavila intelektualna elita, koja većim delom pripada višim slojevima društva, sa ciljem poboljšanja kvaliteta života u domenu higijene, morala i socijalnog mira, se moraju posmatrati i u klasnom kontekstu, gde se projekti i realizacije moraju razumeti i kao anksioznost i strah viših slojeva društva, buržoazije od vlasti i tiranije masa¹⁴⁷. Sa druge strane, realizacije predloženih modela, kao deo procesa razdvajanja urbanih funkcija, zoniranja sa jedne strane i potrebe za postizanjem samodovoljnosti, stanja ekvilibrijuma sa druge strane, izoluju sebe od grada i njegovog centra, tako birajući antiurbani, distopjski model „palanke“ u odnosu na grad, metropolu, dajući prednost Tenisu¹⁴⁸ (Ferdinand Tonnies) u odnosu na Simela (Georg Simmel)¹⁴⁹

---

¹⁴⁵ . Frempton, K.: *Moderna arhitektura, kritička istorija*, Orion art, Beograd, 2004; Colquhoun, A.: *Modern Architecture*, Oxford University Press, Oxford, 2002

¹⁴⁶ Pehnt, W.: *The "New Man" and Architecture of the Twenties* u Fiedler, J., ur.: *Social Utopias of the Twenties, Bauhaus, Kibbutz and the Dream of the, New Man*, Bauhaus Dessau Foundation, Friedrich - Ebert Foundation, Tel Aviv, Muller + Busmann Press, Germany 1995, str. 20

¹⁴⁷ Hake, S.: *Topographies of Class, Modern Architecture and Mass Society in Weimar Berlin*, The University of Michigan Press, 2008, str. 128

¹⁴⁸ Ferdinand Tenis sa svojim delom *Gemeinschaft und Gesellschaft* (Zajednica i društvo, 1887) je značajno uticao na formiranje ideje o malim gradovima kao temeljom nemačkog nacionalnog karaktera, videti u Tafuri, M.: *Architecture and Utopia, Design and Capitalist Development*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1976, str. 119 i Hake, S.: *Topographies of Class, Modern Architecture and Mass Society in Weimar Berlin*, The University of Michigan Press, 2008, str. 48 i 75

¹⁴⁹ Tafuri, M.: *Architecture and Utopia, Design and Capitalist Development*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1976, str. 119

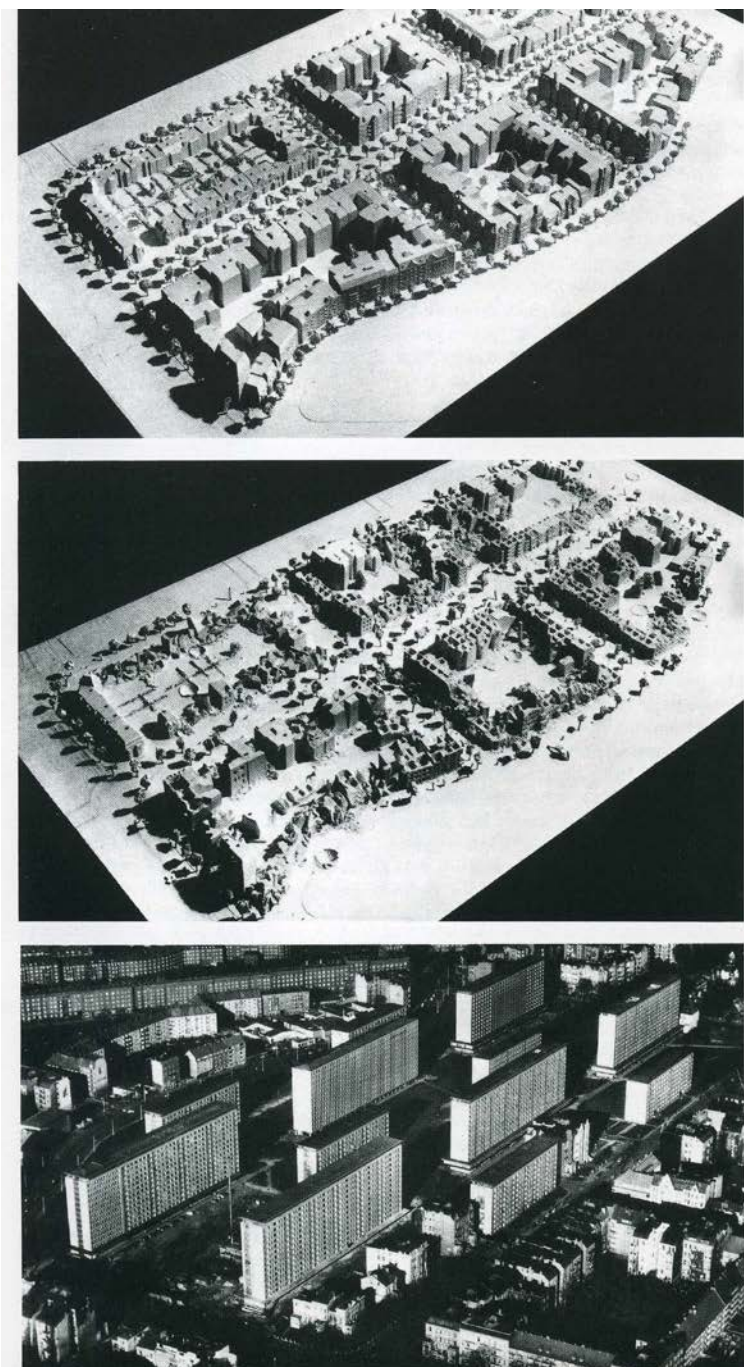
2.6. URBANA OBNOVA - JAVNI PROSTOR I POLITIKA SVAKODNEVNOG

Period posle II Svetskog rata obeležen je potrebom da se ponovo stečeni „međunarodni mir i napredak gradi na programu težnji naroda koji su dali svoje živote i energiju u borbi, uobičajeno opisanoj (i to opravdano) kao borba za bolji život i prosperitet“¹⁵⁰. U ovakvom političkom okruženju teme kao što su prilika za izgradnju bolje budućnosti, zapošljavanje, blagostanje i kvalitetno stanovanje se postavljaju kao ključne. Neodvojivi, a često i najvažniji, deo procesa rekonstrukcije i obnove društva i njegovih vrednosti su upravo procesi rekonstrukcije, revitalizacije i obnove gradskih sredina. Brza i masovna izgradnja stanova, koja se javlja ne samo kao politička i socijalna potreba obnove društva, već i kao ekonomska, pre svega u smislu aktiviranja masovne industrijske proizvodnje, ali i jeftinog i pristupačnog stanovanja, ponovo u prvi plan stavljaju načela kao što su racionalizacija, standardizacija i uniformnost proizvodne linije. Na ovaj način ideje modernog pokreta i CIAM-a¹⁵¹, postaju dominantna načela, ali sada potpuno oslobođenja svoje ideološke osnove, a njihova široka implemetacija se može razumeti kao opravdanje političke neophodnosti i praktičnosti i ekonomskog razvoja i profitabilnosti. U ovakvom kontekstu gradovi se transformišu kroz dva osnovna modela, kroz model rapidne suburbanizacije, i obnavljanjem i povećanjem stambenog fonda kroz stambene komplekse visokih spratnosti i gustina.

---

¹⁵⁰ Harvey, D.: The Condition of Postmodernity -An Enquiry into the Origins of Cultural Change, Blackwell Publishing, Cambridge, Massachusetts, 1989, str.68

¹⁵¹ CIAM (Congrès internationaux d'architecture moderne) kao institucionalizovanog nosica ideja modernog pokreta

Slika 20. Rekonstrukcija naselja Grindelberg, Hamburg, 1946-1956

Aldo Rosi (Aldo Rossi), u svojoj knjizi *Arhitektura grada*¹⁵², upravo modele Vrtnog grada i Ozarenog grada definiše kao osnovne „socijalne modele“ stanovanja. Međutim, dati modeli, sada bez svoje socijalne suštine, postaju sredstva kontrole. S jedne strane političkog, birokratskog državnog aparata, a sa druge strane i sredstva akumulacije kapitala kroz špekulativne procese izgradnje¹⁵³, i na taj način ideal o „oslobađanju čovečanstva stvarajući novo okruženje za život, pretvoren je u ogroman poduhvat za degradaciju humanog stanovanja“¹⁵⁴.

U svojoj kritici rekonstrukcije gradova 50-tih godina XX veka Džejn Džejkobs¹⁵⁵ opisujući kvalitet novostvorenih gradskih četvrti naziva ih „čudom tupe bezličnosti“¹⁵⁶ i „monotonom bezličnom kašom“¹⁵⁷. Iako se u svojoj kritici Džejn Džejkobs fokusira upravo na modele Vrtnog grada i Ozarenog grada, njena knjiga je pre svega usmerena na nedostatke i greške tadašnje planerske prakse i profesije. Džejkobs, tvrdi, da su profesije koje se bave planiranjem gradova nesposobne da razumeju „kakvu vrstu problema predstavlja grad“¹⁵⁸, rukovodeći se principima i načelima kojim ignorišu kompleksnost, vitalnost i raznolikost gradskih sredina, zanemarujući činjenicu da su gradovi sistemi organizovane kompleksnosti zasnovani na procesima i praksama nastalim iz svakodnevnog života grada. Međutim, kritika dogmatskog pristupa planiranju gradova, nije dolazila samo

---

¹⁵² Rosi, A.: *Arhitektura grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 2008, str. 82

¹⁵³ Harvey, D.: *The Condition of Postmodernity -An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell Publishing, Cambridge, Massachusetts, 1989.

¹⁵⁴ Frempton, K.: *Moderna arhitektura, kritička istorija*, Orion art, Beograd, 2004.

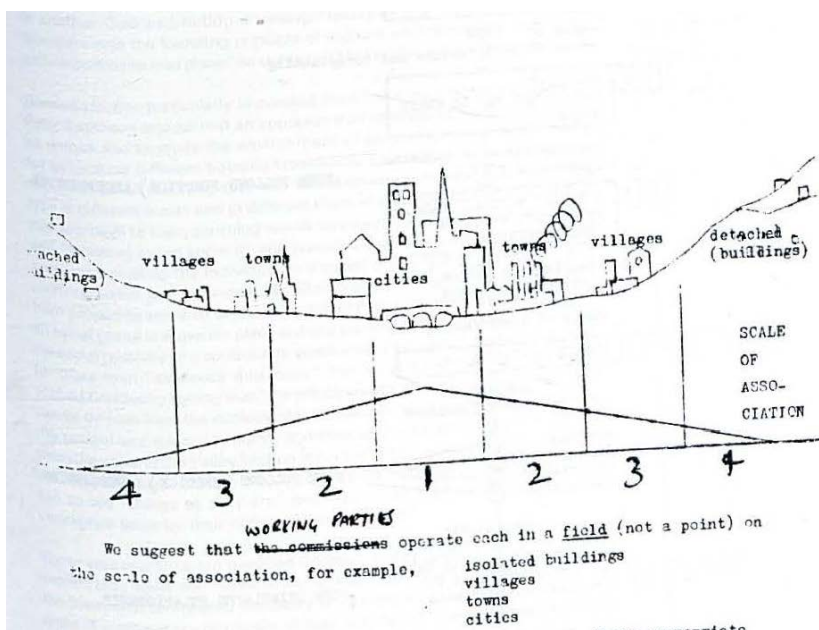
¹⁵⁵ Džejkobs, Dž.: *Smrt i život velikih američkih gradova*, Mediterran publishing, Novi Sad, 2011.

¹⁵⁶ Op.cit, str.16

¹⁵⁷ Op.cit, str.17

¹⁵⁸ Op.cit, str.457

„spolja“ već se tokom 50-tih godina javlja u okviru samog CIAM-a¹⁵⁹. Grupa mlađih članova pod imenom Grupa 10 (Team X) okupljenih oko Alison i Pitera Smitsona (Alison Smithson, Peter Smithson) i Aldo van Ajk (Aldo van Eyck) dovodi u pitanje koncept „funkcionalnog grada“, smatrajući ga apstraktnim.

Slika 21. „Razmera asocijacije“, Grupa 10, Dorn manifest, 1954

Pokušaj da se stvore univerzalno upotrebljiva pravila, po mišljenju članova ove grupe, su izolovala arhitekturu iz njenog društvenog konteksta, zauzimajući stav da se moraju preciznije utvrditi uzajamni odnosi između fizičkog oblika i društvenih potreba. Tokom IX CIAM-a se prvi put pojavljuju teme koje se odnose na prostorne prakse i procese vezane za konkretni kontekst i prostore svakodnevnog kao bazičnim problemom daljeg

¹⁵⁹ Videti u Frempton, K.: Moderna arhitektura, kritička istorija, Orion art, Beograd, 2004, Elin, N.: Postmoderni urbanizam, Orion Art, Beograd, 2002. i Kommosa, S.: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010.

razvoja gradova, a na X CIAM-u, koji je ujedno bio i poslednji, one postaju dominantne¹⁶⁰. Bez obzira na pokušaj da se osnovna matrica „funkcionalnog grada“ zasnovana na četiri kategorije, stanovanja, rada, odmora i saobraćaja preispita i dovede u pitanje kroz teme „svakodnevnog“, identiteta, „pripadanja“¹⁶¹ kroz procese asocijacija, „stanja kao takvog“¹⁶², „prostora između“¹⁶³, idealizacijom kolektivnog u svojim radovima, članovi Grupe 10 zanemaruju značaj odnosa svakodnevnog života i javne sfere, i u osnovi zadržavajući podelu i segregaciju urbanih funkcija¹⁶⁴.

Dakle, modernistička ideja racionalnog, univerzalnog i monolitnog grada 60-tih godina XX veka biva zamenjena mišljenjem o gradu

---

¹⁶⁰ Frempton, K.: Moderna arhitektura, kritička istorija, Orion art, Beograd, 2004., str.271

¹⁶¹ Op.cit, str.271

¹⁶² Pojam „as found“ Alison i Peter Smitson fomiraju sa jedne strane na osnovu uticaja fotografa Najdžela Hendersona (Nigel Henderson) i njegove žene antropologa Džudit Stivens (Judith Stephens) i njihovog istraživanja društvene stvarnosti i svakodnevnice Londonskog Ist Enda, dok sa druge strane su bili inspirisani pristupom Patrika Gidesa (Patrick Geddes) koje daje u svojoj knjizi „Cities in Evolution“ (1915) a koji se odnosi na stav da se „stvari posmatraju onakve kakve jesu“ a „stvarnost onakva kakva jeste“. Uticaj Gidesa se takođe vidi i u šemtaskom preseku „Razmera asocijacije“ iz Dorn manifesta iz 1954. godine, koji je modifikovani presek Gidenovog „Preseka kroz dolinu“. Ono što treba naglasiti da je rad Gidensa ima veliki uticaj, ako ne i presudni, u teorijama Novog Urbanizma, kao može se reći arhitektonskog antipoda Grupe 10. Videti u Frempton, K.: Moderna arhitektura, kritička istorija, Orion art, Beograd, 2004., Kommosa, S.: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010, Pedret, A.: Team 10: An Archival History, Routledge, London, 2013, Cuthbert, R.A.: Understanding Cities, Method in urban design, Routledge, London, 2011.

¹⁶³ Tema prostora između se najbolje očitava u pojmu „praga“ koji izlaže Aldo van Ajk kao međuprostora koji za cilj da premosti suprotnosti privatnog, svakodnevnog i javnog, videti u Kommosa, S.: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010 i Frempton, K.: Moderna arhitektura, kritička istorija, Orion art, Beograd, 2004.,

¹⁶⁴ Kommosa, S.: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010, str.50

kao mestu višestrukih značenja. U svojoj knjizi Slika jednog grada¹⁶⁵, Kevin Linč (Kevin Lynch) se bavi problemom otuđenosti i sposobnošću formiranja kognitivne slike prostora u kojem živimo. Linč kaže da se javna, opšta slika jednog grada sastoji od niza pojedinačnih slika stanovnika, a da su ove slike upravo potrebne da bi pojedinac mogao uspešno da funkcioniše i saraduje sa drugim stanovnicima u okviru svoje sredine¹⁶⁶.

Slika 22. Rušenje Pruitt-Igoe projekta, St. Luis, 1972

Međutim, u otuđenom gradu gde nema nijednog od tradicionalnih elemenata označavanja prostora, njegovo razotuđenje je jedino moguće kroz stvaranje „čitljivih“ gradova koji bi omogućili ponovno uspostavljanje osećaja mesta i izgradnju i rekonstrukciju

---

¹⁶⁵ Lynch, K.: The Image of The City, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1960

¹⁶⁶ Op. cit, str.44

artikuliranog sklopa kao preduslova daljeg delovanja i razvoja¹⁶⁷. Ovako formirana spoznajna mapa, kako kaže Frederik Džejmison (Frederic Jameson) omogućava pojedincu da u njegovom svakodnevnom životu formira individualnu situacijsku predstavu u odnosu na onaj prostraniji i zapravo nepredstavljivi totalitet što ga čini sklop strukture grada kao celine¹⁶⁸. Dakle, prostor grada je sastavljen od niza fragmentarnih, pojedinačnih slika koje formiraju „kolaž“¹⁶⁹, a akcenat je na stvaranju „čitljivih“ prostora „koji komuniciraju sa ljudima, koji rukuju jednostavnim kombinacijama i temama koje su deo našeg kolektivnog sećanja i uspomena“¹⁷⁰. Na ovaj način grupne slike o kojima govori Kevin Linč postaju deo zajedničkog identiteta. Ovako stvorene slike spoljnog okruženja i čvrste veze koje se održavaju sa okruženjem vode u sferu ideja koje grupa ima o sebi¹⁷¹.

Propadanje javne sfere kao posledice uspona masovnog društva, kroz jačanje transporta, standardizovane masovne proizvodnje i potrošnje i uticaja mas-medija kao reakciju ima prizivanje tradicionalnih oblika grada kao sredstva i osiguravanja društvenog i grupnog, kolektivnog identiteta. Upravo ovim se Aldo Rosi vodi kada kaže da se sudbina zajednice kao celine odražava u urbanim spomenicima, kao mestima kolektivne želje¹⁷². Rosi teži analognom gradu čije se reference i elementi izvode iz života i

---

¹⁶⁷ Jameson, F.: Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma, Postmoderna - Nova epoha ili zabluda, Naprijed, Zagreb, 1988, str.228

¹⁶⁸ Op. cit, str.229

¹⁶⁹ Rowe, K., Koetter, F: Collage City, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, 1984.

¹⁷⁰ Boyer, M. C.: Erected Against the City, Center 6., 1990, str.36-43 u

Elin, N.: Postmoderni urbanizam, Orion Art, Beograd, 2002, str.241

¹⁷¹ Halbwachs, M: On Collective Memory, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1992.

¹⁷² Rosi, A.: Arhitektura grada, Građevinska knjiga, Beograd, 2008, str. 22

svakodnevnice¹⁷³. Projektovanje po analogiji bi značilo preuzimanje, pozajmljivanje nekadašnjih gradskih oblika i tipova građevina, kao i oblikovno-estetska gledišta iz prošlosti, bez njihovog značenja¹⁷⁴, jer se njihova trajnost upravo ogleda, ne u funkciji, jer se ona menja vremenom, već u sećanjima povezanim sa njima. „Arhetipovi“¹⁷⁵ Paola Portogezija (Paolo Portoghesi) kao „osnovne institucije jezika i prakse u arhitekturi koje žive u svakodnevnom životu i kolektivnoj svesti čoveka“ i „treću tipologiju“¹⁷⁶ Antoni Vidlera (Anthony Vidler) treba takođe razumeti kao dela koja zagovaraju obnavljanje javne sfere kroz povratak tradicionalnom gradu. Na ovaj način se anti-istoricizmu modernog pokreta suprotstavlja istorija grada, tačnije njegovih istorijskih, tradicionalnih tipova¹⁷⁷.

---

¹⁷³ Frempton, K.: *Moderna arhitektura, kritička istorija*, Orion art, Beograd, 2004, str.294-295

¹⁷⁴ Elin, N.: *Postmoderni urbanizam*, Orion Art, Beograd, 2002, str.35

¹⁷⁵ Portoghesi, P.: *Postmodern: The Architectre of Postindustrial society*, Rizzoli, New York, 1983

¹⁷⁶ Vidler, A.: *The Third Typology, Rational Architecture Rationelle: The Reconstruction of the European City*, Editions Archives d'Architecture Modeme, Brussels, 1978, u Jencks, C, Kropf, K (ur.): *Theories and Manifestos of Contemporary Architecture*, Wiley- Academy, Chichester, 2006, str. 77-79

¹⁷⁷ Krier, L.: *Rational Architecture: The Reconstruction of the City*, Rational Architecture Rationelle: *The Reconstruction of the European City*, Editions Archives d'Architecture Modeme, Brussels, 1978, u Jencks, C, Kropf, K (ur.): *Theories and Manifestos of Contemporary Architecture*, Wiley- Academy, Chichester, 2006, str. 75-76

Slika 23. Kirchsteigfeld, Rob Krier i Christoph Kohl, 1997-2000

Tako, arhitekta Pokreta za urbanu obnovu evropskih gradova, čiji su najglasniji zagovornici bili Leon i Rob Krier (Leon Krier, Rob Krier), kao i pristalice Novog Urbanizma, sa Andreasom Duanijem (Andreas Duany) i Elizabet Plater-Ciberk (Elizabeth Plater-Zyberk) na čelu, insistiraju na modelima, koji su inspirisani pred-industrijskim gradovima, i primenom tradicionalnih formi i materijala. Međutim, sa jedne strane ovi projekti poštuju i savremene potrebe i ukuse, koriste nove tehnologije u izgradnji, dok sa druge insistiraju na stvaranju slika kao nosilaca kolektivnih želja i značenja izvedenih iz tradicionalnog pred-industrijskog grada ali sada menjajući kontekst vode neizbežno u izmišljanje tradicije i estetizaciju mita, „upadajući u istu zamku u koju je upao herojski pokret 30-tih godina“¹⁷⁸. Tako, prostori nastali da bi se uspostavila veza sa tradicionalnim, postaju simulacije, slike

---

¹⁷⁸ Harvey, D.: The Condition of Postmodernity -An Enquiry into the Origins of Cultural Change, Blackwell Publishing, Cambridge, Massachusetts, 1989, str.85

odvojene od suštine, realno postaje stvarnije od stvarnog¹⁷⁹. Realnost se formira na osnovu mimikrijskih medijskih slika¹⁸⁰. Ovako stvorene slike imaju za cilj ponovno uspostavljanje identiteta, ličnih korena i „tradicionalnih“ vrednosti nasuprot ubrzanoj privatizaciji i slabljenju javnog pre svega kroz delovanje mas-medija, kako bi očuvale lični identitet u odnosu na globalizacijske procese. Olakšan pristup materijalnim dobrima vodi ka gomilanju medijski oglašanih i označenih dobara kao sredstva kojim se potvrđuje ukus i izuzetnosti vlasnika, koje Pjer Burdije (Pier Bourdieu) naziva „simboličkim kapitalom“¹⁸¹. Na ovaj način prostor postaje sve manje određen svojim geografskim i fizičkim karakteristikama i neposrednom upotrebom vrednošću, a sve više postaje apstraktan, postaje roba¹⁸², a proizvodnja prostora kao dela simboličkog kapitala postaje ideološka. Na ovaj način se ujednačena estetika moderne, pretvara u estetiku koja zagovara razlike, efemernost, komodifikaciju kulture, spektakl.

Slika 24. Piazza D'Italia, New Orleans, Charles Moore, 1978

---

¹⁷⁹ Baudrillard, J: The Ecstasy of Communication, u Foster, H. (ur.): The Anti-Aesthetic-Essays on Postmodern Culture, str.126-134

¹⁸⁰ Harvey, D.: The Condition of Postmodernity -An Enquiry into the Origins of Cultural Change, Blackwell Publishing, Cambridge, Massachusetts, 1989

¹⁸¹ Bourdieu, P.: Dinsticion: A Social Critique of the Judgement of Taste, Harvard Press, Cambridge, 1984

¹⁸² Vujović, S., Petrović, M. (ur): Urbana Sociologija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 39

Prelaz sa monolitne, standardizovane masovne proizvodnje i potrošnje na individualnu potrošnju i proizvodnju je ujedno prelaz sa socijalno stvorenog prostora na individualni prostor spektakla. Prostor se sada shvata kao pozornica u kojem se identitet „izvodi“, arhitektura kao vrsta „filmskog seta“, a identitet je performativni konstrukt koji se izvodi poput nekog „scenarija“¹⁸³. Mišel de Serto (Michael de Certeau) u svojoj knjizi *Prakse svakodnevnice* definiše dva tipa prostornih praksi. Strategije kojima se stvara grad kao okruženje stvoreno delovanjem gradskih vlasti i drugih institucija, i taktike kojima pojedinac svojim postupcima, radnjama i kretanjem stvara sopstvene prostore unutar strategijama generisanog prostora¹⁸⁴. Ovako stvorena prostorna fragmentacija i shvatanje prostora kao personalizovanog produkta, koji se izražava preko mnoštva različitih stilova, omogućava arhitektama i urbanistima da lakše odgovore zahtevima pojedinačnih klijenata, prilagođavajući projekte različitim situacijama, funkcijama i ukusima.¹⁸⁵ Međutim, ako prihvatimo Lefevrovu definiciju stvaranja prostora kao političkog, ekonomskog instrumenta¹⁸⁶, prostor grada se formira isključivo u odnosu na tržišne principe, a njegovo stvaranje vođeno je više ukusima i potrebama određene klase ili grupe sa najvećim političkim i ekonomskim potencijalom, a manje

---

¹⁸³ Leach, N.: Pripadnost u Horvat, S.: Znakovi postmodernog grada, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2007, str.182

¹⁸⁴ de Certeau, M.: *The Practice of Everyday Life*, University of California Press, Berkely, 1984

¹⁸⁵ Harvey, D.: *The Condition of Postmodernity -An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell Publishing, Cambridge, Massachusetts, 1989

¹⁸⁶ Lefebvre, H.: *The Production of Space*, Blackwell, Oxford, 1991, str.349

potrebama društva u celini. S obzirom, kako kaže Dženks¹⁸⁷, da je tržišna orijentisanost osnovni jezik komunikacije našeg društva, arhitekta i urbanisti moraju pratiti tržište, jer na kraju krajeva, arhitekta su tu nemoćne bilo šta da promene. „Nisam uopšte siguran da je Džejn Džejkobs to imala na umu kada je kritikovala modernističko planiranje gradova“¹⁸⁸.

---

¹⁸⁷ Čarls Dženks u Harvey, D.: The Condition of Postmodernity -An Enquiry into the Origins of Cultural Change, Blackwell Publishing, Cambridge, Massachusetts, 1989, str.76-77

¹⁸⁸ Harvey, D.: The Condition of Postmodernity -An Enquiry into the Origins of Cultural Change, Blackwell Publishing, Cambridge, Massachusetts, 1989, str.82

2.7. POSTMETROPOLA - IZMEĐU „IZOTOPIJE“ I „HETEROTOPIJE“

Poslednjih decenija XX veka procesi transformacija gradskih područja ukazuju na značajne promene u strukturi i relacijama koje su oblikovale moderni industrijski grad. Jačanje novih tehnologija transporta i komunikacija, organizovanje i koncentracija kapitala i ekonomije na globalnom nivou, prelazak sa kulture proizvodnje na kulturu potrošnje za posledicu ima promene u unutrašnjoj strukturi gradova zasnovanoj na dihotomskim odnosima centra i periferije, javnog i privatnog. Procesi suburbanizacije započeti posle drugog svetskog rata, kao i propadanje i zanemarivanje centralnih područja gradova u fokus stavljaju problematiku pada javnog sektora¹⁸⁹ i nestajanja javnog prostora. Značaj javnog sektora i javnog prostora kao mesta u kojima socijalne relacije i vrednosti dominiraju i koje čine neophodan elemenat svakodnevnog života građanin, postaje dominantna tema u projektovanju i planiranju gradova. Koncept „prava na grad“¹⁹⁰ i „povratak ulici“ postaju osnovni moto projektantskih i planerskih profesija. Shvatanje o neophodnosti javnog prostora kao mesta razmene ideja, znanja, konflikata i

---

¹⁸⁹ Jirgen Habermas koristi izraz *Offentlichkeit*, koji se najčešće kao pojam tumači kao simbolički domen u kojem građani ili grupe građana organizuju, dolaze u kontakt, razmenjuju mišljenja i iskustva. U engleskom izdanju njegove knjige *Offentlichkeit* se prevodi kao „public sphere“ kao pojam koji označava mesto kako virtuelne tako i fizičke prostorne razmene. „Javna sfera“ kao direktni prevod engleskog izraza se često koristi i u srpskom jeziku i to u obliku koji je bliži tumačenju ovog pojma kao simboličkog domena. Pa je tako Habermasovo delo *Strukturwandel der Offentlichkeit* u izdanju Mediterran publishing iz Novog Sada ovaj izraz preveden kao „javno mnjenje“. Ovde je korišćen izraz „javni sektor“ koja se pojavljuje u prevodu knjige Nan Elin *Postmoderni urbanizam* koji ovde predstavlja simbolički domen javnog.

¹⁹⁰ Lefebvre, H.: *The Urban Revolution*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 2003., str. ix

pregovora koje vode jačanju civilnog društva možemo naći i u radovima Ričarda Seneta¹⁹¹, Jirgena Habermasa¹⁹² i Hane Arent¹⁹³ gde se javni sektor vidi kao neophodni preduslov za nastanak i razvoj demokratskog društva. Procesi obnove tradicionalnih javnih prostora, u kojima je insistirano na preklapanju različitih namena kao uslovu za dobro funkcionisanje javnog prostora, su imali puno uspeha i obezbedili su promenu u odnosu na modernističko razdvajanje namena¹⁹⁴.

Slika 25. Zimski vrt, Battery Park City, New York, CesarPelli

---

¹⁹¹ Sennet, R.: The fall of public man, W.W. Norton and Company, New York, 1992

¹⁹² Habermas, J.: The Structural Transformation of the Public Sphere-An Inquiry into a Category of Bourgeois Society, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991

¹⁹³ Arendt, H.: The Human Condition, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1998

¹⁹⁴ Elin, N.: Postmoderni urbanizam, Orion Art, Beograd, 2002., str. 166

Međutim, ideal javnog prostora kao socijalno inkluzivnog prostora, kao mesta za sve, predstavlja prostor mogućih konfrontacija i sukoba i kao takav nije pogodan za komodifikaciju i ne može biti pretvoren u robu. Upravo se zbog toga proces planiranja i projektovanja javnih prostora kreće u pravcu stvaranja hiperrealnih okruženja, stvorenih da „odvraćuju ljude od nepravdi i ružnoće“¹⁹⁵, kao mesta zabave i potrošnje. Na ovaj način, prostor postaje roba, a tržište diktira način na koji će biti zamišljen, stvoren i zapakovan za upotrebu. Tako javni prostori postaju mesta privatizacije, zatvaranja, diskriminacije i meta-džentrifikacije¹⁹⁶, a Habermasova teza o nastavku ili povratku na javnu strukturu kao mestu za sve se pokazala neostvarivom. Upravo na ovo misli Rem Koolhaas kada proglašava kraj javnog prostora kroz rečenicu „ulica je mrtva“¹⁹⁷ ili Majkl Sorkin (Michael Sorkin) svojim „krajem javnog prostora“¹⁹⁸. Naravno ovo ne označava kraj društva ili grada već ukazuje na potrebu za redefinisanjem postojećih stavova, pre svega u domenu dihotomske prirode gradskog prostora.

Procesi dekonstrukcije postojećeg i rekonstrukcije novog socijalnog poretka¹⁹⁹ u postmodernom gradu, vode ka prelazu sa homogenih, fiksnih narativa, fordističkog, industrijskog grada na

---

¹⁹⁵ Op.cit., str. 166

¹⁹⁶ Zukin, S.: *Loft Living, Culture and Capital in Urban Change*, Radius, London, 1998, u Parker, S.: *Urban Theory and Urban Experience, Encountering the city*, Routledge, London, 2004., str. 156

¹⁹⁷ Koolhaas, R.: *S,M,L,XL*, Benedikt Taschen Verlag, GmbH, Köln, 1997, str. 1252-1253

¹⁹⁸ Sorkin, M.(ed.): *Variations on a Theme Park: The New American City and End of Public Space*, Hill and Wang, New York, 1992, u Elin, N.: *Postmoderni urbanizam*, Orion Art, Beograd, 2002., str. 245

¹⁹⁹ Harvey, D.: *The Condition of Postmodernity -An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell Publishing, Cambridge, Massachusetts, 1989

slabije, fragmentirane, višeznačne i polimorfne narative, postfordističkog, postindustrijskog grada stvarajući tako urbanu formu koja je fleksibilna i prilagodljivija novom sistemu proizvodnje i potrošnje²⁰⁰. Na ovaj način prostor grada je izgubio svoju homogenost, on postaje mesto u kojem slabe i nestaju povezivanja i relacije njegovih delova. Gradski prostor postaje višeznačan, heterogen u stalnom procesu deterritorijalizacije i reteritorijalizacije²⁰¹, tako da sada ima bezbroj načina za povezivanje njegovih delova.

---

²⁰⁰ Parker, S.: *Urban Theory and Urban Experience, Encountering the city*, Routledge, London, 2004., str.152

²⁰¹ Deleuze, G., Guattari, F.: *A Thousand Plateaus, Capitalism and Schizophrenia*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1987.

Slika 26. Hongkong and Shanghai Banking Corporation Plaza, Hongkong, Norman and Partners

Savremeni grad, kako ga Sodža (Edward W. Soja) zove „postmetropolis“²⁰², se više ne može, samo, posmatrati kao skup gradskih četvrti, javnih prostora, centra i periferije, on ne teži racionalnom i planiranom jedinstvu već se pojavljuje kao mesto

---

²⁰² Soja, E.W.: Postmetropolis, Critical Studies of Cities and Regions, Blackwell, Publishing, Oxford, 2000.

razlika, diferencijalan prostor u kojem delovi postoje unutar celine i definišu se kroz kontraste i suprotnosti koje ih određuju i čine ih drugačijim u odnosu na druga mesta i momente. Da bi definisao ovako diferenciran prostor Lefevr uvodi termine „izotopije“ i „heterotopije“²⁰³. Izotopski prostori su multifunkcionalni prostori, koji po svojoj prirodi sadrže i preklapaju više urbanih funkcija i korisnika i kao takvi predstavljaju deo javne sfere grada. Međutim, procesi prelaska sa jedinstvene, dominantne ideologije modernog grada, civilnog društva u polje stilističke, post-civilne heterogenosti, utiču na promene u odnosima u javnoj sferi.

Procesi komodifikacije grada, stavljaju javne prostore u centar proizvodnje i potrošnje roba i usluga. Sa druge strane procesi deindustrijalizacije i selektivne industrijalizacije većinu gradova i njihovih ekonomija gura u zonu privlačenja finansijskog kapitala, potrošnje i zabave²⁰⁴. Prihvatajući promene, prelaska sa ekonomije proizvodnje na ekonomiju potrošnje, prelaska sa visoke kulture na masovnu potrošačku kulturu, u gradovima se stvaraju mesta i prostori koji daju pozitivnu i visoko kvalitetnu sliku. Ovako stvorena slika nosi sa sobom projekciju mesta koje poseduje određeni kvalitet, mesto spektakla i teatralnosti²⁰⁵, hiperrealni javni prostor, simulakrum gde je predstava, slika postala roba. Na ovaj način prostor postaje materijalizovana iluzija, a korisnik prostora potrošač iluzija²⁰⁶. Stvaranje slike grada kroz spektakl i spektakularne prostore postaje sredstvo

---

²⁰³ Lefebvre, H.: *The Urban Revolution*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 2003., str.37

²⁰⁴ Harvey, D.: *The Condition of Postmodernity -An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell Publishing, Cambridge, Massachusetts, 1989, str. 92

²⁰⁵ Op.cit, str.93

²⁰⁶ Debord, G.: *Society of the Spectacle*, Treason Press, Canberra, 2002., str.13

privlačenja kapitala i ljudi, ali samo „ljudi određenog statusa“²⁰⁷. Međutim javna sfera kao mesto preklapanja različitih funkcija, odnosa, ali i mesto susreta i delovanja grupa i pojedinaca iz različitih socioekonomskih kategorija i različitih političkih uverenja je mesto razmene ali i mesto pregovora i konflikta. Pa, kako onda “ gradska beda može biti užitak za oči“²⁰⁸? Jedino kroz procese prisvajanja, kontrole i nadziranja, kroz proces privatizacije javnog. Frederik Džejmison²⁰⁹ kao primer ovakvog prostora predstavlja Hotel Bonaventura Džona Portmana (John Portman), ističući proces zatvaranja i odvajanja od degradiranog i propalog okruženja, bez potrebe da menja prostor u kojem nastaje već se zadovoljava time da ostavi propalo gradsko tkivo onako kakvo jeste. Hotel Bonaventura je imao velikog uspeha, kao i drugi Portmanovi objekti ovog tipa, međutim ono što je dovelo ovaj objekat na listu deset najfotografisanih objekata na svetu²¹⁰ jeste njegovo korišćenje kao dela scenografije u filmu Blejd Raner (Blade Runner). Upravo ovaj film postaje naučno-fantastična parabola postmodernih procesa i tema u teorijskim istraživanjima i kritikama autora kao što su Frederik Džejmison²¹¹, Endrju Bendžamin²¹² (Andrew Benjamin), Dejvid Harvi²¹³. Grad je prikazan u filmu kao oronuo, zapuštenih ulica, nezdrav i pregusto

---

²⁰⁷ Harvey, D.: The Condition of Postmodernity -An Enquiry into the Origins of Cultural Change, Blackwell Publishing, Cambridge, Massachusetts, 1989

²⁰⁸ Jameson, F.: Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma, Postmoderna - Nova epoha ili zabluda, Naprijed , Zagreb, 1988, str.213

²⁰⁹ Op.cit., str.218

²¹⁰ Parker, S.: Urban Theory and Urban Experience, Encountering the city, Routledge, London, 2004., str. 153

²¹¹ Jameson, F.: Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma, Postmoderna - Nova epoha ili zabluda, Naprijed , Zagreb, 1988.

²¹² Bendžamin, E.: Filozofija arhitekture, Clio, Beograd, 2011, str. 128-131

²¹³ Harvey, D.: The Condition of Postmodernity -An Enquiry into the Origins of Cultural Change, Blackwell Publishing, Cambridge, Massachusetts, 1989

naseljen, nesiguran, pun klasnih sukoba, koji glavni protagonista na kraju filma napušta i odlazi van njega. Film predstavlja, sa jedne strane dominantne procese aktivne suburbanizacije postmodernog grada, dok sa druge strane kroz sliku, iluziju filma, estetizujući oronulost, propadanje i siromaštvo pomera prostor grada iz oblasti društvenog angažovanja predstavljajući ga kao pasivni prikaz drugosti i otuđenja²¹⁴.

Slika 27. Hotel Bonaventura, Los Angeles, arhitekta Džon Portman

---

²¹⁴ Op.cit, str.337

Tako javni prostori, ili kako ih Arent naziva „prostori pojava“²¹⁵, da bi odgovorili uslovima i potrebama tržišta, preuzimaju strategije i taktike, svog strukturnog „protivnika“ trgovačkog centra na periferiji, čime gube svoju tradicionalnu funkciju mesta okupljanja i delovanja kroz koje se civilno društvo bori da zadrži i proširi svoj prostor delovanja. Ovako stvoreni prostori, sa jedne strane kroz proces komercijalizacije gube socijalnu funkciju, dok sa druge strane moraju očuvati privid različitosti, ali u kojoj korisnici mogu da se opuste i zabave. Da bi to postigli ovi prostori moraju biti totalni prostori, minijturni gradovi sa svojim kolektivnim praksama. Međutim ovi prostori ne žele da budu deo grada već njegov ekvivalent, njegova zamena²¹⁶, pa samim tim postaju mesta koja teže procesima odvajanja od svakodnevnih procesa grada, postaju „druga“ mesta, predstavljaju sistem otvaranja i zatvaranja, koja ih izoluju i čine propusnim, postaju „heterotopije“²¹⁷.

Mišel Fuko (Michael Foucault) u svom eseju „O drugim prostorima“²¹⁸ opisujući načela i karakteristike heterotopija, navodi da su to mesta koja u sebi sadrže i spajaju više prostora, kao što su pozorišta i bioskopi, ili pak prostori u kojima su ljudi, kada se nalaze u njima, u prekidu sa tradicionalnim vremenom, kao što su vašarišta i zabavni parkovi. Lefevr ove prostore zabave takođe naziva heterotopijama, opisujući ih kao mesta isključenih iz razmene dobara koja su politički i geografski nezavisna, ali im

---

²¹⁵ Arendt, H.: *The Human Condition*, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1998, str.176

²¹⁶ Jameson, F.: *Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma*, *Postmoderna - Nova epoha ili zabluda*, Naprijed, Zagreb, 1988, str.219

²¹⁷ Videti u Lefebvre, H.: *The Urban Revolution*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 2003. i Fuko o drugim prostorima

²¹⁸ Foucault, M: "Of Other Spaces", *Diacritics* Vol.16, No.1, The Johns Hopkins University Press, 1986, str. 22-27.

pridružuje i prostore predgrađa²¹⁹. Međutim u postmetropolisu, heterotopije nisu više neočekivana, slučajna, strana mesta, već dominantni prostorni oblici. Decentralizovani, polimorfni, centrifugalni metropolisi današnjice razvijaju se kroz procese rasta spoljnih i graničnih gradova i urbanizacijom suburbije. Tako nastaju heterogizovane aglomeracije proizvodnje, zapošljavanja, trgovine i zabavnih sadržaja²²⁰. Ovo su mesta koja su „tematski park...i tema je da možeš imati šta god želiš...tamo je istorija svuda...ali tamo ima puno Sadašnjeg, a Nekad je teško naći. Kola su nova. Prodavnice, ulice, škole, gradska kuća- čak i zemlja i okean izgledaju novo... još jedan baš kao i juče dan u raju...nema mesta kao što je dom.“²²¹ Reklama za Oranž Kaunti (Orange County) kod Los Anđelesa prikazuje jedan novi urbani prostor, prostor zabave i stalnog odmora, vanvremenski prostor u kojem je uvek sada ali okruženog istorijom, prostor sa osećajem zajednice, ali i prostor sigurnosti kakvu obezbeđuje dom, prostor potpuno izdvojen i samodovoljan. U globalizovanom savremenom gradu, sa izuzetnom kulturnom heterogenošću, velikim socijalnim razlikama i stalnom i rastućom nesigurnošću ova ideologija postaje opšte prihvaćena u svim urbanim sredinama kako u razvijenim tako i nerazvijenim zemljama sveta. Pokret Novi Urbanizam kao jedan od nosilaca ove ideologije zalaže se za stvaranje zajednica koje će biti van ekonomskih, političkih i socijalnih problema koje savremeni grad nosi²²². Tako stanovnici napuštaju oronuo, prenaseljen, nesiguran metropolis i odlaze u

---

²¹⁹ Lefebvre, H.: The Urban Revolution, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 2003.

²²⁰ Soja, V.E.: Šest diskursa o postmetropolisu, u Vujović, S., Petrović, M. (ur): Urbana Sociologija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 244.

²²¹ Soja, E.W.: Thirdspace, Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places, Blackwell Publishing, Oxford, 1996., str. 237

²²² Cuthbert, R.A.: The Form of the cities, Political Economy and Urban Design, Blackwell, Oxford, 2006., str. 123

Sisajd²²³ (Seaside) na Floridi, koji je pak bio scenografija u filmu Trumanov Šou (Truman Show)²²⁴. Dekard²²⁵ sreće Trumana²²⁶. Ovim se završava proces restrukturiranja savremenog grada koji je počeo slabljenjem i nestajanjem centripetalnih sila u gradovima i slabljenjem relacija između centra i periferije, pretvarajući ga u diferencirani prostor sastavljen od heterotopija sa slabim ili nikakvim vezama, „grad pun ne-gradova“²²⁷, Egzopolis kako ga naziva Sodža.

Slika 28. Naselje Seaside, Florida, arhitekta Duani i Plater-Zibek

---

²²³ Verovatno najpoznatiju zajednicu projektovanu po pravilima Novog Urbanizma

²²⁴ Film predstavlja kritiku postmodernog života u suburbanom, postcivilnom društvu kontrole i masmedija

²²⁵ Glavni protagonista filma *Blade Runner*, 1982.

²²⁶ Glavni protagonista filma *The Truman Show*, 1998.

²²⁷ Soja, E.W.: *Thirdspace, Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Blackwell Publishing, Oxford, 1996., str. 301

Međutim postoji i „treći prostor“²²⁸, prostor predstave²²⁹ kako ga Lefevr zove, koji sadrži relacije i delovanja koje su drugačije od utvrđenih i dominantnih socio-prostornih relacija. Prostor izveden iz podloge nastale u okvirima svakodnevnog života, iz elemenata koji izazivaju novi koncept prostornosti svakodnevnog. Hibridni prostori kako ih nazva Baba²³⁰, prostori „između“²³¹, prostori tranzicije, omogućavaju teren za razvoj sopstvene društvene slike, kako individualne tako i kolektivne, iniciraju nove znake identiteta, njihova uloga je da stvore nova mesta pregovora i konflikta a sve u cilju „definisanja ideje samog društva“²³². Dakle, ovo je prostor koji tek treba ispuniti, prostor koji će biti okvir i garantovati slobodno delovanje svih aktera, koji bi onda, vodio i ka samosvesnijoj arhitekturi koja može da se prilagođava i stvara alternative, jer tamo „gde nema ničega sve je moguće“²³³. Takav prostor „zahteva novi način razmišljanja koji nije ni fiksni ni stabilan...ovaj novi način razmišljanja o postmetropolisu je otvoren za mogućnost kontinualnog povratka na događaje i njihovu reelaboraciju i reviziju...ovde je reč o novim kulturnim politikama, o odabiru granice kao prostora, o radikalnoj

---

²²⁸ Op.cit.

²²⁹ Lefebvre, H.: *The Production of Space*, Blackwell, Oxford, 1991

²³⁰ Bhabha, H. K.: *The Third Space* u *Identity, Community, Culture, Difference*, J. Rutherford (ur.), 1990 u Soja, E.W.: *Thirdspace, Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Blackwell Publishing, Oxford, 1996., str. 140

²³¹ Tschumi, B.: *Event Cities 2*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2000., str. 13

²³² Bhabha, H. K.: *The Location of Culture*, Routledge New York and London, 1994 u Soja, E.W.: *Thirdspace, Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Blackwell Publishing, Oxford, 1996., str. 143

²³³ Koolhaas, R.: *S,M,L,XL*, Benedikt Taschen Verlag, Gmbh, Koln, 1997, str. 199

otvorenosti, o hibridnosti...samo jedan kraj je moguć. Nastaviće se..."²³⁴.

---

²³⁴ Soja, E.W.: Thirdspace, Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places, Blackwell Publishing, Oxford, 1996., str. 317-320

3. TRANZICIONI PROSTORI - O „DRUGIM“ I „TREĆIM“ PROSTORIMA

Anri Lefevr²³⁵, javni prostor definiše kao dominantni, prostor nastao kroz diskurzivne režime, analize prostornih, planerskih profesija i ekspertskih znanja koja stvaraju prostor. Privatnu sferu, prebivališta, kuće za stanovanje, definiše kao prostor prisvajanja, prostor koji je proizveden uz svakodnevno delovanje, i u okvirima svakodnevnog života, kao odraz pojedinca. On uvodi i treći oblik prostora, koji se nalazi između ove dve tradicionalne sfere, mešoviti prostor, prostor medijacije, „živeći“ prostor izveden iz svakodnevnog života, prostor „stanovnika“ i „korisnika“. Ovaj među-prostor, intermedijarni prostor je hibridni prostor koji u isto vreme odvaja, ali i prepliće javno i privatno. Intermedijarnost prostora se ogleda u njegovoj dvojakoj ulozi, kao prostora koji pripada sistemu javnih prostora, ali sada „pripitomljenog“ od strane određene socijalne grupe, privatizovanog, „parohijalizovanog“²³⁶ prostora. On nastaje procesom „individualizacije“ javnog prostora od strane „urbanih

---

²³⁵ Lefebvre, H: *The Production of Space*, Blackwell, Oxford , 1991.

²³⁶ Lyn H. Lofland pored javnog i privatnog vodi i treći prostor, prostor zajednice, koji naziva parohijalni prostor. Lofland, L. H.: *The Public Realm. Exploring the City's Quintessential Social Territory*, New York, De Gruyter, 1998. Iako otvoreni za javnost, ovi prostori, čine mesta određene grupe, i ko god se nađe unjima a ne pripada dominantnoj grupi se oseća kao gost često neželjen. Hajer, M., Reijndorp, A.: In *Serach of New Public Domain, Analysis and Strategy*, NAI Publishers, Rotterdam, 2001, str.85. Reč *parohijski*, kao i u slučaju engleske reči *parochial*, vode poreklo od latinske reči *parochial*, grčki *par-oikia*, „tuđina“ prebivalište tuđinca na nekom mestu Vujaklija, M.: *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd, 1991. U tom smislu navedeni process parohijalizacije je proces prisvajanja ili stvaranja novog prostora od strane određene grupe.

plemena“²³⁷ koji dele zajednički interes, pri čemu ne moraju biti obavezno istog socioekonomskog statusa, kulturnog nasleđa i političkih uverenja, ili je to pak, privatni prostor, dakle prostor vezan za kuću ili stan, kome se daju vrednosti i karakteristike javnog. Tako on od zatvorenog prostora namenjenog određenoj grupi ili pojedincu postaje prostor dijaloga i konflikta, prostor i „stanovnika“ i „korisnika“. Razumevanje uloge ovih mesta u gradu, kao i njihovo funkcionisanje je najuočljivije upravo na nivou gradskog bloka, kao tradicionalnog prostora kontakta javnog i privatnog. Dakle, možemo reći da se ovi prostori pojavljuju kao posledica međusobnih odnosa stambenih jedinica i objekata, otvorenih prostora ograničenih tim objektima i javnog prostora grada, gde se stambeni blok nameće kao osnovno polje kontakta i delovanja.

---

²³⁷ De Sola-Morales, M.: Openbare en collectieve ruimte, De verstedelijking van het privé-domein als nieuwe uitdaging, *Oase*, No.33, 1992. str. 3-8

3.1. ODNOS JAVNO-PRIVATNO, GRADSKI BLOK I FUNKCIJA PREKLAPANJA

Podjela grada na javni i privatni domen, kao i priroda njihovih odnosa glavna je tema kako u proučavanju, tako i u procesima planiranja i projektovanja gradova. Dihotomska priroda grada i dualizam javnog i privatnog leži u centru zapadne misli o gradovima od Aristotela, preko Voltera Benjamina²³⁸, Hane Arent²³⁹, Jirgena Habermasa²⁴⁰ do savremenih debata o javnom prostoru i njegovoj privatizaciji koje srećemo kod Ričarda Seneta²⁴¹, Dejvida Harvija²⁴² ili Petera Sloterdajka²⁴³. Pitanje uticaja javnog i privatnog domena na formiranje i kvalitet gradskih struktura leži pre svega u pokušaju formiranja jasne razlike između ove dve oblasti. Tako Hana Arent i Jirgen Habermas prave jasnu razliku između oblasti privatnog, skrivenog prostora domaćinstva i javnog kao političkog prostora, „prostora pojavnosti“²⁴⁴, ali i prikazuju stalnu međuzavisnost ova dva domena u procesima formiranja i transformacija društvenih vrednosti koje utiču na stvaranje određenih urbanih sistema. Habermas, kada opisuje nastanak javne sfere sa kraja XIX veka,

---

²³⁸ Benjamin, W.: *Arcades Projects*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1999,

²³⁹ Arendt, H.: *The Human Condition*, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1998

²⁴⁰ Habermas, J.: *The Structural Transformation of the Public Sphere-An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991

²⁴¹ Sennet, R.: *The fall of public man*, W.W. Norton and Company, New York, 1992

²⁴² Harvey, D.: *The Political Economy of Public Space* u Low, S., Smith, N. (eds): *The Politics of Public Space*, Routledge, New York, 2005.

²⁴³ Sloterdijk, P.: *Cell-building, Egospheres, Self-containers* u Rieniets, T., Sigler, J., Christiaanse, K., (eds.): *Open City: Designing Coexistence*, Uitgeverij SUN, Amsterdam, 2009., str. 115-130

²⁴⁴ Arendt, H.: *The Human Condition*, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1998.

kaže da se ona može shvatiti pre svega kao sfera u kojoj se privatni interesi, javljaju kao javni. Regulacija svakodnevnog vezana za ekonomiju domaćinstva, iako u domenu privatnog postaje sfera javnog interesa²⁴⁵. Dakle, proces prelaska rada u domen javne sfere, čini domen privatnog, porodice, stana još izolovanijim i odvojenim od „sfere socijalne reprodukcije“²⁴⁶, a domen rada i aktivnosti vezanih za potrošnju pomera u domen funkcija od javnog značaja. Sa druge strane i Habermas²⁴⁷ i Arendt²⁴⁸, takođe ističu neophodnost javne sfere u procesu individualizacije, stvaranja identiteta pojedinca, koje je jedino moguće kroz relacije i potvrdu drugih u domenu javne sfere. Tako, javna sfera postaje mesto između privatnog i javnog života, i kao svaki međuprostor ima funkciju preklapanja, mesto koje istovremeno spaja i razdvaja. Upravo je zbog toga, ovaj prostor stalne međuzavisnosti, prostor konflikta, mesto stalnog procesa razgraničenja ova dva domena, dok je sam proces jedan od bitnih činilaca stvaranja kvalitetne urbane sredine²⁴⁹. Dakle, ovaj međuprostor, prostor tranzicije dve oblasti svakodnevnog se mora posmatrati kao deo sistema javnih prostora.

Osnovna razlika javnog prostora u odnosu na privatni prostor, jeste sloboda pristupa i boravka. Ovi otvoreni prostori ali i objekti mogu biti i u javnom i privatnom vlasništvu. Međutim nije svaki javni prostor mesto „gde je moguća i zaista se dešava razmena

---

²⁴⁵ Habermas, J.: The Structural Transformation of the Public Sphere-An Inquiry into a Category of Bourgeois Society, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991., str.27

²⁴⁶ Op.cit., str. 28

²⁴⁷ Op.cit., str.28

²⁴⁸ Arendt, H.: The Human Condition, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1998, str.57

²⁴⁹ Bobić, M.: Between the Edges, Street-building transition as urbanity interface, TOTH Publishers, Bussum, 2004, str.8

između različitih socijalnih grupa“²⁵⁰. Ovo su prostori koji mogu biti drugačiji od tradicionalnih javnih gradskih prostora kao što su ulica, trg ili park. De Sola-Morales²⁵¹ kaže da je, čak, opasno posmatrati domen javnog samo preko prostora u javnom vlasništvu i sa javnom upravom, već da je neophodno uključiti i one privatne prostore javnog karaktera, „koji takođe funkcionišu kao javna sfera“²⁵². Primer ovakve urbanizacije privatnog prostora, možemo videti u realizaciji projekta POPS²⁵³ Odeljenja za planiranje grada Njujorka²⁵⁴. Predloženi mehanizam podrazume povećanje sistema javnih prostora na Menhetnu kroz stvaranje novih javnih prostora u privatno izgrađenim objektima, u zamenu za obezbeđene beneficije u toku projektovanja i gradnje tih objekata. Tako se u sistem javnih prostora uvode nadkriveni trgovi, arkade ili proširenja javnog prostora ulice. Na ovaj način, je sa jedne strane postignut cilj uvećanja površine javno dostupnog prostora, dok je, sa druge strane, obezbeđeno neophodno preklapanje funkcija i programa u kome se odvija proces razmena ideja, mišljenja i znanja, kao početne premise javnog prostora i kvalitetne javne sfere. Kako se postojanje javnog prostora kao mesta nastanaka kompleksnih funkcija i prostornih odnosa vidi kao ideal grada u poslednja dva veka, stvaranje javnog domena i njegovo širenje i napredak, čini osnov svake napredne gradske politike²⁵⁵. Međutim, bez jasne podrške i

---

²⁵⁰ Hajer, M., Reijndorp, A.: In Serach of New Public Domain, Analysis and Strategy, NAI Publishers, Rotterdam, 2001, str.11

²⁵¹ De Sola Morales, M.: Openbare en collectieve ruimte, *Oase*, No.33, SUN Publishers, Amsterdam, 1992, str.5-8

²⁵² Hajer, M., Reijndorp, A.: In Serach of New Public Domain, Analysis and Strategy, NAI Publishers, Rotterdam, 2001, str.11

²⁵³ *Privately Owned Public Spaces* - Javni prostori u privatnom vlasništvu

²⁵⁴ NYC Department for City Planning videti u Busquets, J., Correa, F., (eds.): *Cities X Lines, A New Lens for the Urbanistic Project*, Harvard University-Graduate School of Design, 2006., str.139

²⁵⁵ De Sola Morales, M.: Openbare en collectieve ruimte, *Oase*, No.33, SUN Publishers, Amsterdam, 1992, str.5-8

zaštitničke uloge privatne sfere, nestaju i razlike i distance toliko neophodne za stvaranje kvalitetne javne sfere²⁵⁶. Tako se polarizacija na javno i privatno javlja kao neophodni elemenat stvaranja kvalitetne urbane sredine. Dakle, kao što vidimo priroda odnosa između javnog i privatnog prostora, njihova međuzavisnost i pokušaji razgraničenja su kompleksni problem, u kojem su, kako Habraken (N. John Habraken) kaže, koncepti javnog i privatnog prostora relativni i zavise od pravca kretanja. Krećući se ka spolja ka širim obuhvatima, uvek ulazimo u javni prostor, dok u povratku, idući ka unutra, ulazimo u privatni prostor, gde osećaj u kakvom prostoru se nalazimo zavisi od prostora u kojem je taj prostor u relaciji²⁵⁷. Ovakav Habrakenov odozdo na gore pristup, u osnovi, postavlja problem u domen svakodnevnog života, kao mesta kontakta između privatnog života, vezanog za prostor doma, kuće i javnog života vezanog za prostor ulice. Na ovom nivou, relacije i konflikti javnog i privatnog se reflektuju kroz odnose kuće i ulice. Tačnije, tranzicija između ova dva prostora, se ogleda kroz prostornu organizaciju kuće. Tako, se u slučaju, tradicionalne trgovačke kuće na kanalima u Amsterdamu funkcija preklapanja odvija u prostoru kancelarije trgovca koja se nalazi na uličnoj strani, sa zajedničkim stepenicama koje obezbeđuju ulaz u kancelariju, ali i u privatni prostor kuće. Deo kuće postaje javni prostor ali i zaštitna zona između privatnosti doma i grada. Sličnu prostornu organizaciju možemo sresti u svim tradicionalnim matricama gradova, gde kuća sa trgovinom ili kancelarijom u

---

²⁵⁶ Habermas, J.: *The Structural Transformation of the Public Sphere-An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991, str. 158-159

²⁵⁷ Habraken, N.J.: *Control Hierarchies in Complex Artifacts*, originalni članak štampan u *Proceedings of the Conference on Planning and Design in Architecture at the International Congress on Planning and Design Theory*, The American Society of Mechanical Engineers, Boston, 1987., str.17

prizemlju i stanom trgovca na spratu čini osnovnu jednicu formiranja gradskog bloka. Takođe, treba istaći da se ovakva prostorna i funkcionalna distribucija ponovo pojavljuje kao jedan od dominantnih oblika stanovanja, kroz savremene interpretacije, kao posledica rastućih potreba na tržištu nekretnina za stambenim jedinicama koje objedinjuju rad i stanovanje, ali i za stambenim jedinicama koje imaju direktan kontakt sa ulicom. Sa druge strane, tradicionalna gradska kuća, sa ovakvom prostornom i funkcionalnom distribucijom se pokazala kao oblik koji se na najbolji način prilagođava i prati ideal grada kao mesta stalnih konflikta i pregovora kao preduslova za kvalitetnu urbanu sredinu. Transformabilna priroda kontaktne zone, sposobnost prilagođavanja potrebama jednog od domena ili sposobnost prihvatanja promene stanja i prirode unutar samog domena, čini ove arhitektonske forme idealnim mestom za komunikaciju i međusobno prilagođavanje javnog i privatnog. Takođe, tranzicioni prostori su ne samo mesta na kojem se unutrašnji i spoljni prostor preklapaju, već su to mesta gde se tri različite razmere preklapaju. Razmere grada, bloka i kuće su superponirani u ovom tranzicionom, prostoru „između“, čineći tako gradski blok mestom koje čini karakter grada jednako kao i javni prostor²⁵⁸.

---

²⁵⁸ **Bobić, M.:** Between the Edges, Street-building transition as urbanity interface, TOTH Publishers, Bussum, 2004, str.54

Slika 29. POPS (Privatly Owned Public Spaces), Manhattan, New York

3.2. KOLEKTIVNI PROSTOR, PROPUSNOST I PITANJE PODELE - „HETEROTOPIJE“ I „IZOTOPIJE“

Preklapanja funkcija kao preduslov za kontakte različitih grupa i pojedinaca je tema svakog razvoja, transformacije i svake gradske politike koja ima za cilj gradsku celinu sa visokim stepenom urbaniteta. Javni prostor sa svojom tradicionalnom ulogom mesta sposobnog da superponira različite funkcije i programe se tako pojavljuje kao dominantna tema razvoja i unapređenja gradova. Za razliku od privatnog prostora, javni prostor je inkluzivan prostor, dostupan za sve, pa samim tim i mesto razmene ideja ali i mesto konflikata i pregovora, i kao takav neophodni je činilac svakog društva. Lefevr ove višenamenske prostore definiše kao „izotopije“ mesta identiteta, žive prostore čije karakteristike možemo prepoznati u tradicionalnim trgovima ali i ulicama²⁵⁹. Trgovi spadaju u onu grupu prostora koje Aldo Rosi naziva primarnim elementima²⁶⁰. Ovo su mesta koja svakom članu društva nude mogućnosti društvene potvrde²⁶¹, osećaj zajedništva i pripadnosti, a njihovo trajanje obezbeđuje kontinuitet i vitalnost sredine u kojoj nastaju. Ulica, takođe, spada u grupu primarnih elemenata. Međutim, za razliku od trga, čija je uloga simbolička, često i ideološka, ulica kao preovlađujući elemenat grada najviše utiče na njegovu strukturu i funkcionisanje svakodnevnog. Razlog tome treba tražiti pre svega u funkciji odnosa javnog i privatnog života stanovnika, gde se međuzavisnost ova dva domena i dihotomska priroda grada najbolje ogleda upravo u odnosu ulice kao javnog

---

²⁵⁹ Lefebvre, H.: *The Urban Revolution*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 2003., str.128

²⁶⁰ Rosi, A.: *Arhitektura grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 2008

²⁶¹ Arendt, H.: *The Human Condition*, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1998, str.57

prostora i kuće kao privatnog prostora. Povezanost i preklapanje javnog i privatnog je upravo najrazumljivije na ivici ulice koju pak formira gradski blok. U slučaju tradicionalnih gradskih jezgara gde je kuća osnovni elemenat formiranja bloka, ona i njena prostorna konfiguracija preuzimaju ulogu medijatora. Tradicionalni gradski blok sa ivičnom izgradnjom, na prvi pogled obezbeđuje jasno razgraničenje između bloka i javnog prostora ulice. Međutim, upravo kuća koja je osnovni elemenat formiranja bloka se ovde pojavljuje kao socioekonomska jedinica čiji nestambeni sadržaji čine ovu granicu nestalnom i propustljivom. Kombinovanje rada i stanovanja u ovim objektima, obezbeđuje, uvek na prizemlju, a ređe na drugim etažama, sadržaje uglavnom vezane za trgovinu ili druge kancelarijske i radne prostore. Ovakav funkcionalni i prostorni raspored ima veliki uticaj na karakter i promenu oblika javnog prostora ulice u smislu njene dinamike, prostorne organizacije²⁶². Prostori trgovina, kafea i kancelarija iako prostori u privatnom vlasništvu, svojom funkcijom omogućavaju da se granica privatnog probije i postaju sastavni deo sistema javnih prostora. Sa druge strane proces prisvajanja ima i obrnuti smer pa tako bašte kafea, nastrešnice ili trgovačke tezge koje izlaze u javni prostor, preuzimaju deo javnog domena. Dakle, možemo reći da u oba slučaja naizgled jasna fizička granica između ova dva prostora može biti poništena, promenjena ili prilagođenja, stvarajući tako novi tip prostora, međuprostor, javni prostor za privatne aktivnosti ili privatni prostor za kolektivno korišćenje²⁶³. Kao što vidimo u

---

²⁶² **Bobić, M.:** *Between the Edges, Street-building transition as urbanity interface*, TOTH Publishers, Bussum, 2004, str.54

²⁶³ **De Sola Morales, M.:** *Openbare en collectieve ruimte*, *Oase*, No.33, SUN Publishers, Amsterdam, 1992, str.5-8

ovom slučaju Habrakenova²⁶⁴ teza o relativnosti odnosa javnog i privatnog prostora u odnosu na način na koji se neki prostor odnosi prema prostoru koji ga okružuje se može upravo primentiti na ove međuprostore. Upravo ovaj relacijski odnos ove prostore čini „heterotopijama: drugim mestima, mestima drugih, istovremeno povezanim i isključenim“²⁶⁵. Tako ovi prostori, kako kaže Fuko²⁶⁶, uvek pretpostavljaju jedan sistem otvaranja i zatvaranja koji ih istovremeno izopštava, kao u slučaju trgovine ili kafea unutar objekta u relaciji sa privatnim prostorom kuće ili bašte kafea kao, ipak, kontrolisanog prostora u odnosu na okružujući javni prostor. Sa druge strane, ovi prostori su istovremeno i prohodni, kao u slučaju iste te trgovine ili kafea koji sada u relaciji sa javnim prostorom ulice čini granicu između kuće i ulice prohodnom i nestalnom. U slučaju gradskog bloka koji se pojavljuje kao jedinstvena makro struktura, gde su osnovni elementi formiranja strukture stambene jedinice formirane oko zajedničkih horizontalnih i vertikalnih komunikacija, granica između javnog i privatnog je još nestalnija i gotovo se gubi. Razlog tome treba tražiti u pojavi treće vrste prostora, kolektivnog prostora oko koga se formiraju privatni prostori stanovanja. Kada su u pitanju otvoreni blokovi koji se sastoje od slobodnostojećih jedinica ova neodređenost u odnosu javnog i privatnog je još izraženija. Granica između ulice i bloka kao mesta susreta dva domena sada se potpuno gubi, a unutarblokovski prostor, do tada u sferi privatnog ili polu-

---

²⁶⁴ Habraken, N.J.: Control Hierarchies in Complex Artifacts, originalni članak štampan u *Proceedings of the Conference on Planning and Design in Architecture at the International Congress on Planning and Design Theory*, The American Society of Mechanical Engineers, Boston, 1987., str.17

²⁶⁵ Lefebvre, H.: *The Urban Revolution*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 2003., str.128

²⁶⁶ Foucault, M: "Of Other Spaces", *Diacritics* Vol.16, No.1, The Johns Hopkins University Press, 1986, str. 22-27

privatnog prostora, postaje strukturno i spoznajno nerazumljiv, pa samim tim teško prihvatljiv od strane korisnika. Ovaj proces je još dodatno pojačan i ubrzan razdvajanjem funkcija rada i stanovanja na nivou grada, kao dominantnog stava u planiranju gradova tokom većeg dela XX veka. Ovakav tip prostora, kolektivni prostor, je relativno nov oblik i pojavljuje se tek u dvadesetom veku i to kao deo procesa planiranja i izgradnje novih stambenih četvrti, kako početkom XX veka kao deo reformatorskih, socijaldemokratskih procesa u zemljama zapadne Evrope tako i kasnije u procesima rekonstrukcije u periodu posle Drugog svetskog rata i širenja gradova kao posledice rapidne urbanizacije. Problem nastaje u načinu interpretacije ideje kolektivnog, ne kao prostora proširenja i javne i privatne sfere, kao mesta pregovora i razmene ideja, već mesta harmonije, lišenog bilo kakve mogućnosti sukoba²⁶⁷. Posledica ovakvog pristupa je stvaranje gradskih sredina u kojima kolektivni prostor podrazumeva prostor koji koriste stanovnici istog socioekonomskog statusa, sa sličnom ili istom kulturnom matricom. Na ovaj način ideja o gradu kao mestu suživota i jedinstva različitosti, pretvara se u prostor izolacije i podela, stavljajući u prvi plan homogeni model u kojem „istovremeno nestaju javni prostori i osećaj individualnosti“²⁶⁸ tako neophodni za kvalitetnu urbanu sredinu. Međutim, čak i u ovako izrazito monokulturnim zajednicama i prostorima, stanovnici prisvajaju i prilagođavaju ove kolektivne prostore svojim ukusima i željama²⁶⁹. Bez obzira da li su to akcije koje izvode pojedinci ili su posledica dogovora određene grupe, ove intervencije jasno

---

²⁶⁷ Kommosa, S.: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vanit Publishers, Nijmegen, 2010, str.41

²⁶⁸ De Sola Morales, M.: Openbare en collectieve ruimte, *Oase*, No.33, SUN Publishers, Amsterdam, 1992, str.5-8

²⁶⁹ Bobić, M.: Between the Edges, Street-building transition as urbanity interface, TOTH Publishers, Bussum, 2004, str.45

pokazuju potrebu stanovnika za stvaranjem prostora koji će superponirati različite potrebe i funkcije, stvarajući tako sistem prostora kojim uređuju međusobne odnose pojedinaca na nivou grupe, susedstva, ali i relacije koje ta grupa uspostavlja sa širim okruženjem. Ovo je posledica, kako Arendt²⁷⁰ kaže, potrebe koju privatna sfera porodice ne može da obezbedi, a to je, sa jedne strane potreba za isticanjem i prikazivanjem individualnosti i identiteta pojedinca mnoštvu drugačijih gde se stvari mogu videti sa različitih aspekata bez ugrožavanja identiteta pojedinca. Dok, sa druge strane omogućava osećaj da oni koji su se okupili vide istost u različitosti koja ih okružuje stvarajući tako predstavu zajedništva. Ovakva posrednička i kompleksna priroda kolektivnih prostora, kao i njihov socijalni i društveni značaj pokazuju potrebu i neophodnost uključivanja ovih prostora kao ravnopravnih i podjednako važnih delova sistema gradskih prostora. Kako kaže de Sola Morales²⁷¹, ovo su mesta, u kojima kvalitet pojedinca daje doprinos kolektivu, uspešno uključujući javnu sferu u domen privatnog, svakodnevnog života. Gde se relacije i preklapanja ova dva domena vide kao neophodan uslov kvalitetne gradske sredine.

---

²⁷⁰ Arendt, H.: *The Human Condition*, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1998, str.57

²⁷¹ De Sola Morales, M.: *Openbare en collectieve ruimte*, *Oase*, No.33, SUN Publishers, Amsterdam, 1992, str.5-8

Slika 30. Ulazno stepenište u kuću u centru Amsterdama

3.3. URBANIZACIJA PRIVATNOG ILI „PAROHIZACIJA“ JAVNOG

Proces tranzicije između javnog i privatnog se može i mora posmatrati na osnovu načina, mesta i strukture kontakta ova dva domena. U slučaju gradskog bloka kontakt se najčešće pojavljuje kroz dva oblika i razmere. Prvi je tranzicioni prostor koji nastaje na nivou kuće, kao pojedinačnog objekta, i javnog prostora. Kada je u pitanju ovaj oblik tranzicije kontakt javnog i privatnog prostora je nedvosmislen, a konflikti, pregovori i procesi prisvajanja su jasni i razumljivi. Drugi oblik tranzicije se pojavljuje u slučaju bloka kao jedinstvenog prostornog i arhitektonskog sklopa. Za razliku od tradicionalnog bloka sastavljenog od pojedinačnih objekata na svojim parcelama sa uličnim frontom kao linijom razgraničenja između javnog i privatnog, osnovni elemenat formiranja strukture ovog tipa su stambene jedinice koje se formiraju oko prostora zajedničkog korišćenja, kolektivnog prostora. U slučaju ovog tipa gradskog bloka uvodi se još jedan prostorni nivo koji objedinjuje nivoe i razmere grada i stana, kuće. Ovde se u odnos kuće, stana kao privatnog i grada kao javnog prostora uvodi novi prostorni nivo, nivo kolektivnog. Ovakav novostvoreni prostor, sa jedne strane obezbeđuje produžetak privatnog domena, koji je autonoman i funkcionalno i prostorno odvojen od javnog prostora grada. Sa druge strane, zajedničko korišćenje ovog prostora omogućava određeni stepen socijalne interakcije koji je karakterističan za javne prostore. Na ovaj način se dobija prostorni sklop koji obezbeđuje postepen prelaz iz intimnog, zaštićenog domena privatnog ka javnom prostoru kao mestu dijaloga i konflikta. Njegova kolektivna funkcija obezbeđuje karakter javnog prostora,

ali sa jasnim „lokalnim pravilima i ritualima“²⁷² koji omogućavaju osećaj kontrole judi koji žive u njemu. Ovako stvoreni prostori stvaraju osećaj onoga što Sodža naziva „represivnom tolerancijom“ i „fleksibilnom nepromenljivošću“²⁷³ dajući sredini u kojoj nastaju razvijenije i kompleksnije relacije između javnog i privatnog domena. Tip boka „urbane enklave“²⁷⁴ i specifičnih prostornih konfiguracija, koje se ogledaju u prostorima tranzicije, imaju svoje uzore u specifičnim funkcionalnim i prostornim sklopovima kao što su manastiri, samostani ili filantropsko, dobrotvorno stanovanja namenog određenim socijalnim kategorijama. Krajem XIX i početkom XX veka projekti i realizacije u Berlinu, novi stambeni blokovi u Amsterdamu, prvo u Spardamerburtu, a zatim i u proširenju Jug u Amsterdamu, projekti i realizacije u „Crvenom Beču“²⁷⁵ daju interpretaciju prostorne konfiguracije jedinstvenog arhitektonskog ansambla koji se formira oko otvorenih prostora, dvorišta, skverova. Sve ove projekte odlikuju slične karakteristike, promena strukture bloka, „urbanizacija“ do tada privatnog prostora unutar bloka, gde je njegova otvorenost i propusnost obezbeđivala karakter javnog prostora, dok je sa druge strane orijentacija stambenih jedinica ka njemu pojačavala njegovu kolektivnu prirodu. Ovakav tip gradskog bloka dobija svoje varijetete u izgradnji stambenih kompleksa i u savremnoj graditeljskoj praksi. Ima nekoliko razloga za to, prvi je svakako sposobnost ovog prostornog oblika da obezbedi velike gustine kako stanovnika, tako i sadržaja kao

---

²⁷² **Bobić, M.:** *Between the Edges, Street-building transition as urbanity interface*, TOTH Publishers, Bussum, 2004, str.75

²⁷³ **Soja, E.W.:** *Thirdspace, Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Blackwell Publishing, Oxford, 1996., str. 285

²⁷⁴ **Kommosa, S.:** *The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals*, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010, str.36

²⁷⁵ **Blau, E.:** *The architecture of Red Vienna 1919-1934*, MIT Press, Cambridge, 1999.

neophodnog činoca onoga što Džej Džejkobs naziva potencijalom ali i „neophodnim uslovom za procvat gradske raznolikosti“²⁷⁶, kao elementa stvaranja i unapređenja urbaniteta u gradovima. Drugi razlog je svakako priroda otvorenih i zatvorenih prostora ovih prostornih sklopova koji vrše ulogu prostornog interfejsa između javnog i privatnog stvarajući finu razliku i prelaz između kuće, grupe kuća i grada²⁷⁷. Na ovaj način prostor zajedničkog korišćenja, delimično ili potpuno odvojenog od okruženja stvara mesto koje omogućava visoki stepen socijalne interakcije i zajedništva među stanovnicima. Istovremeno ovi prostori stvaraju sredinu koja obezbeđuje funkcionalnu i socijalnu sigurnost korisnika. Novonastali tip prostora, „liminalni“²⁷⁸ prostor, se pojavljuje kao pogodna konfiguracija, medijator između javnih potreba i korišćenja i privatne kontrole i vrednosti. Takođe, se ovi prostori mogu posmatrati i kao odgovor na procese komodifikacije u kojima nastaju mesta u kojima su snovi i napredak društva i javne sfere vezani za privatne investicije, a kontrolisano i ograničeno korišćenje javnog prostora, postaje mesto privatizacije i diskriminacije²⁷⁹. Ovako nastali „parohijski prostori“²⁸⁰ su prostori koji su dostupni svakome, ali su očigledno mesta stvorena i korišćena od strane određene grupe.

---

²⁷⁶ Džejkobs, Dž.: Smrt i život velikih američkih gradova, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2011, str.227

²⁷⁷ Bobić, M.: Between the Edges, Street-building transition as urbanity interface, TOTH Publishers, Bussum, 2004, str.75

²⁷⁸ Avermaete, T.: The Borders Within: Reflection upon Architecture's Engagement with Urban Limes, u Schoonderbeek, M. (eds.): Border Condition, Architectura & Natura Press, Amsterdam, 2010, str.272

²⁷⁹ Zukin, S.: Landscape of power, University of Clifornia Press, Berkeley, 1993, str.41

²⁸⁰ Hajer, M., Reijndorp, A.: In Serach of New Public Domain, Analysis and Strategy, NAI Publishers, Rotterdam, 2001, str.84

Slika 31. Spaccanapoli, Quartieri Spagnoli, Galleria Umberto I, Napulj

3.4. HIBRIDNI, LOKALNE MREŽE I PITANJE POVEZANOSTI

Transformacije i razvoj gradova na kraju XX i početkom XXI veka ukazuju na značajne promene u strukturi i relacijama koje su oblikovale grad tokom većeg dela XX veka. Značajan napredak i rast stepena mobilnosti i komunikacija, reorganizacija kapitala i ekonomije na globalnom nivou, procesi prelaska sa kulture proizvodnje na kulturu potrošnje i „reprivatizacija“²⁸¹ javnog prostora, utiču na promene u konfiguraciji i prostornoj strukturi gradova. Nekada čvorišta razmene i koncentracije kapitala i dobara, gradovi danas u XXI veku gube tu svoju ulogu, a centralna, hijerarhijska kontrola je zamenjena mrežnom i premeštena u domen „sajber-prostora“²⁸². Značaj javnog prostora kao centralnog mesta, nosioca vrednosti koji čine kvalitetnu gradsku sredinu, se gubi. Proces „funkcionalizacije“ i komodifikacije javnog prostora, ova mesta sele iz domena javnog značaja i kontrole, prostora „za sve“, u domen privatne kontrole i korišćenja, u prostor zatvaranja i diskriminacije. U ovakvom „post-civilnom“²⁸³ društvu gradski prostor postaje višeznačan u stalnom procesu diferencijacije u kojem se delovi određuju i definišu jedino kroz razlike u odnosu na druga mesta. Grad postaje mesto sastavljeno od heterotopija sa slabim ili nikakvim vezama. Korišćenje javnog prostora se svodi *a la carte* pristup, na upotrebu samo onih prostora koji odgovaraju određenom

---

²⁸¹ Jameson, F., Speaks, M.: Envelopes and Enclaves: The Space of Post-Civil Society, *Assemblage*, No.17, april 1992, str 30-37

²⁸² De Caeter, L., Dehaene, M.: The Archipelago and The Ubiquitous Periphery: Snapshots of Disaster City, u Schoonderbeek, M. (eds.): Border Condition, Architectura & Natura Press, Amsterdam, 2010, str.79

²⁸³ Jameson, F., Speaks, M.: Envelopes and Enclaves: The Space of Post-Civil Society, *Assemblage*, No.17, april 1992, str 30-37

identitetu i potrebama izbegavajući druga i drugačija mesta²⁸⁴, stvarajući tako arhipelag povezanih ostrva²⁸⁵, gde se javni prostor pojavljuje kao prostor između mesta, u kojem se korisnik oseća sigurno i ispunjeno. Tako se grad formira od velikog broja mikro-svetova, „mikro-enterijera“²⁸⁶, lokalnih mreža. Ove mreže nastale kao deo procesa individualizacije društva, „gde svako stvara grad za sebe“²⁸⁷, učestvuju u procesu restrukturiranja tradicionalnog grada i društva pretvarajući ga u „mrežno društvo“²⁸⁸ i grad. Međutim ovaj „glokalni“²⁸⁹ grad se ne razvija bez sukoba i konflikta. Sukob se, po rečima Manuela Kastelsa (Manuel Castells), odvija između „prostora tokova“, kao mesta u kojem se nalaze sve funkcije, bogatstvo i moć društva, naspram lokalizovanog „prostora mesta“ čija se forma, funkcija i značenje formira samostalno u okviru određenog prostornog okvira²⁹⁰. Diferencijacija i detritorijalizacija grada je upravo posledica ovog sukoba, jer mrežni „prostor tokova“, teži da nametne svoju logiku na raštrkana, segmentirana mesta, koja su sve više nepovezana međusobno, i sve manje i manje sposobna da dele kulturne kodove“²⁹¹. Kastels zato, stiče potebu za fizičkim vezama,

---

²⁸⁴ Hajer, M., Reijndorp, A.: In Serach of New Public Domain, Analysis and Strategy, NAI Publishers, Rotterdam, 2001, str.84

²⁸⁵ De Caeter, L., Dehaene, M.: The Archipelago and The Ubiquitous Pheriphery: Snapshots of Disaster City, u Schoonderbeek, M. (eds.): Border Condition, Architectura & Natura Press, Amsterdam, 2010, str.80

²⁸⁶ Sloterdijk, P.: Spheres Theory: Talking to Myself about the Poetics of Space, Harvard University Graduate School of Design, February 17, 2009

²⁸⁷ Hajer, M., Reijndorp, A.: In Serach of New Public Domain, Analysis and Strategy, NAI Publishers, Rotterdam, 2001, str.56

²⁸⁸ Castells, M.: The Rise of Network Society, Wiley-Blackwell, Oxford, 2010

²⁸⁹ „glocalised“, Sodža upotrebaljava ovu složenicu kao spoj globalnog i lokalnog, Soja, E.W.: Thirdspace, Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places, Blackwell Publishing, Oxford, 1996., str.21

²⁹⁰ Castells, M.: The Rise of Network Society, Wiley-Blackwell, Oxford, 2010

²⁹¹ Op.cit., str.459

mostovima između ova dva tipa prostora²⁹², koji će biti mesta, prostori između, čija će uloga biti stvaranje novih oblika, pristupa i veza, a sve u cilju definisanja ideja i novih načina razvoja i transformacija savremenih gradova. Ovo, takođe znači, da se odnos i razumevanje javnog prostora u savremenim gradovima mora revidovati. Javna sfera se, dakle, više ne pojavljuje samo na uobičajenim i opšte prihvaćenim prostorima grada, ona sada zauzima mesto, razvija se, a često je njen uticaj intenzivniji, upravo u prostorima tranzicije, liminalnim prostorima²⁹³ kao mestima pregovora i konflikta različitih socijalnih, ekonomskih i kulturnih ostrva. Višeznačnost, kombinovanje funkcija i sadržaja su najčešće osobine koje se vezuju za prostore koji pripadaju domenu javnog. Međutim, kako Hajer i Reijndorp kažu, doživljaj javnog je kompleksan, i često se kod ljudi osećaj prijatnog javnog prostora vezuje za mesto kojim dominira relativno homogena grupa i to ne ona kojoj sami pripadaju²⁹⁴. Dakle pitanje javnog je više pitanje relacije i doživljaja nego pitanje vlasništva ili kontrole. Sa druge strane glavna osobina javnog prostora jeste slobodan pristup, a prostori kojim „gazduje“ određena grupa najčešće su prostori kontrole i isključenosti. Međutim, postoje prostori, koji preklapaju više interesnih sfera. Na ovim mestima je moguće istovremeno slobodno delovanje određene grupe ili pojedinca bez sprečavanja druge grupe za ispunjenjem i zadovoljavanjem sopstvenih interesa. Ovi hibridni prostori imaju ulogu medijatora različitih interesa, nepredviđenih relacija ali mesto koegzistencije. Dakle, kvalitet javnog domena kao sfere razmene i konfrontacija u društvu pretpostavlja pre svega prostor

---

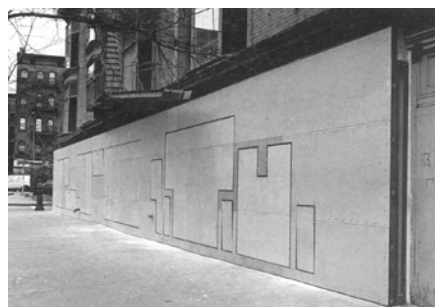
²⁹² Op.cit., str.459

²⁹³ Avermaete, T.: The Borders Within: Reflection upon Architecture's Engagement with Urban Limes, u Schoonderbeek, M. (eds.): Border Condition, Architectura & Natura Press, Amsterdam, 2010

²⁹⁴ Hajer, M., Reijndorp, A.: In Search of New Public Domain, Analysis and Strategy, NAI Publishers, Rotterdam, 2001, str.88

koji omogućava blizinu i kontakt različitih interesnih sfera, a mnogo manje jedan isti prostor namenjen svima²⁹⁵. Sa druge strane procesi „ulepšavanja“, „funkcionalizacije“ tradicionalnih javnih prostora stvaraju slike, mesta spektakla i teatralnosti, hiperrealne prostore, „otuđene“ od svoje socijalne funkcije i društvene vrednosti. Upravo na ovo misli de Sola-Morales²⁹⁶, kada apeluje na uključivanje ovih tranzicionih, hibridnih prostora, kao mesta koja nisu sterilna, već su podsticajan deo višeslojne, višeznačne urbane matrice u kojoj nastaju.

Slika 32. *Storefront for Art and Architecture, arhitekta Steven Holl, New York*

---

²⁹⁵ Op.cit., str.89

²⁹⁶ De Sola Morales, M.: *Openbare en collectieve ruimte, Oase, No.33, SUN Publishers, Amsterdam, 1992, str.5-8*

4. TRANSFORMACIJE GRADSKOG STAMBENOG BLOKA - IDEJE O GRADU

Razvoj i transformacije grada su u direktnoj vezi sa ekonomskim, socijalnim, političkim i kulturološkim faktorima, što znači da su napredak, ali i problemi određene urbane sredine i njenih elemenata, podređeni društvenom okruženju u kojem nastaju. Preciznije, određeni ideal življenja, kao posledica društvenog konteksta, proizvodi određene arhitektonske i urbane modele. Svaki model ima određenu prostornu logiku koja ga vezuje sa određenim društvenim okruženjem. Takođe, moramo identifikovati veze između modela življenja i njihovih prostornih manifestacija, ideja o gradu, određenih tipova. Amsterdam je „huisjesstad“²⁹⁷ i tokom njegovog nastanka i transformacija, kao osnova, kao nosilac urbanog razvoja i formiranja gradskog tkiva se javlja upravo stambeni blok. Kako je problem stanovanja, tema koja se tiče gradova, bilo bi korisno proces istraživanja usmeriti na konkretne gradske celine, u ovom slučaju Amsterdam. Razlog više je taj da u slučaju Amsterdama, više nego u slučaju drugih evropskih sredina, kao osnovni element formiranja strukture grada, kao nosioc urbanog razvoja, javlja se upravo stanovanje. Proučavanje, analiza, razmišljanje o gradovima, urbanizaciji u Amsterdamu uvek počinje sa stanovanjem i stambenim blokom, bilo da razmatramo blok iz XVII veka, kojeg formira trgovačka kuća kao socioekonomska jedinica, ili o periodu urbane obnove sa kraja XX veka sa različitim interpretacijama postojećih urbanih modela. U svim ovim primerima blok predstavlja posrednika u

---

²⁹⁷ „grad domova“, u Kommosa, S: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010

prelazu između javnog i privatnog. Način nastanka, razvoja i transformacije bloka u Amsterdamu kao osnovnog elementa formiranja gradskog tkiva, kao i njegov kontinuitet tokom dugog vremenskog perioda, čine ga prepoznatljivim i jedinstvenim u graditeljskoj praksi. Planovi i njihova realizacija u Amsterdamu tokom njegove istorije, posebno početkom i krajem 20. veka, i transformacije stambenog bloka koje su se dešavale jasno pokazuju tendenciju da se postojeći modeli življenja i stambeni tipovi, koji iz njih proističu, koriste kako bi obezbedili „kontinuitet razvoja urbanih sredina“²⁹⁸ i određene kulture stanovanja. Ideja da proces stvaranja jedne urbane sredine ne može i ne sme biti puko kopiranje, „imitacija starih poznatih oblika“²⁹⁹, već razvojni proces, kritička interpretacija nasleđa je sigurno jedna od najbitnijih karakteristika procesa transformacija i izgradnje novih četvrti sa kraja XX i početkom XXI veka u Amsterdamu. Ovde ćemo se, pre svega, baviti transformacijom stambenog bloka u Amsterdamu, posmatrajući ga kroz nekoliko nivoa. Prvi je nivo stambene jedinice, način prelaska u javni prostor grada i ulaska u privatni prostor stana, funkcionalnih i prostornih manifestacija ove tranzicije, i načina na koje su ove transformacije uticale na organizaciju stambene jedinice i obrnuto. Način nastanka i primene određenog stambenog tipa i elemenata kao što su položaj stepenica, načina ulaska u stan i organizacija stana imaju veliki uticaj na odnos stambenog bloka i okruženja, te ćemo na nivou bloka posmatrati procese njegove transformacije i promene u obliku i organizaciji. Stambeni blok je posrednik između stana i grada, a način na koji se ovaj prelaz vrši

---

²⁹⁸ Kurtović Folić, N, Roter Blagojević, M: Razvoj višeporodičnih stambenih zgrada za višeporodično stanovanje, sa osnovnom tipologijom arhitektonskog sklopa, *Edicija Arhitektonika*, sveska br.9, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1995

²⁹⁹ Kurtović Folić, N: Primena tipologije arhitektonskih oblika u projektovanju, *DANS*, br.11, Novi Sad, str. 19-20

i uspostavljaju odnosi je određen i ekonomskim, socijalnim, političkim i kulturološkim faktorima karakterističnim za sredinu u kojoj nastaju, što zahteva posmatranje bloka i njegovih transformacija na nivou grada, kao celine, tačnije kroz politiku razvoja grada, ideju o gradu, kroz društveni diskurs.

4.1. KUĆA KAO IDEAL ŽIVLJENJA - BORNEO I SPORENBURG U AMSTERDAMU I PROŠIRENJE "TRI KANALA" IZ XVII VEKA

Borneo i Sporenburg poluostrvo je poslednji deo u procesu rekonstrukcije Istočnih dokova u Amsterdamu, kao najvećem poduhvatu unutar centralne zone Amsterdama od II svetskog rata. Grupa West 8 koja je bila zadužena za izradu plana je imala težak zadatak da zadovolji gustinu od 100 stambenih jedinica po hektaru, što je bilo ukupno oko 2100 stambenih jedinica za celo područje, od čega je 600 do 1000 stambenih jedinica moralo imati direktan kontakt sa ulicom³⁰⁰.

Razlog ovakvog zahteva treba tražiti kako u trenutnom tržišnom deficitu ovakvog stambenog tipa u centralnoj zoni Amsterdama, tako i u idealu stanovanja u Amsterdamu, individualnoj kući na parceli kao nezavisnoj stambenoj jedinici, sa privatnim, direktnim ulazom sa ulice. Plan je obezbedio ukupno 2150 stambenih jedinica, od čega je 1500 imalo direktan ulaz. Ovo je postignuto uvođenjem blokova velike dubine od 24 do 42 metra, sastavljenih od parcela širine 4.2 metra, normalno postavljenih u odnosu na ulicu na kojima su izgrađene kuće u nizu maksimalne visine od tri etaže. Pored ovog „mora kuća”, u okviru plana se pojavljuju i „meteoriti”³⁰¹, kako ih naziva Adriaan Gueze. „Meteoriti” su višeporodični stambeni blokovi, koji se u planu pojavljuju iz više

Slika 33. Borneo i Sporenburg, Amsterdam, model, West 8

Slika 34. Borneo i Sporenburg, Amsterdam

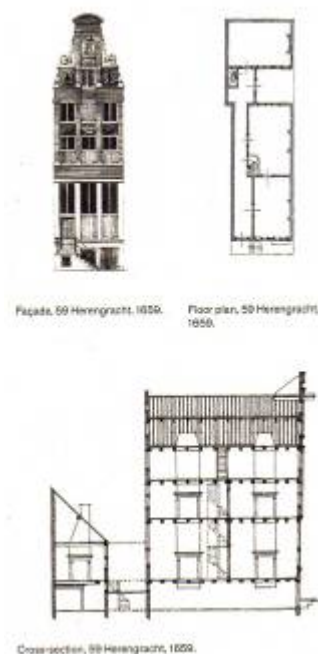
³⁰⁰ de Maar, B: Een zee van huizen, De woningen van New Deal op Borneo/Sporenburg - A sea of houses, The residences from New Deal on Borneo/Sporenburg, TOTH Publishers, Bussum, 1999

³⁰¹ Op.cit., str.14

razloga. Potreba da se zadovolji zahtevana gustina primorala je autore da uvedu višespratne objekte.

Sa druge strane, objekti svojim volumenom i položajem unutar novostvorene matrice imaju kao cilj povezivanje novoprojektovane četvrti sa okruženjem, uspostavljajući vezu sa rekonstruisanim lučkim zgradama i višespratnim stambenim blokovima u neposrednom okruženju. Na ovaj način novoprojektovani objekti, zajedno sa postojećim strukturama, formiraju sistem prostornih dominantni za celo područje Istočnih dokova. S obzirom na ujednačenost visina u većem delu četvrti, dominantno formirane od niskih objekata, „meteoriti“ daju dodatnu urbanu snagu četvrti, postaju reperne tačke susedstva, kao što bi to bile crkve ili javni objekti u centralnim jezgrima gradova³⁰².

Novi plan proširenja se sastoji od blokova koji su podeljeni po parcelama, orijentisani normalno na kanal ili na poprečnu ulicu. Parcele su fiksnih dimenzija, sa mogućnošću spajanja više parcela kako bi se napravila jedna kuća ili više malih. Parcele su maksimalne dubine 60 m, a prosečna dubina objekta je 30 m³⁰³. Predhodni opis proširenja „Tri kanala“ i četvrti Jordaan u Amsterdamu u XVII veku, mogao bi se primeniti i na Borneo i Sporenburg. Osnovni tip formiranja gradskog tkiva, sve do početka XX veka, je zatvoreni gradski bloka, sa uskim i dubokim parcelama. Dok, privatne kuće na parcelama, koje se nalaze na regulacionoj liniji i imaju direktan kontakt sa javnim prostorom ulice čine osnovne elemente formiranja strukture bloka. Kuća na

³⁰² op. cit., str.14

³⁰³ Komossa, S, Meyer, H, Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005

Slika 35. Kuća na kanalu, izgled, osnova i presek, ulica Herengracht, Amsterdam, 1659

kanalu iz XVII veka se, dakle, pojavljuje kao osnovna jedinica formiranja gradskog tkiva. Sklop kuće se sastoji od „prednje” i „zadnje” kuće, koje se pojavljuju u dva oblika, kao posebni objekti na parceli gde je „zadnja kuća” ustvari vrtna kuća, ili pak kao jedinstvena celina gde su „prednja” i „zadnja” kuća povezane sa atrijumom. Atrijum se pojavljuje kao posledica stvaranja tople veze između prednjeg i zadnjeg dela kuće, ali i kao prostor koji omogućava bolju prosvetljenost i provetrenost u tako dubokoj kući. Kuća je višenamenska i sadrži kancelarijski prostor, prostor za trgovinu, magacinske prostore i stambeni prostor. Komercijalni deo, kancelarija trgovca, se nalazi na uličnoj strani u takozvanoj „prednjoj kući” ili „uličnoj sobi” koja je izlazila na kanal ili ulicu. Tako deo kuće postaje javni prostor, ali i zaštitna zona između privatnosti doma i grada. Prostori za boravak porodice se nalaze iza ovih prostorija, i to najčešće dnevni boravak, kuhinja sa trpezarijom koja se nalazila u „zadnjoj kući” u dubini parcele, a na spratu su se nalazile spavaće sobe, u potkrovnoj etaži se nalaze magacinski prostori, kao i u podrumskom delu³⁰⁴. Dakle, iako na prvi pogled čvrsta linija između bloka i javnog prostora ulice, koja ukazuje na oštro razgraničenje javnog i privatnog, prostorna i funkcionalna organizacija kuće tu liniju čini propusnom.

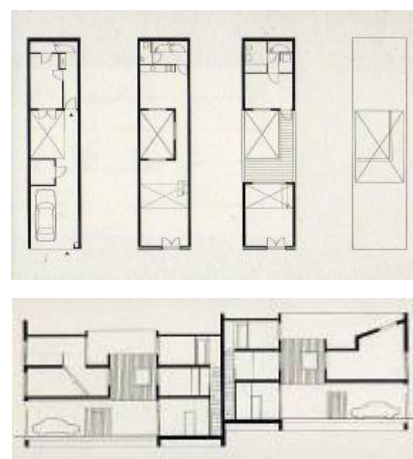
Slika 36. Pieter de Hooch (1629-posle 1683), *Unutrašnjost kuće sa ženama pored ormara*, 1663, Rijksmuseum, Amsterdam

---

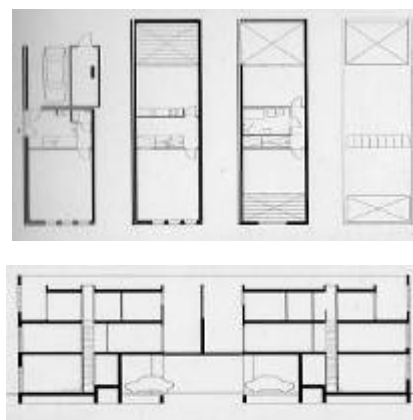
³⁰⁴ Theunissen, K: New Open Space in Housing Ensembles, u New Open Space in Housing Ensembles *DASH*, Nai Publishers, Rotterdam, 2009, str. 7-15

Kuća ovde više nije samo socio-kulturna, već i ekonomska jedinica, a prednji deo kuće je jednako i deo privatnog prostora kuće i deo javnog prostora ulice ili kanala.

U slučaju četvrti Borneo i Sporenburg, kao osnovni tip stambenog objekta pojavljuje se kuća u nizu kao derivat „trgovačke” kuće iz XVII veka. Ugrađena je sa tri strane, sa svetlarnikom u sredini objekta, koji ga razdvaja na prednji deo prema ulici i zadnji deo kuće, i time omogućava bolju osunčanost i provetrenost u dubokom i uskom objektu. Većina kuća ima visinu prizemlja 3.5 m. Ovako povišena visina prizemlja je za cilj imala da obezbedi prodor svetlosti duboko u uski ugrađeni objekat. Takođe, ovako visoko prizemlje je ostavilo mogućnost promene dela prizemlja u poslovni prostor, kancelarije ili druge uslužne delatnosti. Dnevna soba, kuhinja i trpezarija se najčešće nalaze na prvom spratu, u ređim slučajevima kuhinja i trpezarija se nalaze u prizemlju kuće i to u njenom zadnjem delu, dok su spavaće sobe u gornjim etažama. Ovakav vertikalni funkcionalni raspored, veoma sličan sa rasporedom kuće iz XVII veka, ima za cilj veću privatnost u gusto naseljenoj četvrti i dodatno pojačava granicu između javnog prostora ulice i privatnog prostora kuće. Međutim, u slučaju promene namene dela prizemlja, koje je u kontaktu sa ulicom, linija razgraničenja između ulice i kuće slabi, ali bez značajnog uticaja na privatnost korisnika. Zadnje dvorište i prednje dvorište kuće ne postoji, pre svega zbog zahteva za velikim gustinama, ali se krov veoma često koristi kao krovni vrt, pa je na taj način nadomešten taj nedostatak. Parkiranje je obezbeđeno unutar bloka, i pojavljuju se dva varijeteta; parkiranje u okviru svake stambene jedinice, ili unutar parking garaže, koja se nalazi u sredini bloka i iz koje postoji pristup u svaku stambenu jedinicu.

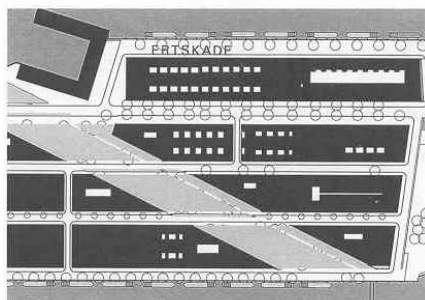
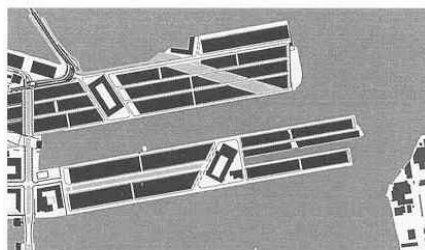
Slika 37. Kuća na Sporenburgu, osnova i presek, arhitekta Claus en Kaan, Amsterdam

Slika 38. Kuća na Sporenburgu, osnova i presek, arhitekta Claus en Kaan, Amsterdam

Možemo reći da se ideal, model življenja u kući u nizu kao socio-ekonomskoj jedinici, u slučaju četvrti Borneo i Sporenburg manifestuje kroz određeni tip kuće, kroz određeni princip, ideju o arhitekturi i gradu. Zato ne čudi, da su bez obzira na sve različitosti i kontekst u kojem nastaju ove dve četvrti njihovi prostorno-morfološki sklopovi veoma slični.

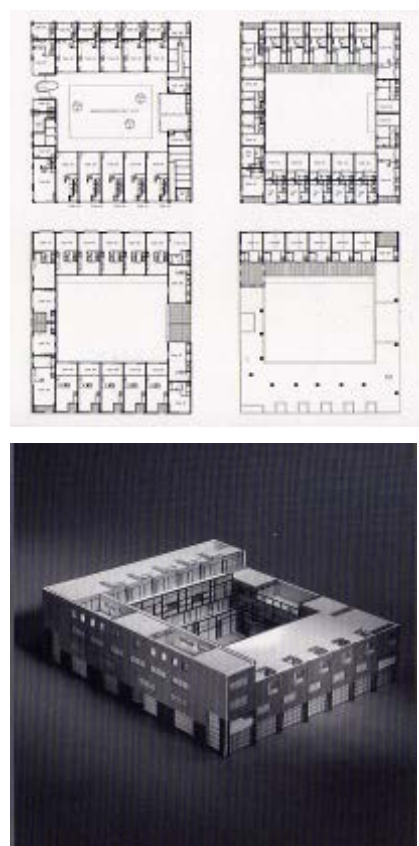

Slika 39. četvrt Jordaan, Amsterdam, XVII vek

Slika 40. Borneo, Sporenburg, Amsterdam, 1996-2000

Veća dubina blokova, do 42 metra, na poluostrvu Borneo je omogućila formiranje stambenih objekata sa drugačijom organizacijom stambenih jedinica od predhodno opisivane, sa kućama u nizu postavljenih „leđa uz leđa”, kao što je blok sa stambenim jedinicama organizovanim oko unutrašnjeg dvorišta u dvostrukom nizu kuća. Marge Architecten su projektovale prvi od dva ovakva bloka sa zajedničkim, kolektivnim dvorištem, koji se sastoji od dve vrste stambenih jedinica, onih koje imaju direktan ulaz iz zajedničkog dvorišta, koje su u potpunosti orijentisane prema dvorištu, i kuće kojima se pristupa sa ulice, koje se pružaju kroz gornje spratove i nemaju fizički kontakt sa unutrašnjim dvorištem. U sklopu bloka se u prizemlju nalazi i prostor predviđen za poslovanje ili kao zajednički prostor stanara. Uvođenje nestambenog sadržaja i njegov položaj u okviru bloka, „otvara” ga i kolektivizuje. Ovakav način formiranja bloka, kao urbane enklave, neodoljivo podseća na proces nastanka blokova, sa radničkim stanovanjem, i kolektivnim sadržajima unutar bloka, sa funkcijom proširenog stanovanja, nastalih u periodu stambene reforme sa početka XX veka u Holandiji, kao što je Mišel Brinkmanov (Michiel Brickman) blok u Spangen u Roterdamu ili Zaanhof, Spaarndammerbuurt u Amsterdamu.

Drugi objekat na Borneo poluostrvu, projektovan od strane projektnog biroa Marlis Romer (Marlies Rohmer), pripada istoj tipologiji. Međutim, u slučaju ovog objekta, projektanti život sa zajedničkim dvorištem smatraju intimnim iskustvom³⁰⁵, pa su stambene jedinice, studiji, nalaze se u unutrašnjem prstenu, koji

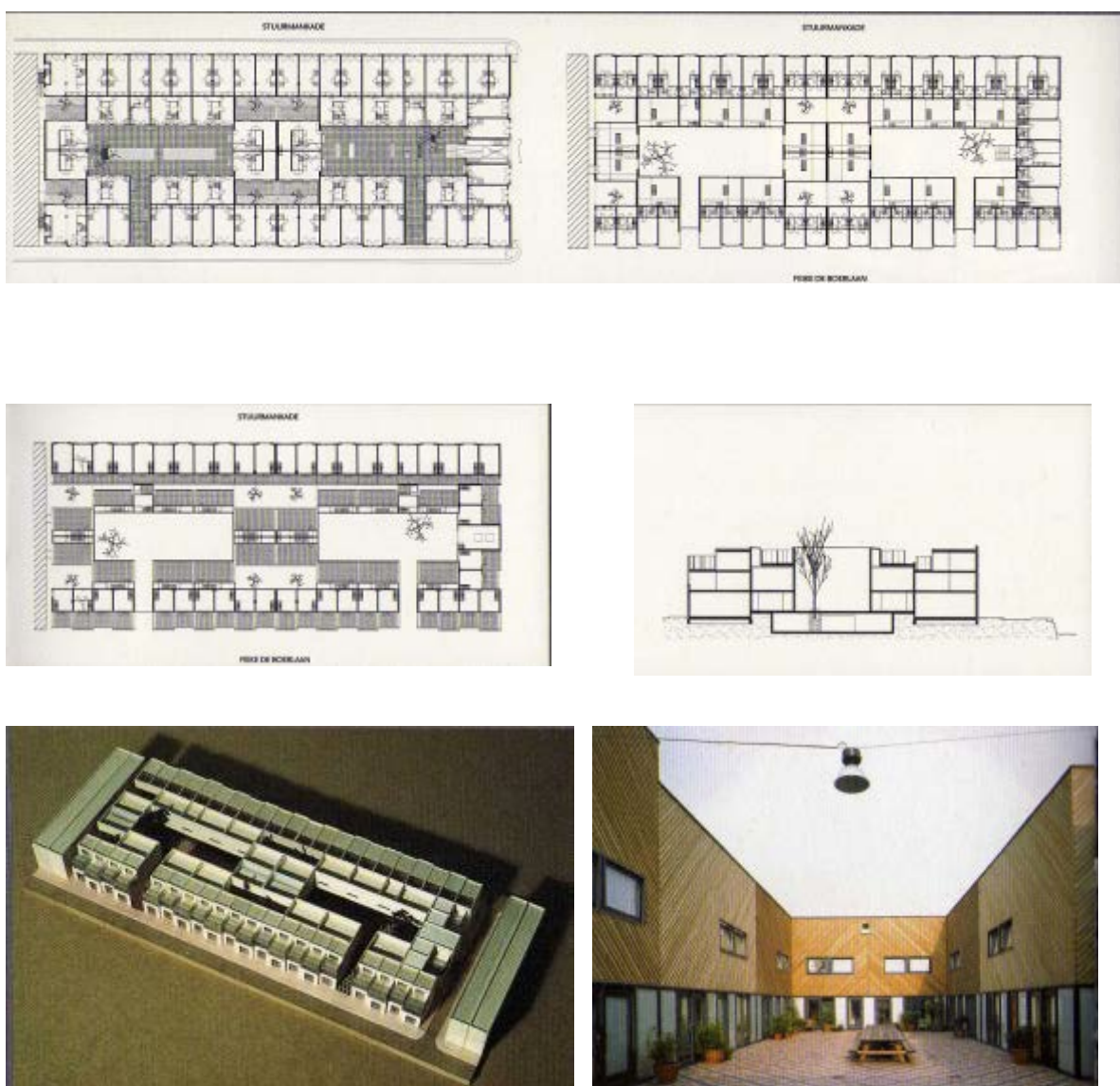

Slika 41. stambeni blok, osnove, model, Borneo, Amsterdam, Marge Architecten

---

³⁰⁵ de Maar, B: Een zee van huizenm, De woningen van New Deal op Borneo/Sporenburg - A sea of houses, The residences from New Deal on Borneo/Sporenburg, TOTH Publishers, Bussum, 1999

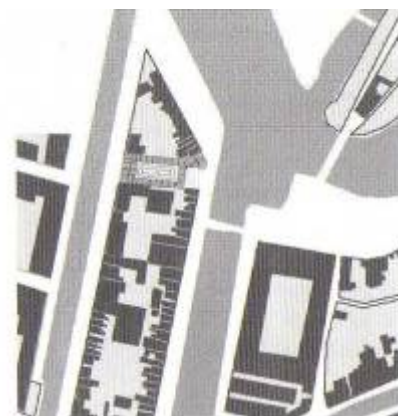
okružuje dva unutrašnja dvorišta namenjena stanovnicima sličnog socioekonomskog statusa, slične „kulture života”, u ovom slučaju umetnicima. Spoljni prsten se sastoji od jednorodničnih objekata koji se pružaju kroz tri etaže i pristupa im se sa ulice.

Slika 42. stambeni blok, osnove, presek, model, unutrašnje dvorišta, Borneo, Amsterdam, arhitekta Marlies Rohmer

Formirane urbane enklave formirane na ovaj način, sa unutrašnjim kolektivnim dvorištem, koje imaju polu-javni ili polu-privatni karakter, što zavisi od njihovog odnosa prema sistemu javnih prostora sredine u kojoj se nalaze, predstavljaju interpretaciju specifičnog tipa kolektivnog stanovanja u Holandiji koji postoji od srednjeg veka. „Hofjes“³⁰⁶ su vid stambenih sklopova koji se uglavno pojavljuju u okviru gradskog bloka, kao umetnuta struktura ugrađena najčešće sa dve, a ponekad i sa tri strane, i nastaju kao vid filantropskog, dobrotvornog stanovanja, koji svoj procvat doživljavaju u periodu od XVII i XVIII veka. „Hofje” se sastoji od zajedničkog dvorišta, okruženog stambenim jedinicama, i bio je namenjen, pre svega, stanovanju siromašnih, starih osoba, a tokom XVIII i XIX veka i stanovanju radničke klase, koja su finansirala filantropska stambena udruženja.

Ovakav tip stanovanja, kroz svoje interpretacije i varijetete dobija značajno mesto u stambenoj arhitekturi XX veka u Holandiji iz nekoliko razloga. U slučaju savremene graditeljske prakse, jedan od argumenata je ekonomski, jer potreba za visokim gustinama stanovanja u centralnim zonama gradova, pre svega jednoporodičnih stambenih objekata, na atraktivnim i skupim lokacijama, čini ovakav prostorni sklop, sa jedne strane lako primenljivim na površinski malim lokacijama, ali i dovoljno atraktivnim za tržište nekretnina. Takođe, ovakav tip zajedničkog, polu-javnog, delimično ili potpuno zatvorenog okruženja, oslobođenog od kolskog saobraćaja, omogućava stvaranje novog oblika javnog prostora, obezbeđuje visoki stepen socijalne interakcije među stanovnicima, ali i socijalnu sigurnost i osećaj zajedništva, što mu daje prednost u društvu čije

Slika 43. Hofje van Noblet, Haarlem, 1761

---

³⁰⁶ Pun naziv je „Hofjes van liefdadigheid“, iz Wilms Floet, W: Dutch Almshouses, u New Open Space in Housing Ensembles, DASH, Nai Publishers, Rotterdam, 2009, str. 17-23

stanovništvo je sve starije i otuđenije³⁰⁷. Sa druge strane „otvaranje” bloka, i pretvaranje unutrašnjosti bloka u javni prostor, omogućava da što više stambenih jedinica ima direktan, privatni ulaz iz javnog prostora.

---

³⁰⁷ op. cit, str.17-23

4.2. OSVAJANJE PERIFERIJE - IJBURG I PROŠIRENJA XIX VEKU

U drugoj polovini XIX veka Amsterdam, izašavši iz dugog perioda ekonomske stagnacije, doživljava ekonomski procvat i nagli porast stanovništva u veoma kratkom periodu. Ovakav ekonomski razvoj i priliv stanovništva je posledica, pre svega, koristi koje je Amsterdam kao robno transportna luka³⁰⁸ imao od razvoja i jačanja Nemačke industrije, razvoj kolonijalne trgovine, kao i jačanje banarskog i finasijskog sektora.

1800	220,000 st.	1890	425,000 st.
1850	230,000 st.	1900	528,000 st.
1860	250,700 st.	1910	590,900 st.
1870	273,900 st.	1920	683,000 st.
1880	330,000 st.	1930	750,000 st.

Tabela 1. Demografski razvoj Amsterdama u periodu od 1800-1920 godine (Castex, J, Depaule, JC., Panerai, P., Urbane forme, Građevinska knjiga, Beograd, 1989)

U prenaseljenom gradu koji se nije proširivao još od XVII veka, uslovi stanovanja i rada su bili veoma loši. Transformacija Amsterdama u ekonomski i administrativni centar, za posledicu ima izgradnju novih javnih objekata što dodatno vrši pritisak na

---

³⁰⁸ izgradnja kanala od Severnog mora (1876) i Merwede kanala (1893), kao i završetak železničke mreže (1839-1880) su ponovo vratili Amsterdam na mapu najznačajnijih evropskih luka

Slika 44. Ulica u centru Amsterdama sredinom XIX veka

već prenaseljene stambene četvrti. Svaki slobodni prostor se pretvara u stambene objekte, recimo građenjem stanova u dvorištima. Tako, neki delovi grada postaju splet uskih ulica, prolaza i pasaža, u kojima se objektima pristupa iz pasaža ili dvorišta, bez direktne veze sa ulicom. Velika gustina izgrađenosti i korišćenje svih raspoloživih prostora za stanovanje, kao što su podrumi i potkrovlja, nedostatak sistema kanalizacije, vodovoda, kao i to da su ovi stambeni prostori često bili i radni prostori, ove delove grada je učinilo ekstremno nezdravim i neadekvatnim za život.

Slika 45. Stan u podrumu, Amsterdam, XIX vek

Potreba za novim prostorom za izgradnju stanova, ali i poslovnih i javnih objekata, je dovela do odluke o proširenju zone izgradnje. Planove proširenja i obnovu postojećih delova grada je nemoguće odvojiti od ekonomskih i socijalnih promena koje su se dešavale³⁰⁹. Novi arhitektonski i planerski modeli uvode novi ideal, demokratizacije javnog života, javne sfere, čineći ga vidljivim i dostupnim većem broju građana. Pojava i jačanje javnog u životu grada, ima svoju fizičku pojavnost u javnim objektima kao što su muzeji, pozorišta, trgovačke arkade, ali i stvaranju novih javnih prostora kao što su parkovi, bulevari, promenade, zooški vrtovi kao potpuno novi urbani oblici u formiranju gradskog pejzaža. Stalno rastuća i ojačana srednja klasa je takođe vršila pritisak na gradske vlasti za novim i kvalitetnijim stambenim fondom i izgradnjom novih stambenih četvrti. Kada je fortifikacija koja je okruživala grad sredinom XIX veka uklonjena nije bilo više prepreka da se krene u planove proširenja i njihovu realizaciju. Prvi plan proširenja, koji je samo

---

³⁰⁹ Prekretnica je bila revolucija 1848. godine koja je zahvatila gotovo sve evropske zemlje, koja je kao jednu od posledica imala i uvođenje osnovnog obrazovanja za sve, što je dovelo do lakše socijalne mobilnosti, a samim tim i do pojave srednje klase kao dominantne socioekonomske grupe u Holandiji.

delimično realizovan, je bio Sarfatijev (Sarphati) plan iz 1862. Plan je zamišljen kao stambena zona, sa velikim udelom zelenila, namenjena pre svega za građane više i srednje klase³¹⁰. Na samom početku gradske vlasti su planiranje i izgradnju prepustile zainteresovanim privatnicima. Međutim, kako je pritisak rastuće populacije rastao, gradska uprava uzima aktivnije učešće u planiranju proširenja i angažuje gradskog inženjera Van Niftrika da uradi kompletan plan proširenja.

Van Niftrikov plan je predviđao proširenje u oblasti oko postojećeg grada koja bi bila podeljena na sledeće zone³¹¹: stanovanje više i srednje klase, industrija koja bi bila odvojena zelenim površinama i radničke četvrti na rubnim delovima proširenja. Posle duže debate plan je odbijen kao komplikovan i preskup za realizaciju. Glavni razlog odbijanja je taj što je plan podrazumevao, da grad mora da izvede eksproprijaciju velikog dela zemljišta, zatim striktnu parcelaciju i zoniranje, stalnu i sistemsku kontrolu gradskih vlasti. Ovo je odtupalo od tadašnje *laissez faire* ekonomske doktrine, što bi svakao smanjilo interesovanje privatnih izvođača i investitora, koji su bili neophodni kako bi se plan realizovao³¹². Novi plan proširenja, koji je 1876. godine pripremio J. Kalf (Kalff) je prihvaćen. Plan je po obuhvatu i obimu bio gotovo indetičan kao i predhodni. Ono što

Slika 46. Van Niftrik-ov plan proširenja, Amsterdam, 1866. godina

Slika 47. Kalff-ov plan proširenja, Amsterdam, 1876. godina

³¹⁰ Plan je međutim imao puno problema u realizaciji, pre svega u domenu cene kvalitetnog zemljišta za izgradnju, troškova zatrpavanja i pripreme kanala za odvodnjavanje za izgradnju, kao i obećanje Sarfatija da će u sklopu četvrti obezbediti gradski park koji će pokloniti gradu. Komossa, S, Meyer, H, Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005, str. 37

³¹¹ Van Niftrikov plan proširenja je bio inspirisan planerskim tendencijama i realizacijama u XIX veku pre svega Osmanovim intervencijama u Parizu, engleskim vrtnim predgrađima i zoniranjem koje je karakteristično za nemačke gradove

³¹² Komossa, S, Meyer, H, Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005, str. 37.

ga je razlikovalo od predhodnika je to što je predviđao stanovanje kao dominantni program, industrije nije bilo, a zelene površine više nisu odvajale zone već su se nalazile unutar stambenih zona. Saobraćajno rešenje je obezbeđivalo bolju povezanost sa starim delovima grada, prateći postojeću uličnu matricu. Međutim, ono što je bilo najbitnije je da je pratio postojeću parcelaciju, što bi značajno olakšalo ekspropiraciju, tačnije lakše učesće privatnih investitora u realizaciji plana. Oba plana ističu razlike u manje i više kvalitetnim četvrtima.

Bez obzira na svoje razlike, ono što se u oba plana uočava je dugačak i uzak pojas parka na južnoj strani grada, tada još uvek izvan granica grada. Parkovska površina, koju su oba plana usvojila, je prva faza parka koji je nastao na inicijativu trgovca Van Igena (Van Eeghen) i drugih amsterdamskim uglednih ličnosti. Park je na početku predstavljen kao park za šetanje i jahanje i simbolizovao je rastuće samopouzdanje i prisutnost stanovnika, pre svega srednje klase, u javnom životu grada. Naravno, pored brige za „javno zdravlje“ postojali su i drugi razlozi za planiranje i izgradnju parka, koji će kasnije dobiti ime Vondel park. Stalno izbijanje zaraza i nedostatak odgovarajućeg stanovanja, kao posledica stalnog porasta gustine stanovništva, je primoravala dobrostojeće stanovnike da traže adekvatne lokacije za izgradnju kvalitetnijih i sigurnijih stambenih četvrti izvan grada, a sa dobrom povezanošću sa gradom. Za razliku od parka koji je otvoren 1865. godine, a završen 1877.³¹³, izgradnja stanova je počela tek 1873. godine i tekla je sporo. Tako je bilo sve do pripajanja ovog dela gradu Amsterdamu 1896. godine, kada je

Slika 48. Mapa Amsterdama sa detaljom Zoherovog plana za Vondel park, 1882.

---

³¹³ Vondel park je urađen u slobodnom engleskom pejzažnom stilu, a projekat su uradili pejzažni arhitekti Zoher (Zocher) otac i sin. Komossa, S, Meyer, H, Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005, str. 40.

izgradnja značajno ubrzana i do početka XX veka izgrađeni blokovi su u potpunosti okružili park i formirali celinu.

U okviru izgrađene celine mogu se prepoznati dve zone sa različitim morfološkim i tipološkim karakteristikama. Prva, tik uz park sa slobodnostojećim gradskim vilama, koje su formirane kao dve rezidencije pod istim krovom, kao lagani prelaz iz parka ka drugoj zoni zatvorenih blokova. Blok se i dalje sastoji od neprekinutog niza objekata na sopstvenim parcelama sa jasnom razlikom između javnog prostora ulice i privatnog prostora bloka. Međutim za razliku od stambenih četvrti u okruženju blokovi oko Vondel parka su imali veoma striktna pravila³¹⁴ prodaje parcela i izgradnje objekata, pa tako nije bila dozvoljena izgradnja stanova za radnike, izgradnja radionica i magacinskih prostora, donekle je bilo moguće u okviru kuće zadržati kancelarijski prostor. Blokovi su morali biti potpuno zatvoreni, bez prekaida u fasadnom platnu za prolaz u unutrašnjost bloka.

Blok, iako strukturno i morfološki zadržava sličnosti sa blokom iz XVII veka, nema više kuću na parceli, kao osnovnog nosioca prostornih i socioekonomskih karakteristika. Podela i zoniranje stanovanja i rada, proizvodnje i potrošnje koja se dešava na nivou grada čini da su novoizgrađene četvrti³¹⁵ dominantno monofunkcionalne sa stanovanjem kao preovlađujućom funkcijom. Međutim, tipični blok u XIX veku, ipak, zadržava određeni stepen multifunkcionalnosti i raznolikosti, ali se kao osnovni elemenat i nosioc formiranja tkiva pojavljuju ulica, ulični

Slika 49. VanEghelstraat, Amsterdam, slobodno stojeća vila koja gleda na Vondel park

Slika 50. VanEghelstraat, Amsterdam, ulični asambl

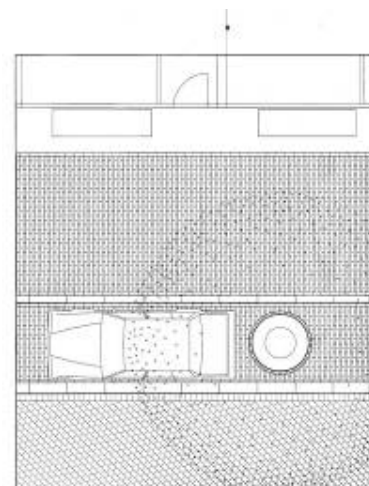
---

³¹⁴ Pravila su formirana od strane većinskih vlasnika zemlje na kojoj je park i okolni blokovi Vondel Park Association, Willemspark Ltd. i grada Amsterdama

³¹⁵ Pored Vondel parka kao elitne stambene četvrti, tokom XIX veka izgrađeno je još nekoliko stambenih četvrti pre svega za radničku i srednju klasu kao što su De Pijp, Kinkerbuurt, Dapperbuurt, Funen, Staatsliedenbuurt. Nancy Strieber

front kao osnovni oblikovni, arhitektonski elemenat. Dakle možemo reći da je ulica nosilac urbaniteta a gustina neophodni sastojak³¹⁶. Ovaj opis se može pripisati stambenim četvrtima XIX veka, iako se odnosi na Ajburg (IJburg) jedno od VINEX³¹⁷ naselja nastalih na kraju XX i početkom XIX veka.

Nova stambena četvrt Ajburg se nalazi na istoku Amsterdama i sastoji se od šest veštačkih ostrva. Do sada su planovi i izgradnja počeli na dva i to na ostrvu Havenejland (Haveneiland) i Ritejlanden (Rieteilanden). Autori plana F.Klaus,F. van Dongen i T. Šap (F. Claus, F. van Dongen i T. Schaap) preklapaju preko ostrva nepravilnog oblika, pravougaonu mrežu ulica kao najneutralniji mogući oblik plana.

Slika 51. Ijburg, Haveneiland, planirana ulica

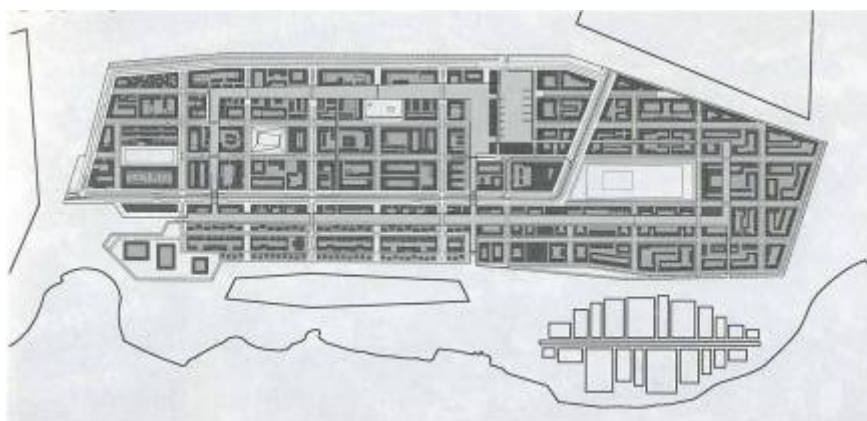

Slika 52. Amsterdam sa Ijburgom (sivo označena zona)

³¹⁶ Ibelings, H.: Liberalism and anarcho-liberalism in the architecture of IJburg, u Claus, F., van Dongen, F., Schaap, T (ur.): Ijburg, Haveneiland and Rieteiland, 010 Publishers, Rotterdam, 2001, str. 69

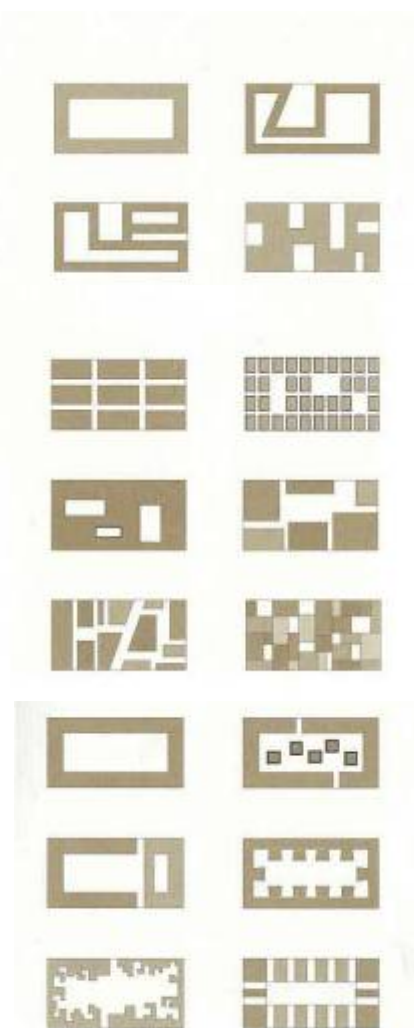
³¹⁷ VINEX četvrti su zone izgradnje novih stambenih zona unutar grada ili na njegovoj periferiji, određenih kroz process propisan VINEX (Vierde Nota over de Ruimtelijke Oredring Extra) dokumentom

Program svakog bloka je unapred definisan i sastoji se od stanovanja različitog tipa, komercijalnih, poslovnih, uslužnih i drugih sadržaja, sa gustom od 200 stambenih jedinica, bez jasno definisane forme ili tipologije. Pored zadatog programa postoji još samo mali broj pravila građenja koji se pre svega odnose na horizontalnu i vertikalnu regulaciju ulica. Glavne ulice su 30 metara široke, dok standardna širina ostalih ulica je 22.5 metra. Poprečni profil je standardizovan saobraćajnica je široka 7.5 metara, sa zonom za parkiranje i drvored od 2.3 metra, pešačkom stazom od 4 metra. Autori u profil ulice uvode i pojas od 1,2 metra između ulice i objekata, u okviru koje se nalaze stepeništa za ulaz u objekte, a koja funkcioniše kao tranziciona zona između javnog prostora ulice i privatnog prostora kuće. Vertikalna regulacija je takođe jasno određena i kreće se od 10 metara kao minimuma za objekte na uličnom frontu do 24 metra kao maksimalne visine objekata u bloku.

Slika 54. IJburg, Haveneiland, Amsterdam, plan, 2000. godina

Ovakva mreža ulica definiše blok dimenzija dužine 175 metra i promenljivih dubina od 45 metara na obalama do 90 metara u unutrašnjosti četvrti. Način i strategija na koji će zadati programi

Slika 53. *Moguće strategije smještanja programa u blok, Claus, van Dongen, Schaap, plan, IJburg, Amsterdam*

biti raspoređeni i uklopljeni u okviru bloka je ostavljena kao otvorena arhitektonska tema. Program blokova je tako dat da je jedino neizvodljivo rešenje formiranje objekata po obodu bloka, a način na koji će projekti odgovoriti na postavljene uslove neizvestan. Svaki blok je dodeljen jednom glavnom arhitekti, a u njegovom projektovanju učestvuje više autora. Mešavina funkcija, ali stambenih tipologija, stvaraju različite otvorene prostore u unutrašnjosti bloka. Na ovaj način je osnovna karakteristika mrežnog plana, a to je kontrast spoljnog, javnog i unutrašnjeg privatnog, još dodatno pojačana. Opet, sa druge strane nemogućnost formiranja klasičnog bloka sa ivičnom izgradnjom i slobodnim prostorom unutar bloka, otvara unutrašnjost bloka ka javnom prostoru, stvarajući nove prostore unutar bloka kao prelazne, hibridne prostore koji zadovoljavaju dve osnovne ljudske potrebe, biti deo javnog u gradu, ali u isto vreme imati zaštitu u okviru sopstvenog, kontrolisanog prostora.

Način na koji su planovi proširenja iz XIX veka i početka XXI veka definisani i sprovedeni u delo ima puno sličnosti. Ova sličnost nije samo u njihovom položaju u odnosu na grad, kao periferije, već pre svega u načinu na koji planovi daju odgovor na vladajuće društvene, političke i socioekonomske uslove u kojim nastaju. Kako Kalfov „katastarski plan“³¹⁸, tako i plan za Ajburg³¹⁹ nastaju

Slika 55. IJburg, Amsterdam, 2011. godina

---

³¹⁸ Struktura Kalfovog (Kalff) plana je bila zasnovana na postojećoj parcelaciji, striktno poštujući linije vlasništva zemlje, ulice su projektovane na zatrpanim kanalima tako da je sam plan neminovno imao pravougaonu mrežu ulica i blokova. S, Meyer, H, Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005, str. 51

³¹⁹ 1995 godine država prekida direktno finansiranje stambenih asocijacija, i one izlaze na tržište nekretnina, sa mogućnošću prodaje stambenog fonda. Na ovaj način do tada delom regulisano tržište, preko izgradnje stanova subvencionisanih stambenih asocijacija, sada je u potpunosti liberalizovano i orjentisano ka vlasništvu kao dominantnom sanarskom kategorijom. Zato ne čudi što je jedna od klauzula u uslovima

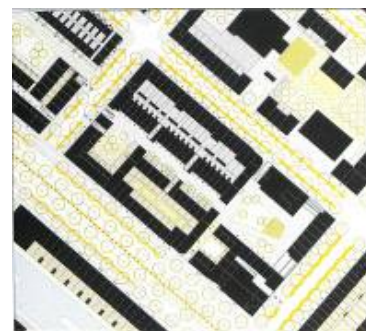
u periodu jake liberalizacije tržišta nekretnina i oba plana koriste slične strukturne i kompozicione modele, koji zbog svoje „neutralnosti“ lako mogu odgovoriti promenama na tržištu. Dakle, možemo reći da oba plana odlikuje neutralan mrežni plan, sa pravilnim blokovima, strogom regulacijom javnog prostora ulice, i tržišnog, liberalnog pristupa građenju objekata u bloku, naravno, uz određene smernice, pravila građenja. Upravo ta pravila, pre svega programska i tipološka, odvajaju blokove oko Vondel parka od drugih stambenih četvrti nastalih u XIX, kao što izdvajaju Ajburg od ostalih VINEX naselja³²⁰.

Međutim, postoje i evidentne razlike pre svega u strukturi i kompoziciji bloka, ali i u odnosu i tranziciji iz javnog prostora u privatni. Blok iz XIX veka zadržava kuću na parceli kao osnovni elemenat strukture, sa uličnim frontom kao linijom razgraničenja između ulice kao javnog, i privatnog prostora kuće i dvorišta. Sa druge strane, zadata gustina stanovništva i programa, u slučaju Ajburga, primorava na promenu odnosa između objekata, otvorenih prostora i grada. Ali, ova promena u prostornoj, arhitektonskoj artikulaciji tranzicije iz jedne sfere života u drugu u slučaju Ajburga nije više samo posledica zadatih ograničenja, već je i odgovor na promenu socijalnih vrednosti i kulture

---

i pravilima izgradnje VINEX naselja da 70% stanovamora biti izgrađeno od strane tržišno orijentisanih učesnika, tj. Da udeo socijalnog stanovanja ne sme preći 30%. Boeijenga, J., Mensink, J.: Vinex Atlas, 010 Publishers, Rotterdam, 2008, str. 35

³²⁰ Ajburg (Ijburg) ima: maksimalnih 30% socijalnog stanovanja; heterogeniju socioekonomsku i nacionalnu strukturu; bolju obrazovnu strukturu 79% stanovnik je visokoobrazovano; visok stepen od 48% „simetričnih domaćinstava“ u kojima rade i otac i majka podjednako; za razliku od prosečnog VINEX naselja, porodični život na Ajburgu (Ijburg) se čini isti ili najbliži životu visokoobrazovanih porodica iz gradskih sredina. Karsten, L., Lupi, T., de Stgter-Speksnijder, M.: The middle classes and the remaking of suburban family community: evidence from the Netherlands, *Journal of Housing and Built Environment*, Vol.28, Issue 2, Springer Netherlands, 2013, str. 257-271

Slika 56. Ijburg, Amsterdam, blok, 2011. godina

stanovanja. Ovde se u odnos kuće, stana kao privatnog i grada kao javnog prostora uvodi još jedan prostorni nivo, koji ima dvojaku funkciju. Sa jedne strane, se uvođenjem „grada“, javnog prostora u blok smanjuje pritisak i imperativ za čvrstim i stalnim susedskim vezama. Dok sa druge strane, korišćenje takvog novostvorenog prostora od strane drugih građana, stvara potrebu za prisvajanjem prostora od strane stanovnika bloka, potrebu za zajedništvom, za kolektivitetom. Predhodno navedeno, čini da je Ajburg kao četvrt po svojim karakteristikama mnogo bliža svojim „savremenicima“ u gradu kao što su Java ostrvo ili GWL četvrt, nego drugim VINEX naseljima, što ide u prilog početnoj intenciji autora, o četvrti koja nije periferija već produžetak grada.

4.3. BLOK KAO URBANA ENKLAVA - JAVA OSTRVO I ZAANHOF, SPAARDAMMENBURT

Mit o buržoaskoj gradskoj vili, kao nezavisnoj stambenoj jedinici, na sopstvenoj parceli i privatnim, direktnim ulazom sa ulice, je imao veliki uticaj na razvoj tipa stana i konfiguraciju stambenih objekata u Amsterdamu. Cilj da što više stambenih jedinica ima direktan ulaz sa ulice je bio jedan od dominantnih zahteva tokom stambene reforme sprovedene početkom XX veka u Amsterdamu. Ovaj model stanovanja su podržavali kako članovi u odborima za kontrolu sprovođenja uredbi koje su se ticale stambene izgradnje, tako i članovi stambenih asocijacija. Broj stambenih jedinica ovoga tipa je najveći u periodu prve dve decenije stambene reforme. Međutim, posle revizije i dopunjavanja Zakona o stanovanju 1921. godine, i usvajanju prvog Generalnog plana Amsterdama 1934. godine, moderni pokret, sa svojom racionalnošću, i podpomognut idejom o kolektivnom prostoru propagiranom od strane socijalista, u potpunosti će zameniti ovaj tip, tipom stambenih objekata sa zajedničkim stepeništem.

Razlog ovako širokog prihvatanja tipa stanovanja sa stambenim jedinicama sa direktnim kontaktom sa ulicom, u prvom periodu stambene reforme, treba tražiti u sociološkim, političkim, i kulturnim aspektima društva. Ideal života u privatnoj kući na parceli je duboko ukorenjen u kulturu stanovanja srednje klase, pa je ovo bio način i pokušaj da se život u stanovima, ovoj društvenoj grupi, učini prihvatljivim³²¹. Sa druge strane, pojava ovake veze stana i ulice kod radničkih stanova, je percipiran kao približavanje radničkog stanovanja, modelu stanovanja srednje

---

³²¹ Komossa, S, Meyer, H, Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005, str. 97

klase, što je viđeno kao poboljšanja kvaliteta stana, i opšte prihvaćeno od strane radnika. Upravo iz ovih razloga većina stambenih asocijacija, bez obzira na sociopolitičku orijentaciju njihovih članova, preferira ovakav tip stambenih jedinica.

Potreba za velikim brojem stambenih jedinica, standardi kvaliteta za stan, insistiranje na što direktnijoj vezi stana i ulice, dovodi do pojave bloka sa dvostrukim redom objekata čime se blok "otvara" i u njega uvodi javni prostor. Često je u blokovima ovog tipa, unutrašnji prsten objekata niži od spoljnog što obezbeđuje da veći broj stanova ima ulična vrata, stvarajući tako utisak kuća u nizu. Tip bloka, urbane enklave, sa polu-javnim unutrašnjim prostorom, se prvi put pojavljuje u proširenju četvrti Spaardammerrbuurt. Četvrt koja je počela da se gradi po Kalff-ovom planu, a završena je po planu proširenja arhitekta van der Meja (J.M. van der Mey) 1912. godine, koji u plan uvodi blok sa dvostrukim nizom. Blok nazvan Zaanhof u čijoj gradnji su učestvovala radničke i konfesionalne stambene asocijacije Het Westen, Patrimonium, HIJSM, je po karakteru i načinu organizacije je, upravo, tip bloka sa unutrašnjim polu-javnim dvorištem. Unutrašnji niz koji je projektovao arhitekta Walenkamp se sastoji od objekata projektovanih kao dvojne kuće u kojima ima po dva stana u svakoj jedinici, u koje se pristupa direktno sa ulice. Donji stanovi imaju baštu, dok gornji stanovi imaju terasu kojoj se pristupa iz kuhinje. Spoljni niz sa četiri sprata arhitekata Kujpersa (Kuipers) i Ingwersena (Ingwersen) je varijacija stambenih objekata sa "haškim ulazom"³²². U prizemne stanove se pristupa direktno sa ulice, a u

Slika 57. Četvrt Spaardammerrbuurt, plan proširenja, arh. J.M. van der Mey

---

³²² Kommosa, S: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010, str. 68

ostalih šest stanova se pristupa sa prvog sprata, do koga se stiže zajedničkim stepeništem.

Rezultat uvođenja ovakvog tipa bloka je serija unutrašnjih dvorišta povezanih međusobno i sa okolnim ulicama preko pasaža, kapija. Ovakav način oblikovanja stambenih objekata, sa nižim unutrašnjim nizom, koji je odavao utisak kuća u nizu, je dodatno pojačavao kolektivnu prirodu unutrašnjih dvorišta, čineći ih enklavama u gradu. Sa druge strane otvorenost bloka i njegova propusnost je obezbeđivala karakter javnog prostora. Unutrašnje dvorište je pešački ozelenjeni trg okružen objektima niske spratnosti, projektovanim da vizuelno odaju utisak kuća u nizu. Stambena reforma se oslanjala na set zakona³²³ na državnom nivou, koji su propisivali, uslove i način na koji će se gradovi širiti, procedure revizije projekata, kao i niz standarda i pravila izgradnje stambenih objekata koji su se ticali veličine i organizacije stana, smernice koje su se odnosile na uslove života, osvetljenja i ventilacije. Podrška neophodna za usvajanje ovih zakona je bila široka, i pokrivala je ne samo progresivne liberale i socijaldemokrate, već i konzervativne partije uglavnom vezane za određene konfensije. Razlog ovako široke podrške treba sigurno tražiti u opciji koju nudi reforma stanovanja, a to je da se ona mogla izvršiti bez ozbiljnijih strukturalnih socijalnih i ekonomskih promena, što je odgovaralo većini političkih partija. Sa druge

---

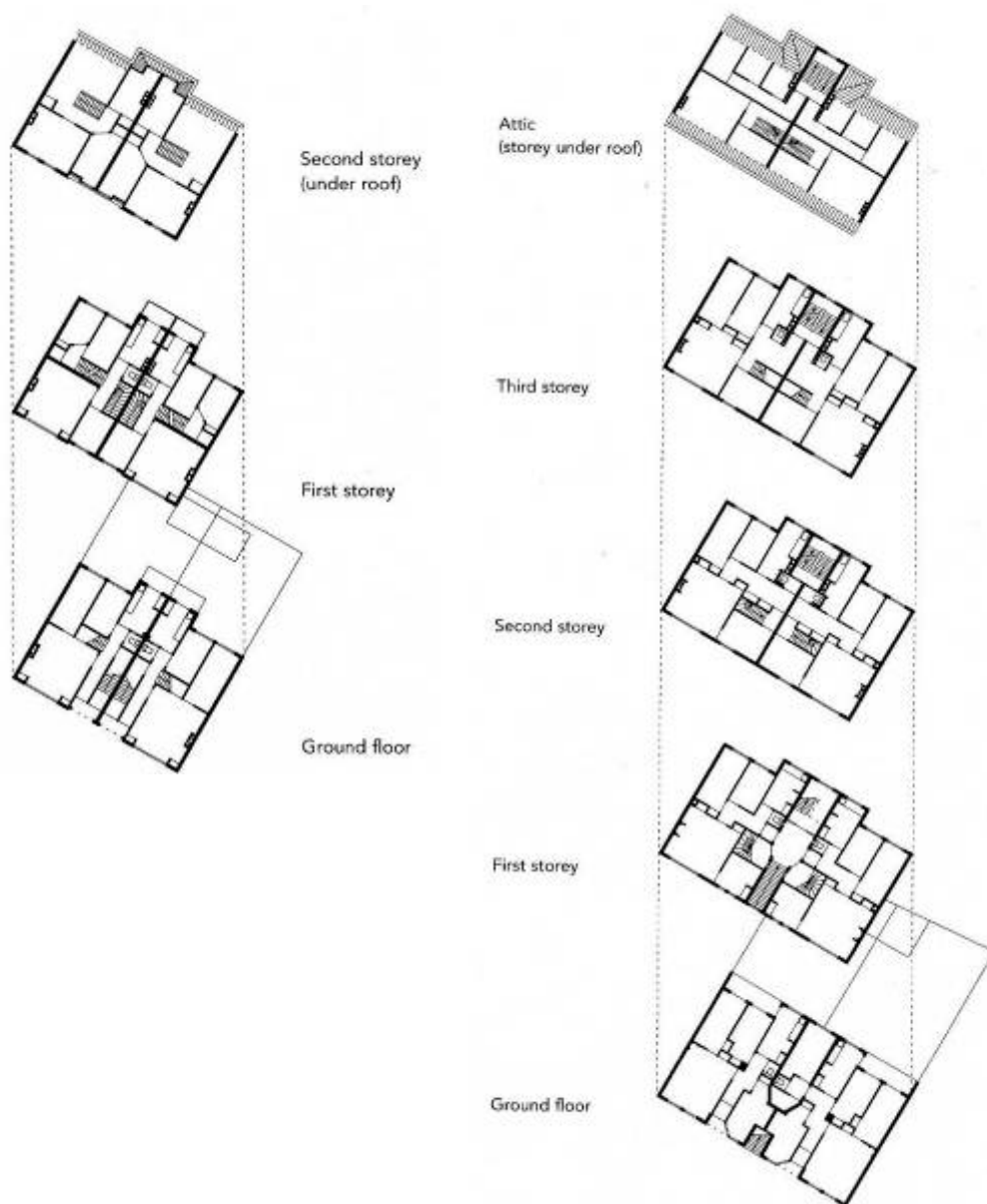
³²³ 1901. godine se donosi set zakona na državnom nivou, Zakon o stanovanju (Woningwet), Zakon o javnom zdravlju (Gezondheidswet), Zakon o obaveznoj kupovini (Onteigeningswet). Zakon o stanovanju se sastojao od deset delova, sa dva (prvi i šesti) koja su bili obavezni. Prvi deo „Standardi koji se tiču kvaliteta stanovanja“, obavezivao je gradske vlasti da izrade standarde za izgradnju koji će definisati kvalitet novih stambenih objekata. Deo šest „Širenje gradova“, zahtevao je da opštine sa više od 10.000 stanovnika, ili one čiji se broj uvećao za petinu u zadnjih pet godina, moraju da urade plan proširenja, koji će biti predmet revizije svakih deset godina. Casciato, M: The Amsterdam School, 010 Publishers, Rotterdam, 2003, str.21

strane treba istaći da je holandsko društvo početkom XX veka klasno veoma diferencirano društvo, u kome sve klasne ali i konfesijske grupe ojačavaju svoje organizacije i mesta u društvu kroz proces koji Holanđani zovu stvaranje paralelnih „stubova“³²⁴. Ovakva klasna podeljenost je uticala i na izgradnju stanova i stambenih kompleksa na svim prostornim nivoima, od stana preko bloka, do stambenih četvrti. Stambene asocijacije su kao osnovni nosioci reforme i izgradnje novih stanova takođe nastale u procesu formiranja „stubova“. U zavisnosti ko ih je osnovao, i ko je imao uticaj na njih, bilo da su to političke partije, religijske konfesije ili radničke sindikalne organizacije, stambene asocijacije su bile fokusirane na određene ciljne grupe. Kako je svaka grupa imala potrebu da ispuni svoje ciljeve, podnosila je, i izvodila nezavisne projekte.

Ovakav oblik stambenog bloka najčešće upotrebljavan tokom stambene reforme u prvoj polovini XX veka u Amsterdamu. Stanovanje srednje klase i radničke klase se razdvaja, ne samo finansijski i administrativno, već i geografski, jer različite stambene asocijacije grade stambene komplekse za određene društvene klase na različitim lokacijama u gradu. Na ovaj način gradski prostor od javnog postaje kolektivni, a njegovi stanari su istog porekla, čiji svakodnevni život ima istu rutinu.

---

³²⁴ Sa dobijanjem prava glasa, delovi društva do tada bez svojih predstavnika, pre svega radnici i određene religijske grupacije, ojačavaju svoje organizacije u procesu koji Holanđani zovu stvaranje paralelnih „stubova“, svi sa svojim školama, sindikatima, novinama, sportskim klubovima, ali i stambenim asocijacijama. Sekularne partije, socijalisti i liberali, stvaraju subkulturu propagirajući modernizaciju u svim njenim oblicima. Nasuprot njima se nalaze antimodernističke konfesije: rimokatolički i ortodoksni protestantski stubovi.

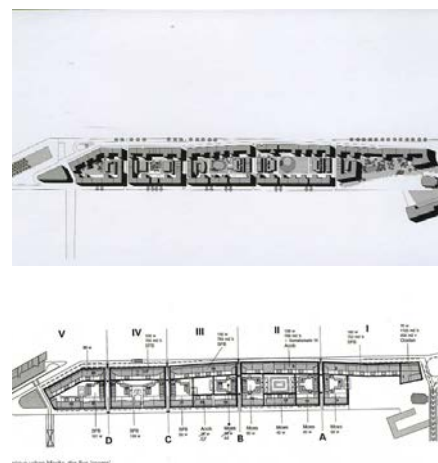

Slika 58. Planovi objekata u bloku Zaanhof: unutrašnji prsten, arh. Walenkamp; spoljašnji prsten arh. Kuipers i Ingwersen, 1916-1919, Amsterdam

Ovakva sociološka, ekonomska, politička i kulturna agenda je zahtevala i specifičan tip bloka i upravo ga je našla u stambenom bloku sa kolektivnim unutrašnjim prostorom, koji obezbeđuje autonomiju u odnosu na okruženje. Njegovo jasno omeđavanje i odvajanje od sistema javnih prostora, omogućavaju da se unutar njega postave određena pravila. Zajednička pravila ponašanja, smanjuju rizik konflikta, a sa druge strane i dalje omogućavaju visok stepen socijalne interakcije, karakteristične pre svega za javne prostore.

Primena ovakvog modela bloka, kao urbane enklave u savremenoj stambenoj izgradnji u Holandiji, daje nove varijetete ovog tipa bloka, pre svega zahvaljujući tome što su novoizgrađene četvrti često javno-privatna partnerstva, način gazdovanja je često kombinovan, tako da se pojavljuju različite socioekonomske grupe stanovnika ali i nerezidenata koji koriste ovakve unutarblokove prostore.

Blok sa dvostrukim nizom i unutrašnjim ozelenjenim trgom kao javnim prostorom se pojavljuje, doduše kontekstualizovan prostorno i vremenski, u slučaju dela Istočnih dokova, Java ostrva. Plan arhitektonske firme arhitekta Sjoerd Sotersa (Sjoerd Soeters) se sastoji od pet velikih blokova razdvojenih sa četiri poprečna kanala, koji dodatno pojačavaju kontakt sa vodom. Svaki blok se sastoji od niza višeporodičnih stambenih objekata koji se pružaju duž južne i severne obale ostrva i jednoporodičnih objekata duž kanala. Unutar bloka se nalazi ozelenjeni trg sa prostorima za igru, od kojih je svaki projektovan kao tematski prostor. Trg je okružen novim nizom nižih objekata i to „aneksima“ koji su vezani za nizove uz obalu i slobodnostojećim objektima koje autori nazivaju „palazzi“.

Slika 59. Plan Java ostrva, Amstredam, arhitektonski biro Sjoerd Soeters, 1992

Razlog za niže objekte unutar bloka je dvojak, na ovaj način centralni prostor bloka, trg dobija prostorni i programski okvir, a sa druge strane omekšava pogled iz unutrašnjosti na visoke objekte spoljnog niza³²⁵, stvarajući tako prijatniji, intimniji prostor u kojem korisnici osećaju da imaju kontrolu. Iako morfološki slični Zaanhof i blokovi na Java ostrvu se razlikuju, i to pre svega u tipologiji stambenih jedinica. Za razliku od bloka Zaanhof, gde se insitiralo na što većem broju stanova koji imaju direktnu vezu sa ulicom, na Java ostrvu se od takve tipologije potpuno odustaje i svi objekti imaju stanove koji su orijentisani oko zajedničke komunikacione vertikale. Odustajanje od toliko prihvaćene tipologije stanovanja, je posledica zahteva za velikom gustom stanovanja, ali i na insistiranju gradskih vlasti na korišćenju, tada tek izdatog, „ Stambenog atlasa“ koji je izdala Gradska uprava za stanovanje. Atlas se sastojao od četrnaest različitih „ životnih stilova za 90-te“ od kojih je svaki imao tip stambene jedinice koji je odgovarao određenom stilu, sa idejom da se stvori maksimalana različitost u izgradnji stanova³²⁶. Soeters je u svom planu ovih četrnaest tipova sveo na šest stambenih tipova: stan sa tri sobe, porodični stan koji je najčešće duplex, stan za starije osobe, stan za dvoje, stan sa radnim ili hobi prostorom, i „superstudio“ sa otvorenim planom. Ovih šest tipova su svi smešteni u objekte koji se nalaze duž kanala, na južnoj i severnoj strani ostrva, koji su pak projektovali različiti arhitekti. Objekti su svi 27 metara široki, na južnoj strani spratnost je od 5 do 7 etaža, dok je na severnoj od 7 do 10 etaža. Svi objekti su

Slika 60. *Majanggracht kanal, Java ostrvo, Amsterdam*

---

³²⁵ van Gameren, D, Klijn, O: Smal Enough to Be Public, Interview with Sjoerd Soeters u *New Open Space in Housing Ensembles DASH*, Nai Publishers, Rotterdam, 2009, str. 24-29

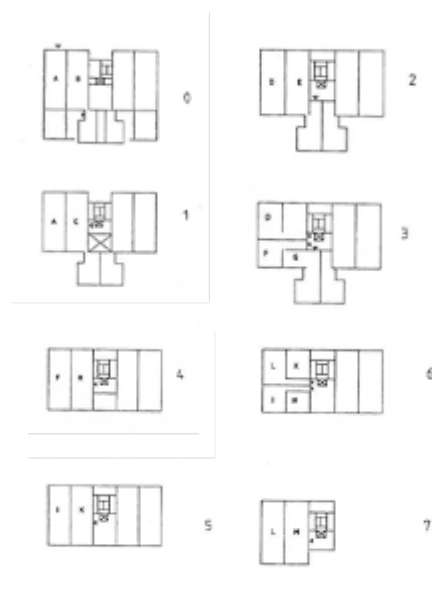
³²⁶ Komossa, S, Meyer, H, Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (ur.): *The Atlas of the Dutch Urban Block*, Toth Publishers, Bussum, 2005

podeljeni na pet rastera od 5,4 metra. Stanovi imaju zajednički ulaz i vertikalnu komunikaciju, i vezom sa unutrašnjim prostorom bloka.

Odluka da se duž četiri kanala izgrade jednorodni objekti još jednom potvrđuje da je ideal života na kanalu u jednorodnoj kući duboko ukorenjen u kulturu stanovanja građana Amsterdama. Iako zatvaraju blokove sa zapadne i istočne strane, kuće na kanalu odaju utisak posebne prostorne, funkcionalne i ambijentalne celine, što umnogome doprinela odluka da se kanali upuste 1,5 m u odnosu na kotu terena ostatka ostrva. Ovo je omogućilo arhitektama pojedinačnih objekata da prizemlja objekata izdignu, „citiraju“ kuće na kanalu iz XVII veka, i na taj način postignu gotovo identične prostorne odnose, koje se mogu naći u centralnom delu Amsterdama. Sve kuće su širine 4,5 metara i imaju četiri do pet etaža. Ukupno ima 56 kuća na kanalima koje je projektovao 19 arhitekata.

Planom, ipak, nije zadovoljena početna premisa u različitost tipova stanovanja u okviru zgrade, već svaka zgrada ima određen tip stanovanja sa ciljem da potencijalno različiti stilovi života ne dele zajedničko stepenište. Na ovaj način svaka grupa ima sopstveni „kolektivni identitet“ u okviru svoje zgrade. Međutim, zahtev za susedstvom u kojem žive stanovnici sa različitim socio-ekonomskim statusom je postignuta ponavljanjem istih objekata duž ostrva, a da bi se izbegla monotonija u izrazu objekti se ponavljaju u drugačijem na izgled slučajnom rasporedu, stvarajući tako iznova različite prostorne odnose.

Dakle, ono što možemo videti je da se sfera kolektivnog pomera sa bloka ka objektu. U slučaju bloka Zaanhof dvostruki prsten simbolizuje kolektivnu sferu, sa prostorom zajedništva unutar prstena i čvrstim spoljnim prstenom koji ga zatvara. Ovakav kolektivni prostor je u potpunosti odvojen od javnog, koji ga

Slika 61. Tipovi objekata i stanova, Java ostrvo, Amsterdam

okružuje, i postaje ekskluzivni prostor stanovnika tog bloka, stanovnika istog socio-ekonomskog statusa, s obzirom da je izgradnju bloka finansirala, a kasnije njime gazdovala stambena asocijacija koja ima članove sa istom kulturom stanovanja. Za razliku od Zaanhof-a čiji je unutrašnji prostor, može se reći, javni gradski prostor koji je promenjen, „pripitomljen“, da bi postao kolektivni prostor, unutrašnjost bloka na Java ostrvu, funkcioniše u upravo suprotnom pravcu. On se otvara ka okruženju i od kolektivnog postaje javni prostor. Od „parohijskog prostora“ koji je iako dostupan svakome, očigledno prostor zaposednut od strane određene grupe³²⁷ i čini da se slučajni posetioc oseća nepoželjnim, stvara se prelaz ka prostoru dijaloga i konflikta korisnika prostora, kako onih koji žive i rade u njemu, tako i prolaznika. Međutim, za razliku od javnih prostora u kojima je kontrola nad pristupom uvek predmet spora, u ovom novostvorenom prostoru, kako kaže autor Sojerd Soters, ljudi koji žive i rade u njemu imaju osećaj kontrole³²⁸.

Premisa o susedstvu u kojem žive stanovnici iz različitih socio-ekonomskih kategorija, sa različitim „životnim stilovima“, kao i odluka projektanta da to zadato polazište postavi ne kao odnos stan-blok već stan-kuća za posledicu nema samo promenu u načinu korišćenja otvorenih prostora, već i u samoj kompoziciji i izgledu sklopa. Blok, iako jedinstvena funkcionalna celina, i ne tako malih dimenzija u proseku 240 x 130 metara, u slučaju Java ostrva, kompoziciono više liči na Amsterdam iz XVII veka nego na

---

³²⁷ Theunissen, K: New Open Space in Housing Ensembles u New Open Space in Housing Ensembles *DASH*, Nai Publishers, Rotterdam, 2009, str. 6-15

³²⁸ van Gameren, D, Klijn, O: Smal Enough to Be Public, Interview with Sjoerd Soeters u New Open Space in Housing Ensembles *DASH*, Nai Publishers, Rotterdam, 2009, str. 24-29

„super-blok“ susednog ostrva KNSM ili njegovog uzora proširenja
Jug arhitekta Berlaheea (H.P. Berlage).

4.4. "SUPER-BLOK" - KNSM OSTRVO I PROŠIRENJE JUG

Od 1902. godine kada je na snagu stupio Zakon o stanovanju, stambena reforma sprovedena na osnovu ovog akta je za cilj imala da obezbedi kvalitetno stanovanje, pre svega, za radničku i srednju klasu. Ovo je svakako uticalo, da jedna od osnovnih karakteristika stambene reforme u Amsterdamu njena dvojnost, počev od različitih pogleda na obim i ciljeve reforme, načina i uticaja stambenih asocijacija, veza javnog prostora i privatnog prostora stana, do načina organizovanja stambenih jedinica. Uspostavljanje standarda u projektovanju i izgradnji stanova, sa ciljem regulisanja načina života i ukusa jedne zajednice, prati i dobijanje prava glasa delova društva koji su do tada bili bez svojih predstavnika, što za posledicu ima pojačani politički angažman, i konflikte po svim klasnim i religioznim linijama. Stambene asocijacije, koje su sada ovlašćene da primaju državne subvencije, većim delom nastale kao produžetak političkih partija, sindikata, religijskih konfesija, postaju novi domen u okviru koga dolazi do sukobljavanja stavova, a asocijacije³²⁹ postaju bitan faktor u razvoju i transformaciji višeporodičnog stanovanja u Amsterdamu. Upravo ove političke, sociološke, ekonomske i kulturne razlike i mišljenja su neminovno uticale na varijacije u planiranju i realizaciji proširenja Jug u Amsterdamu.

Slika 62. Planovi proširenja Jug, arh. H.P. Berlage, plan proširenja iz 1904 (gore); plan proširenja 1915(dole)

---

³²⁹ Asocijacije koje grade ili planiraju da grade stambene objekte u Amsterdamu, pre svega u proširenju Jug 1920. godine: ACOB, Algemeene, Amsteldijk, Amsterdam over't IJ, Amsterdam-Zuid, Amsterdamsch Bouwfonds, De Arbeiderswoning, De Dageraad, Dr. Scheapman, Eigen Haard, Handwerkers Vriendenkring, HIJSM, Ons belang, Ons Huis, Onze Woning, Het Oosten, Patrimonium, Protestantsche, Rochdale, Het Westen, Zomers Buiten, Stieber, N: Housing design and society in Amsterdam: reconfiguring urban order and identity, 1900-1920, The University Chicago Press, Chicago, 1998, str. 291

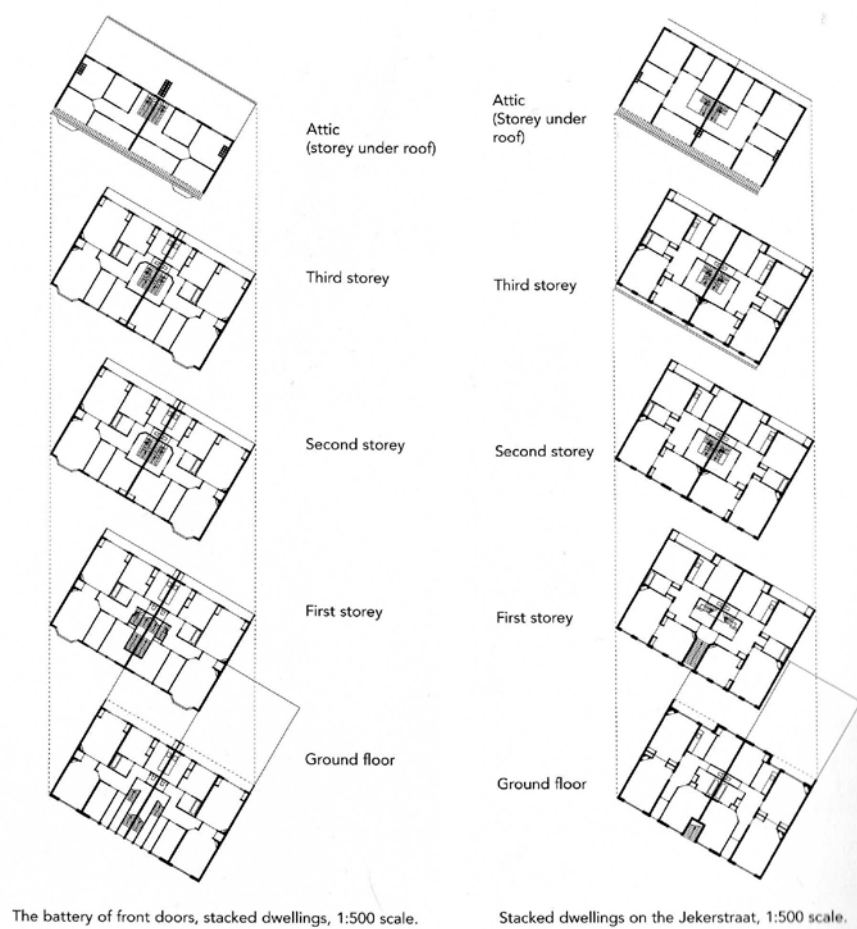
U proširenju Juga se pojavljuju dva različita kompoziciona plana. Deo proširenja Jug, sa stambenim blokovima namenjenim srednjoj klasi, ima monumentalni karakter, koji se sastojao od mreže bulevara, ulica i javnih prostora-trgova. Poseban akcenat je stavljen na javne prostore, kao mesta okupljanja, koji zajedno sa uličnim sistemom, sa prodavnicama, zanatskim radionicama i drugim poslovnim prostorima, kao produžetkom postojećih trgovačkih ulica centra grada, čine mrežu koja prelaz iz novoizgrađenih blokova u zone tri kanala treba da učini što neprimetnijim. Takođe, ovakav prostorno-funkcionalni sklop gradi ambijent koji za cilj ima da ga učini što sličnijim centru, a samim tim i što prihvatljiviji stanovnicima iz srednje klase.

U slučaju dela plana, u kome su stanovi građeni za pretežno radničku klasu, jasno se prepoznaje zatvorena kompozicija. Veza sa ostatkom grada se ovde pojavljuje kao sekundarna. Akcenat je stavljen na mrežu malih skverova najčešće ozelenjenih kao kolektivnih prostora. Objekti okružuju centralni prostor trga ili parka sa objektom javne namene kao što je škola ili javno kupatilo³³⁰ kao prostornim reperom. Linije sagledavanja su prekinute, veze javnih prostora i unutrašnjosti blokova su uspostavljene preko pasaža, što celom susedstvu daje intimniji, skoro seoski karakter. Blok sa dvostrukim nizom objekata se pojavljuje u oba dela, sa neznatnim varijacijama. Razlike su pre svega u visini unutrašnjeg niza koji je sada iste visine kao i spoljašnji, maksimalno četiri sprata. Ova promena se javlja pre svega u blokovima sa stanovima za srednju klasu. Unutrašnje dvorište sada više nije zatvorena, polu-javna površina, ili enklava, već postaje javni prostor trga spojen sa mrežom ulica ne više preko prolaza i pasaža već ulicom koja prolazi kroz blok. U

---

³³⁰ Kommosa, S: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010, str. 48

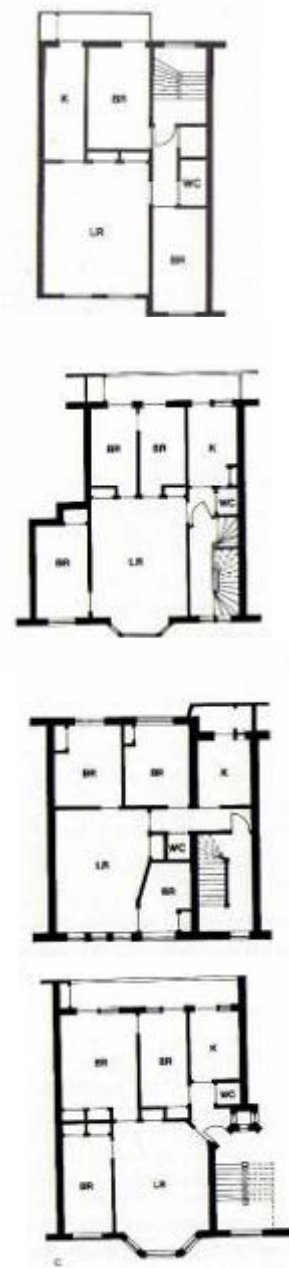
slučaju blokova sa radničkim stanovanjem, tip bloka je sličniji tipu koji možemo naći u proširenoj četvrti Spaardammerrbuurt.

Slika 63. Planovi objekata sa „nizom vrata“ i „haškim ulazom“, Jekerstraat, Amsterdam Jug

Tipovi veza stana i javnog prostora se pojavljuju u dva osnovna karakteristična tipa, "haški ulaz" ili "niz vrata". Prvi je dobio naziv jer je prvi put upotrebljen u Hagu, ulaz u prizemne stanove je direktno sa ulice, dok se u stanove na prvom, drugom i trećem spratu pristupa sa uvučenog ali otvorenog stepeništa na koje se pristupa sa ulice. Na ovom podestu se nalazi četiri do šest vrata, od kojih dva vode u stanove na prvom spratu, a ostala do ostalih stanova na drugom i trećem. Tip "niza vrata", se obično pojavljuje sa četiri ili šest vrata, gde dvoje vrata vode u prizemne stanove, dvoje na sprat do dva stana, a ostala prolaze preko prvog sprata do drugog i trećeg sprata. Sistem je organizovan tako da maksimalno dva stana može koristiti isto stepenište. U slučaju blokova-enklava pored ova dva tipa često se pojavljuje i zajedničko stepenište, naravno sa ograničenjem da ga može koristiti maksimalno osam stambenih jedinica.

Jedan od najznačajnijih ciljeva stambene reforme, koja je najveći zamah imala upravo u proširenju Jug, je unapređenje kvaliteta stanovanja i pojavu novih tipologija stanovanja. Ipak, Pronalaženje nove tipologije višeporodičnog stanovanja će se kretati u okviru tradicionalnih odlika stanovanja u Amsterdamu, kao što su, dvostrana orijentacija stana, veza stana sa javnim prostorom ulice, položaj stepeništa i ulaza sa duže strane u odnosu na stambenu jedinicu. U okviru ovakvog okvira koji je obuhvatao već prihvaćene norme stanovanja u Amsterdamu, razdvajanje funkcija u stambenoj jedinici se pojavljuje kao novost. Razdvajanje funkcija, već karakteristično u domovima više i više srednje klase, se ovde prihvata kao odlika civilizovanog i kvalitetnog življenja, i kao takva se primenjuje sada i u slučaju stanova koji se grade za radničku klasu. Podela stana na podfunkcionalne sklopove je značajno uticala na stvaranje novih tipova stanovanja, pre svega radničkih, i stanova niže srednje klase, kod kojih je do tada mešanje funkcija, rada i boravka,

Slika 64. Planovi zgrada sa kuhinjom i dnevnom sobom kao posebnim prostorijama, Amsterdam: arh. J.E. van der Pek; A) arh. H.P. Berlage; B) arh. Michael de Klerk; C) arh. J.C. van Epen

kućnih poslova, boravka pa čak i spavanja bilo uobičajeno, najčešće kao posledica malih jednodimenzionalnih stanova. Vrlo brzo je prihvaćen minimum uslova kada je razdvajanje funkcija u pitanju, a to je totalno razdvajanje rada od ostalih aktivnosti, odvajanje pranja i kuvanja od dnevnog boravka, i odvajanje stanovanja od drugih funkcija. Posledica ovakve odluke je, pre svega, bila odvajanje kuhinje kao posebne prostorije, što do tada nije bio slučaj.

Iako je ovaj tip stanovanja, naišao na široku podršku i u redovima reformista, radničkih asocijacija, ali i gradskih tela kao što je Amsterdamski odbor za javno zdravlje³³¹, neke od asocijacija nisu prihvatile ovaj način razdvajanja funkcija, već su insistirale na spajanju kuhinje i dnevne sobe. Ovo je, pre svega bio slučaj sa konfesijskim i starim liberalnim stambenim asocijacijama, koje su favorizovale tip stana sa spojenom kuhinjom i prostorom boravka-trpezarijom, dok je druga, odvojena, prostorija bila predviđena za boravak i salon. Katolička stambena asocijacija Het Oosten je koristila ovakav tip stana kao model, a kasnije su je prihvatile još neke asocijacije³³². Razlog pojave novog tipa stana, treba tražiti drugačijim pogledima na društvo članova tih asocijacija, koje je bilo zasnovano na klasnoj hijerarhiji zasnovanoj na simbolima statusa. Tako, da se organizacija stana sa dnevnim boravkom sa salonom, koji je u prednjem delu stana i odvojen od boravka najčešće kliznim vratima, ostaje opšte prihvaćena kod stanova koji su se gradili za stanovnike srednje klase.

---

³³¹ Stieber, N: Housing design and society in Amsterdam: reconfiguring urban order and identity, 1900-1920, The University Chicago Press, Chicago, 1998, str.130

³³² op. cit., str.130

Kao što možemo videti, u planu Jug arhitekta Berlahe kombinuje dva ideala življenja, dva urbana modela. Jedan, koji predstavlja kontinuitet grada iz XVII i XIX veka, favorizuje ideal življenja u „trgovačkoj kući“ i određenu kulturu življenja, koja prati ovaj model, naravno prilagođen novim zahtevima i kontekstu. Drugi, zasnovan na novom konceptu stanovanja i emancipacije radničke klase, koji se manifestuje kao urbana enklava, u kojoj kolektivitet zamenjuje javnu sferu, a crkvu ili bar menja škola ili javno kupatilo³³³. Berlaheov plan je, dakle, pokušaj da se ove dve kulture življenja integrišu u prostorno i estetski ujednačen fragment. Za razliku od dotadašnjeg urbanog modela, sa kućom na parceli kao osnovnom jedinicom formiranja urbanog tkiva i ulicom kao skupom tih jedinica, Berlahe u svom planu predlaže blok kao funkcionalnu ali ne i prostornu celinu. Berlahe svoj plan gradi na ulici. Na jednom od svojih predavanja Berlahe kaže da u Srednjem veku svaka kuća je bila jedinica, a ulica skup tih jedinica, danas, sa posebnim uticajem na izgled i estetiku ulice, ona se mora tretirati kao jedinstvena celina³³⁴. Ipak, u slučaju proširenja Jug, blok ne možemo gledati kao na posledicu prosecanja ulica. On je prepoznatljiv tip, što znači zajedničko sredstvo ili prostorna organizacija oko koje je postignut zajednički konsenzus³³⁵.

Upravo je nedostatak konsenzusa glavni razlog neujednačene morfologije, razmere i arhitektonskog izraza, četvrti KNSM na Istočnim dokovima Amsterdama. KNSM ostrvo je prva četvrt

Slika 65. Planovi zgrada sa kuhinjom i dnevnom sobom- trpezarijom kao jednom prostorijom i drugom dnevnom sobom-salonom, Amsterdam: A) arh. J.J.L. Moolenschot; B) arh. J.J.L. Moolenschot; C) arh. W. Greve

³³³ Kommosa, S: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010, str. 48

³³⁴ Berlage, HP: Het moderne stadsplan, predavanje, u Polano, S, Fanelli, G, de Heer, J, van Rossem, V: Hendrik Petrus Berlage, Complete Works, Electa Architecture, Milano, 2002, str.84

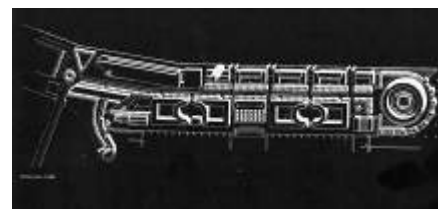
³³⁵ Castex, J, Depaule, JC, Panerai, P: Urbane forme, Građevinska knjiga, Beograd, 1989, str. 112

izgrađena u procesu rekonstrukcije Istočnih dokova u Amsterdamu. 1989. godine arhitekta Jo Coenen je angažovan da uradi plan u okvirima i zahtevima koje je postavio DRO³³⁶. Coenen formira fizičku strukturu polazeći od ideje da četvrt mora biti monumentalnog karaktera, sa centralnom ulicom, bulevarom i super-blokovima koji se svojim volumenom referiršu na velike lučke objekte.

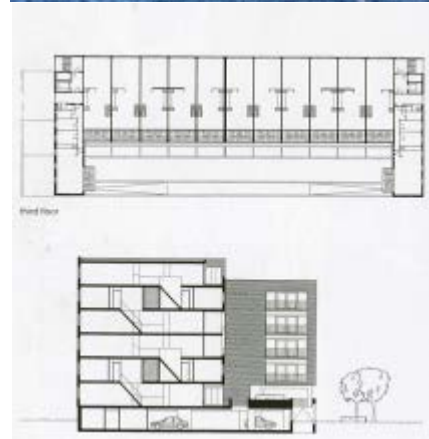
Centralna avenija, KNSM-laan, deli 150 metara dugačko ostrvo na dva dela. Sa obe strane avenija koja je oivičena sa monumentalnim, zatvorenim i polu-otvorenim blokovima spratnosti do 8 spratova i završava se sa kružnim zatvorenim blokom koji je projektovao sam Coenen. U plan su takođe ugrađeni i postojeći objekti koji su ili postali sastavni deo novoprojektovanih blokova, kao u slučaju bloka „Pireus“, ili zajedno sa sistemom javnih prostora i parka koji se nalaze ispred njih postaju deo celine. Svi postojeći objekti su prenamenjeni u stanove, poslovne prostore ili umetničke studije.

Bloкови na severnoj strani ostrva projektovani kao polu-otvoreni. Arhitektonski biro Quist Wintermans Architecten je usvojio stanovanje sa koridorom i duplex stanovima. Orijentacija blokova je uslovala projektante da terase ne okreće ka dokovima na severnoj strani već na jug prema unutrašnjosti ostrva i bulevaru, kako bi maksimalno iskoristili osunčanost obzirom na dubinu stambenih jedinica.

Međutim, dva super-bloka, koji se nalaze na južnoj strani ostrva su ono što oblikovno dominira u ovoj četvrti. Bloкови

Slika 66. Plan za KNSM ostrvo, arhitekta Jo Coenen, 1989

Slika 67. Četiri stambena bloka, KNSM, arhitekta Quist Wintermans Architecten, 1990-1994

³³⁶ DRO (Dienst Ruimtelijke Ordening) je Zavod za planiranje grada Amsterdama

nazvani „Pireus“ i „Barcelona“, nedvosmisleno imaju uzor u blokovima sa dvostrukim nizom koji se pojavljuju u četvrtima Spaardammenburt i proširenju Jug.

Međutim, proporcije i prostorni odnosi u slučaju ova dva bloka su monumentalniji od blokova u južnom i zapadnom Amsterdamu. Takođe, početna ideja plana o središnjim prostorima u bloku, kao sastavnim delovima sistema javnih prostora, koji bi u prizemljima imali javne funkcije i bili nosioci javnog života, je napuštena u procesu projektovanja blokova. Tako u slučaju bloka „Pireus“ centralni prostor je podignut u odnosu na nivo ulice i okružen isključivo stanovanjem, dok je centralni prostor u „Barceloni“, koji je zbog svojih proporcija izuzetno akustičan, je zatvoren kako bi se sprečilo okupljanje koje je proizvodilo buku³³⁷. Početna ideja o kombinovanju stanovanja sa pratećim sadržajima kao što su prodavnice, kafei, restorani i poslovni prostori koja bi trebala da podigne nivo urbaniteta u novoj četvrti, je ipak sprovedena, doduše delimično, u slučaju prizemlja blokova koja su okrenuta ka jugu, tako da je obala i šetalište uz nju najživlji, i sa stanovišta korišćenja najefektniji deo celih Istočnih dokova. Međutim, arhitektonski izraz koji se u slučaju ova dva bloka može okarakterisati kao „svaki arhitekta za sebe“, je u značajnoj meri uticao na nekoherentni izgled celog ostrva.

Urbanistički projekat koji je izradio Jo Coenen je evidentno bi pod uticajem plana za Jug koji je izradio Berlage. Zbog svojih proporcija, izduženosti, ipak ovaj plan više podseća na urbanizam velikih poteza 19. veka, koji je pak delimično uticao i na Berlagea. Međutim za razliku od proširenja Jug, arhitektura KNSM ostrva ne poseduje konzistentnost u izrazu kavu ima proširenje Jug.

Slika 68. Pireus, KNSM, Hans Kollhof, Christian Rapp, 1989-1994

Slika 69. Barcelona, KNSM, Bruno Albert, 1989-1993

---

³³⁷ Abrahamse, JE, i drugi: Eastern Harbour District Amsterdam, Urbanism and Architecture, NAI Publishers, Rotterdam, 2003, str.62

Centralni bulevar kao okosnica plana nema tu jačinu da ujedini pojedinačne objekte, a samim tim i gubi na urbanoj snazi kakvu imaju bulevari u proširenju Jug. Dodatni problem predstavlja severna strana bulevara gde su prizemlja stambene kula arhitekta Wiel Arets-a i blokovi Quite Wintermans arhitekata projektovana kao garažni prostori. Pojedinačni objekti na ostrvu se po svojoj razmeri i arhitekturi ističu u celom prostoru Istočnih dokova. „Pireus“ Kollhof-a i Rapp-a je proglašen za zgradu 90-tih u Amsterdamu i postala je referentna tačka za svaki stambeni objekat velikih razmera u Holandiji. Takođe je uticala na plan za Borneo i Sporenburg gde postaje sastavni deo mreže prostornih akcenata koje čine „meteoriti“. Međutim za razliku od svog uzora, upravo nedostatak konsenzusa koji se očigledno vidi kroz ogromne razlike u arhitektonskom izrazu, ali i na nivou odnosa objekat javni prostor, konačan ishod plana za KNSM ostrvo nema taj stepen urbaniteta kao proširenje Jug.

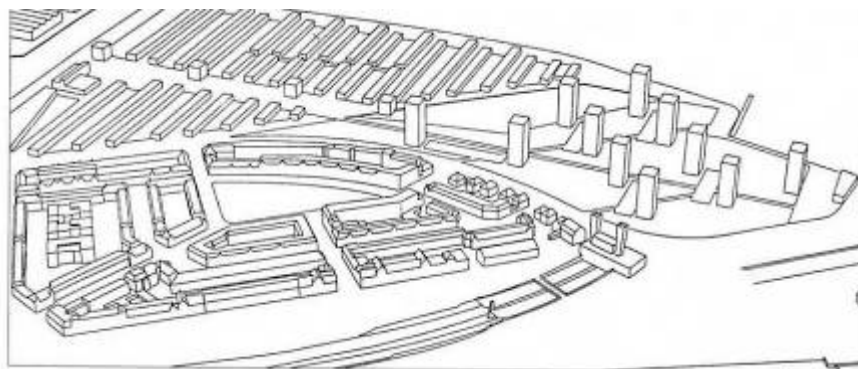
4.5. „JEDINICA SUSEDSTVA“ - SILODAM

Procesi izmeštavanja aktivnih, ali i pojačano interesovanje za već napuštene lučke zone u blizini gradskih centara početkom 70-tih godina XX veka, postaju jedne od dominantnih tema urbane obnove lučkih gradova. Transformacija i revitalizacija ovih velikih površina koincidira sa procesima i temama urbane obnove gradskih centara, gde se aktivni i kvalitetan kontakt grada i vode vidi kao jedan od bitnih aspekata podizanja stepena urbaniteta građene sredine. Smanjeno interesovanje za život u centralnim delovima gradova kao posledica lošeg kvaliteta stambenog fonda i stalni procesi suburbanizacije postavljaju temu stanovanja kao dominantnu, kako u smislu obnove postojećeg stambenog fonda, tako i u izgradnji novih stambenih četvrti koje bi trebale da odgovore potrebama tržišta i da na taj način spreče dalje smanjivanje stanovništva u centralnim područjima gradova. Povećanje gustine stanovnika i sadržaja kao neophodnog činioca povećanja urbane dinamike, kao i zadovoljenje tržišta nekretnina za određenim tipovima stanovanja u slučaju centralnih zona ima svoje ograničavajuće faktore, kao što su pitanja zaštite, obnavljanja infrastrukture, kao i brzina rekonstrukcije postojećeg stambenog fonda. Sa druge strane, razvoj tehnologije broskog transporta zahteva sve veće površine, sa čime manje robno-transportne luke gube svoj značaj i bivaju napuštene. Upravo, iz tog razloga manje lučke zone koje se nalaze u blizini centralnih područja postaju idealni prostori za procese revitalizacije i unapređenja kvaliteta života u centralnim delovima gradova.

U slučaju Amsterdama, procesi urbane obnove započeti 70-tih godina su pre svega orijetisani na centralne delove grada, i tek početkom 80-tih zone napuštenih luka uz Aj (IJ) se prvi put prepoznaju kao potencijalna područja izgradnje novih četvrti.

Slika 70. Pampus plan proširenja, Amsterdam, arhitekta Bakema, van der Broek i Klompa, 1964-65, model

Slika 71. *Ijpein, Amsterdam, trodimenzionalni prikaz plana, OMA, 1980.*

1980. godine se pojavljuje prvi plan za realizaciju stambene četvrti u severnom Amsterdamu na prostoru nazvanom Ajplejn (Ijplein) koje je izradila OMA. Iako praćen nizom kontradikcija tokom izrade plana i njegove realizacije, jasna je bila namera i zainteresovanost gradskih vlasti Amsterdama, građana ali i drugih zainteresovanih strana pre svega stambenih asocijacija i finansijskog sektora za dalju rekonstrukciju i transformaciju prostora uz Aj. Tako, 1991. godine gradske vlasti zajedno sa ING bankom organizuju izradu plana za prostor Istočnih dokova u kojoj su učestvovali OMA, KCAP, West 8, UN studio i Nojtelings Ridajk (Neutelings Reidijk). Iako je do tada to bio najcelovitiji i sveobuhvatan plan za prostor dokova, plan nije realizovan. Zaključci koji su doneti, tokom izrade ovog plana, su direktno uticali na realizaciju i izgled jednog od najznačajnijih urbanističko-arhitektonskih prostora savremene graditeljske prakse. Početna ideja o prostoru Istočnih dokova kao urbanističko-arhitektonskom sklopu sa jedinstvenim „harmonizovanim“ izrazom je odbačena i proces planiranja i realizacije dokova je podeljen na više oblikovno i programski različitih četvrti, čime se

Slika 72. *Ijplein, Amsterdam, izvedeno stanje, 1987.*

dobio „arhipelag“ različitih urbanih koncepata³³⁸. Ovakav pristup je dodatno podržan stavom da novi prostori moraju biti mesta mešanja i preklapanja, kako različitih funkcija i sadržaja, tako i različitih životnih stilova i socioekonomskih grupa građana, kao i nizom zakonskih akata³³⁹ koji su obezbedili veću demokratizaciju, transparentnost i mogućnost uključivanja u proces planiranja svih zainteresovanih strana.

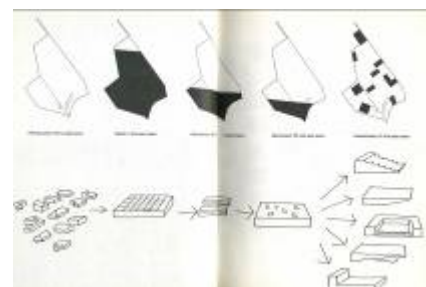
Slika 73. Plan za rekonstrukciju Istočnih dokova, OMA, KCAP, West 8, UN studio, Neutelings Reidijk, 1991.

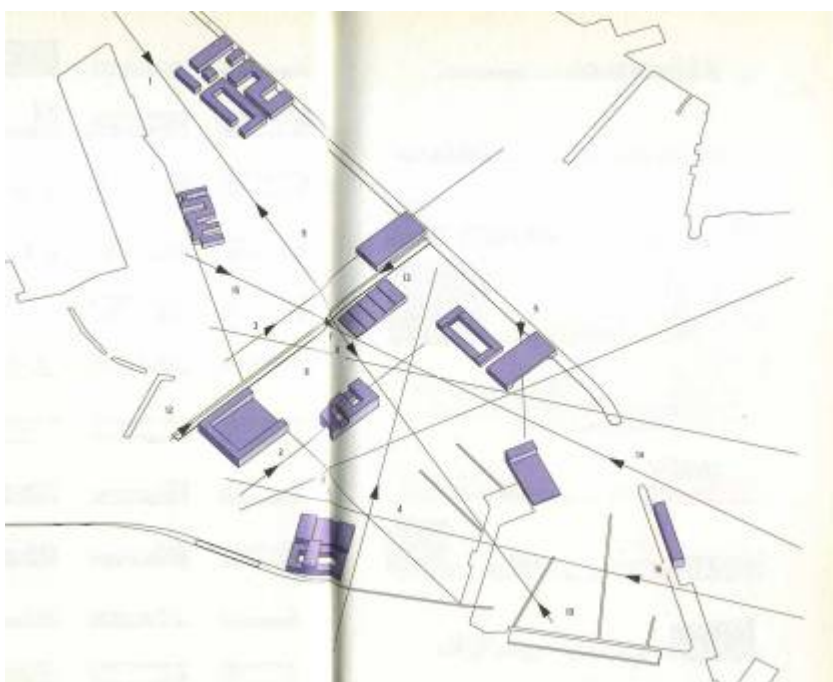
³³⁸ Christiaanse, K.: Housing in Harbours in Holland, *disP- The Planning Review*, Vol.39, No.154, 2003, str 4-10

³³⁹ 1978. godine na 50 godina od prvog plana za Amsterdam, uvedena je nova procedura u procesu planiranja nazvanog „plaberum“. „Plaberum“ je proces planiranja podeljen u 7 koraka, faza označenih brojevima od 0 do 6 sa jasnom strukturom nadležnosti i načina finansiranja svake faze procesa, videti u Jolles, A., Klusman, E., Teunissen, B (ed.): *Planning Amsterdam: Scenarios for urban development, 1928-2003*, NaiPublishers, Rotterdam, 2003, str. 141 i Jolles, A.: Tail winds u Abrahamse, J.E., et.al (ed.): *Eastern Harbour District Amsterdam, Urbanism and Architecture*, NAI Publishers, Rotterdam, 2003, str.25-29

Upravo ovim pravilima i preporukama su se vodili arhitekti biroa MVRDV u studiji izgradnje stambene četvrti duž obale kanala Aj i projektom objekta, kasnije nazvanog Silodam, kao jedinim izvedenim „kondominijumom“³⁴⁰ predloženim kroz studiju.

Slika 75. Studija četvrti za 1800 stambenih jedinica na IJ kanalu, Amsterdam, MVRDV, 1994.

Slika 74. Studija četvrti sa 1800 stambenih jedinica na IJ kanalu, Amsterdam, MVRDV, 1994.

Silodam je struktura koja sadrži mešavinu od 160 stambenih jedinica, poslovnih, radnih, komercijalnih i javnih prostora

---

³⁴⁰ Maas, W., van Rijs, J., Koek, R. (ed): FARMAX - Excursions on density, 010 Publishers, Rotterdam, 1998, str.513-527

sabijenih u usku urbanu opnu³⁴¹. Za svaku od navedenih funkcija i njen kvalitet je potojala zainteresovana strana bilo da su to izvođači, stambene asocijacije, pojedinačni kupci ili grad Amsterdam, pa je tako sam proces projektovanja postao medijator različitih želja i interesa. Na ovaj način stvorene su serije različitih „susedstava“, a na osnovu specifičnih zahteva, sa sopstvenim kolektivnim identitetom, kao posledica želje za individualnošću i drugošću. Autori ove kolektivne niše³⁴² vide kao reakciju na sve jače trendove individualizacije i globalizacije, ali i rastuće potrebe za stvaranje kvalitetnijeg, bezbednijeg i socijalnog aktivnog prostora. Svako od ponuđenih „susedstava“ ima svoj prepoznatljivi kolektivni prostor iz kojeg se pristupa stambenim jedinicama. Kako bi izbegli bilo kakvu segregaciju po horizontali i vertikali, „susedstva“ su raspoređena tako da se obezbedi mešavina tipova kolektivnih prostora, stambenih jedinica i životnih stilova. Ovakav raspored i konfiguracija unutar objekta ima još jedan cilj.

Slika 76. Silodam, osnove, MVRDV, 1995-2002

---

³⁴¹ Op.cit, str.534

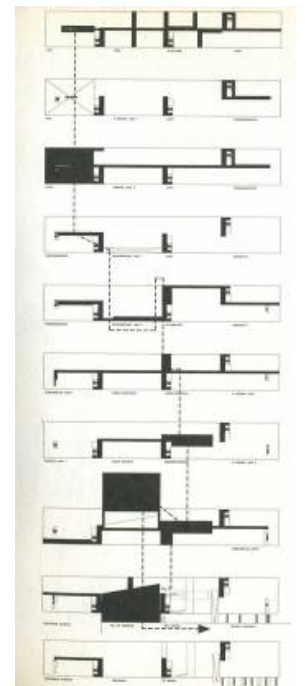
³⁴² Diaz Moreno, C., Garcia Grinda, E.: Redefining tools of radicalism - a conversation with Winy Maas, Jacob van Rijs, Nathalie de Vries, u *El Croquis*, MVRDV - stacking and layering 1997-2002, no. 111. 2002, str. 7-23

Slika 77. Silodam, Amsterdam, MVRDV, 2002.

Ređanjem pojedinačnih manjih kolektiva jedan na drugi i/ili jedan pored drugog, sistem kolektivnih prostora se kombinuje i stvara mrežu javnih ruta kroz objekat, koji zajedno sa radnim i otvorenim prostorima formira „vertikalno susjedstvo“³⁴³. Ovakvim superponiranjem različitih prostora, autori stvaraju novi hibridni, međuprostor, koji se pojavljuje kao medijator između enterijera, kuće i eksterijera, grada, kao mesto preklapanja javne i privatne sfere života. Novostvoreni prostor prihvatajući političke, ekonomske i kulturne meta-narative omogućava ograničeno, ali ipak aktivno delovanje lokalnih sila, naglašavajući i stvarajući osećaj zajednice, lokalnog, mesta i identiteta kao preduslova za poštovanje kako sličnosti, tako i razlika. Na ovaj način po rečima autora objekat se može videti kao „zamrznuti“ rezultat pregovora

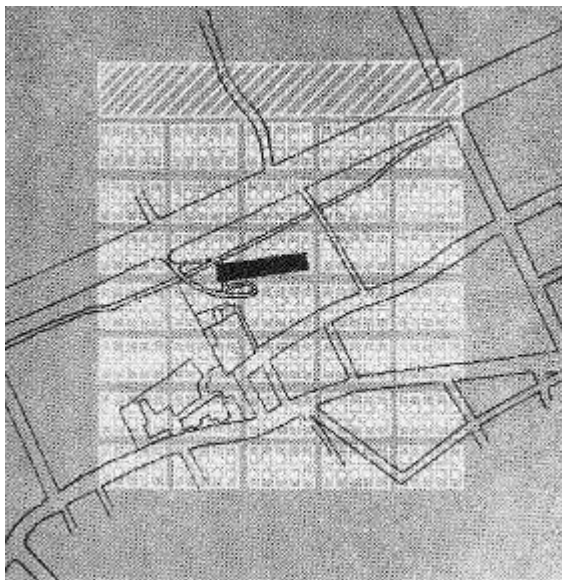

Slika 78. Silodam, sistem kolektivnih prostora, javnih ruta, MVRDV, 1995-2002

³⁴³ Maas, W., van Rijs, J., Koek, R. (ed): FARMAX - Excursions on density, 010 Publishers, Rotterdam, 1998, str.534

i kao takav je ogledalo političke i ekonomske uticaje u Amsterdamu na kraju XX veka³⁴⁴.

Slika 79. *L'Unité de habitation, Marselj, Le Korbizije, odnos vertikalnog bloka i horizontalnog vrtnog grada*

Može se reći da objekat Silodama po mnogo čemu odgovara modelu *L'Unité de habitation* Le Korbizijea. Vertikalno susedstvo Silodama u kojem autori pokušavaju da stvore ekvivalent osećaju života u kući sa vrtom³⁴⁵, je konceptualno veoma slično ideji Korbizijea u kojem njegov vertikalni blok zamenjuje horizontalni vrti grad. Tema odnosa objekta i okružujućeg pejzaža tako bitna u Korbizijeovom stvaralaštvu, gde u Marseljskom bloku svaki stan ima pogled na okolni pejzaž, ali i na otvoreno more, Staru luku³⁴⁶, naspram ideje arhitektata u MVRDV-u gde se objekat Silodama vidi kao prilika da se stvori perspektiva od 270 stepeni sa

---

³⁴⁴ Op.cit., str.536

³⁴⁵ Op.cit., str.534

³⁴⁶ Boesiger, W.: *Le Corbusier 1910-65*, Birkhauser Publishers for Architecture, Basel, 1999, str.138

pogledom na Aj i centar grada, „oživljavajući tako izgubljeni karakter pristana“³⁴⁷. Pristana u koji uplovio objekat Silodama, kao što objekat Marseljskog bloka „daje utisak broda u suvom doku neposredno pred porinuće“³⁴⁸.

Može se povući paralela između različitosti tipologija stambenih jedinica i sistema kolektivnih prostora iz kojih se ulazi u stanove. Pa je tako, varijetet životnih stilova koji se ogleda kroz različite tipologije stambenih jedinica koje su u slučaju Silodama organizovane u mini susedstva sa kolektivnim prostorom koji ih povezuje naizgled veoma sličan sistemu koridora, „unutrašnje ulice“ kao kolektivnog prostora oko kojeg se grupišu stambene jedinice takođe različitih tipova u slučaju Marseljskog bloka. I upravo tu u načinu tretiranja i projektovanja kolektivnih prostora leži razlika između ova dva objekta, gde se može reći da je Silodam neka vrsta kontra-modela Marseljskog bloka. Za razliku od *L'Unite de habitation* u kojem se različiti tipovi stanova, radnih i drugih prostora organizuju oko identične „unutrašnje ulice“, sistem kolektivnih prostora u Silodamu je skup različitih tipova prostora formiranih na osnovu potreba i zahteva svakog pojedinačnog tipa stanova. Na ovaj način arhitekta u Silodamu do kraja sprovode ideju o vertikalnom gradu kao mestu jedinstva različitosti, mestu suživota, naspram monokulture Marseljskog bloka kao života u zajednici.

Slika 80. *L'Unite de habitation, Marselj, Le Korbizije*

---

³⁴⁷ Maas, W., van Rijs, J., Koek, R. (ed): FARMAX - Excursions on density, 010 Publishers, Rotterdam, 1998, str.535

³⁴⁸ Doborović, N.: Savremena arhitektura 3 - sledbenici, Građevinska knjiga, Beograd, 1963, str. 432

Slika 81. Silodam, Amsterdam, MVRDV, 2002

Projekat Silodama je zamišljen kao urbano ostrvo, enklava, silos u okviru kojeg se kroz mešanje funkcija, životnih stilova, stvaranje višenamenskih, transformabilnih prostora stvara specifična aglomeracija integrisanih i međuzavisnih urbanih jedinica. Na ovaj način je stvoren „socijalni kondezator“, ali sada ne više kao mesto društvene jednakosti, već mesto pregovora, stvaranja

razlika i identiteta, neka vrsta intravertnog grada. Međutim, Silodam sa svojim heterotopskim karakterom i idejom „kompletnog“ urbanog susedstva, kao krajnji proizvod ima samodovoljnost i izolaciju od grada na koji se referiše. Počev od svog perifernog položaja, formalne ekspresije „pristalog broda natovarenog raznobojnim kontejnerima, u kojima sigurno ima raznih stvari ali su one skrivene“³⁴⁹ i nepristupačne, preko načina na koji ga vide i koriste stanovnici, koji ističu njegov „kao selo“ karakter, sa aktivnom organizacijom stanara i pravilima ponašanja i korišćenja kolektivnih prostora³⁵⁰ je mnogo bliži predgrađu „Villages“³⁵¹ na Floridi nego ulici Spuistraat u centru Amsterdama.

---

³⁴⁹ Hubertus, A.: Stacking and Layering, u *El Croquis*, MVRDV - stacking and layering 1997-2002, no. 111. 2002, str. 30-38

³⁵⁰ U brošuri koja se dobija tokom organizovanog obilaska Silodama u poglavlju sa naslovom „Kao selo“ piše: „seoska politika“ može biti žestoka oko pitanja kao što su grejanje u zgradi, otirača u hodnicima i prisustva privatnih stvari u javnim prostorima.“

³⁵¹ Dehaene, M., De Crauter, L., (ed.): *Heterotopia and the city - public space in postcivil society*, Routledge, New York, London, 2002., str.165

4.6. NOVI KOLEKTIVIZAM ILI HETEROTOPIJA - GWL I NIEUWMARKT

Period urbane obnove koji počinje u Amsterdamu 70-tih godina XX veka se pre svega može vezati za rekonstrukciju prostora oko Niuwmarkta (Nieuwmarkt) kao jednog od najstarijih delova grada. Razloga za to ima više. Prvi je, svakako, aktiviranje građana i njihov zahtev za aktivnim učešćem u donošenju odluka u procesima planiranja, izgradnje i rekonstrukcije gradskih četvrti. Stvaranje posebne grupe odgovorne za projekat, a koja se sastojala od predstavnika gradskih vlasti, eksperata i građana, stanovnika četvrti je označila novi pristup i proceduru u procesima rekonstrukcije i izgradnje novih stambenih četvrti i uz varijacije se zadržala sve do danas. Drugi razlog je svakako plan arhitekata Van Ejka (Van Eyck) i Boša (Bosch) koji u svom planu vraća zatvoreni urbani blok kao osnovni elemenat strukture četvrti. Obzirom da je dobar deo četvrti već bio srušen³⁵² autori plana u cilju vraćanja i jačanja identiteta četvrti usvajaju nekoliko smernica. Vraćanje postojeće regulacije blokova i poprečnih profila ulica, uvođenje različitih funkcija u blok, posebna pažnja na projektovanje javnih prostora i unutrašnjosti blokova su neki od tih smernica³⁵³. U samoj realizaciji plana učestvuje više arhitekata, u cilju postizanja razlika u arhitektonskom izrazu, što je trebalo da doprinese postizanju

Slika 83. Nieuwmarkt, Amsterdam, 1930.

Slika 82. Nieuwmarkt, Amsterdam, srušeno područje zbog izgradnje podzemne stanice

---

³⁵² Prvobitni plan je predviđao rušenje kompletne četvrti, i na njenom mestu izgradnju poslovnih i komercijalnih sadržaja, metro stanicu, saobraćajnicu širokog profila i garažu za 1000 vozila. Ovakav plan, kada je počela njegova realizacija, je izazvao velike proteste stanovnika i drugih građana i grad je pod pritiskom javnosti odustao od njegove realizacije.

³⁵³ Komossa, S, Meyer, H, Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005, str. 187

ambijenta koje je četvrt imala pre rušenja. Blok čiji su autori Van Ejk i Boš, nazvan Pentagon, se ističe po svom volumenu i položaju. Blok je zatvoren, pažljivo prati postojeću regulaciju, sa komunikacijom koja prolazi kroz sredinu prateći pravac koji je imala ulica u staroj matrici, i vezu sa pjacetom ispred Zuiderkerka. U okviru bloka pored prodavnica i kafea, se nalaze različiti tipovi stanovanja. Svi stanovima sa pristupa iz zajedničkog dvorišta direktno ili preko zajedničkog štopeništa. Razlike u stambenim tipovima se u okviru bloka vide i u horizontalnom i vertikalnom planu.

Slika 84. Blok Pentagon, Nieuwmarkt, Amsterdam, osnova prizemlja

Prizemlje je dominantno stambeno sa kombinovanim tipovima stanovanja, čiji položaj unutar bloka zavisi od neposrednog okruženja bloka, tako se u stanove na uglu Zvanenburgvala

(Zwanenburgwal) i Ramgrahta (Raamgracht) sa ulice ulazi preko prednjih bašta kao tampon zone između javnog prostora i stana. Dok se u slučaju stanova koji izlaze na Modermolenstrat (Moddermolenstraat) i Zuiderkerkhof (Zuidererkhof) tranziciona zona je znatno tanja i čine je ili žardinjere sa niskim zelenilom, niski zidovi ili je uopšte nema, kao u slučaju dupleksa na Zuiderkerkhofu. Po vertikali stanove na nižim etažama u gornjim spratovima zamenjuju dupleksi. Mešanje funkcija i stambenih tipologija, sa posebnim akcentom na kontakt stana i javnog prostora, ukazuje na tendenciju autora da smanji razlike između javnog i privatnog prostora.

Međutim, i dalje se u većinu stambenih jedinica pristupa iz unutrašnjosti bloka, koji ovde predstavlja kolektivni prostor, koji za cilj ima da poveća razliku i odvoji javno od privatnog. Iako, blok sa svojim programskim i kompozicionim karakteristikama, gde je unutrašnji prostor deo sistema javnih gradskih prostora, ima karakteristike onoga što Lefevr (Lefebvre) naziva izotopijom³⁵⁴, ipak je rešenje za Niuwmarkt samo prevođenje emancipatorskih ideala o kolektivnom koje srećemo u prvim decenijama XX veka. Na ovaj način model originalno zamišljen za planove proširenja je projektovan na postojeće urbano tkivo³⁵⁵, stvarajući tako novi hibridni oblik prostora koji je istovremeno deo sistema javnog, ali i prostor prisvajanja, onoga što Lefevr zove heterotopijom prostorom drugih³⁵⁶.

Slika 85. Blok Pentagon, Nieuwmarkt, Amsterdam

Slika 86. Prostor stare fabrike vode, Amsterdam

³⁵⁴ Lefevr definiše izotopije kao prostore u kojima se više funkcija prepliću, ranije oličenog u prostorima kao što su trgovi. Lefebvre, H.: The Urban Revolution, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 2003, str. 128

³⁵⁵ Kommosa, S: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010, str. 79

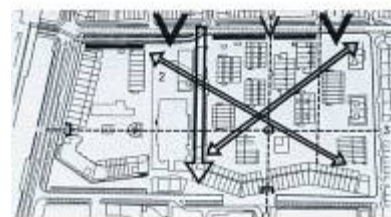
³⁵⁶ Lefebvre, H.: The Urban Revolution, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 2003, str. 128

Period urbane obnove započet 70-tih godina XX veka, se nastavlja tokom 90-tih godina serijom projekata rekonstrukcije i revitalizacije, prostora nastalih premeštanjem industrije i robno-transportnih centara iz gradskih sredina. Jedan od takvih projekata je i stambena četvrt nastala na mestu stare fabrike vode ,poznatiji kao GWL. 1992. godine je pokrenuta inicijativa za izgradnju održivog, ekološkog naselja za 600 stambenih jedinica, potpuno oslobođenog od saobraćaja. Na samoj lokaciji su se nalazili objekti stare fabrike vode koji su zaštićeni kao kulturna dobra i morali su biti deo budućeg plana. Kis Kristijanse (Kees Christiaanse) i njegova firma KCAP su angažovani da urade plan.

Plan je predlagao jedinstveni blok otvorenog tipa, saslobodnostojećim objektima i zelenilom koje ih okružuje, kao prelaza između, sa jedne strane zatvorenih blokova stambene četvrti iz XIX veka, i poslovne i komercijalne zone sa druge strane. Kako bi zadovoljio traženu gustinu stanovanja plan predviđa dva različita tipa objekata. Na severozapadnoj strani bloka se nalaze dva objekta-bloka sa spratnoću do 8 spratova koji okružuju prostor i sadrže više od polovine traženih stambenih jedinica (342 od 600)³⁵⁷. Ovi objekti služe kao zidovi kojim se stambena četvrt odvajaju od poslovne i komercijalne zone, ali i kao zaštita od buke prometne saobraćajnice na severu i zapadnog vetra. Ostatak bloka je koncipiran kao slobodan plan sa naizmenično poređanim objektima, „urbanim vilama“ okruženih zelenilom koje su projektovali različiti arhitekti. Na ovaj način, evocira se tema slobodnostojećih urbanih vila u zelenilu iz XIX veka u Amsterdamu, ali i stambenih naselja, urbanih enklava, sa početka XX veka, pre svega vezanih za Vajmarsku republiku i

Slika 87. GWL, Amsterdam, plan

Slika 88. GWL, Amsterdam, kompozicioni elementi

³⁵⁷ Komossa, S, Meyer, H, Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005, str. 199

moderni pokret³⁵⁸. Plan programski i strukturno ima dve celine. Na severozapadu bloka se nalazi područije, sa zadržanim objektima stare fabrike vode, koje ima nešto javniji karakter. Tu se nalazi dva trga, jedan oružen zadržanim objektima objektima od kojih je objekat pumpe pretvoren u restoran, i drugog na kom se nalaze objekti sa prodavnicama i poslovnim prostorima u prizemlju. Ovi prostori su zamišljeni i funkcionišu kao mesta okupljanja ne samo za stanovnike bloka, već i okolnih stambenih četvrti. Južni deo bloka je od severnog dela odvojen malim kanalom i sastoji se od arhipelaga zelenih ostrva³⁵⁹. Osnovne odlike ovog dela su naizmenično postavljeni objekti, spratne visine koja ne prelazi četiri sprata, isključivo stanovanje kao program, gde većina stambenih jedinica ima ulaz direktno iz prizemlja. Način na koji su objekti raspoređeni je posledica, poštovanja okružujuće ulične matrice postojeće stambene četvrti na istoku i pokušajem da se svakom objektu obezbedi maksimalna osunčanost. Na ovaj način dobijene su dve matrice koje se ukrštaju, čvrsta linije kretanja u pravcu istok-zapad, i neformalnije dijagonalne staze u pravcu sever-jug, koje formiraju manje izdvojene celine. U oviru svakog od ovih „ostrva“ se nalazi jedan ili više stambenih objekata sa privatnim baštama i segmentom sa organizovanim parcelama koje pripadaju stanarima koji se nalaze na gornjim spratovima i nemaju svoje bašte. Svako ostrvo je od ostatka prostora odvojeno niskom živom ogradom kao zonom jasnog razgraničenja između privatnog prostora bašte i objekta i javno dostupnih pešačkih pravaca.

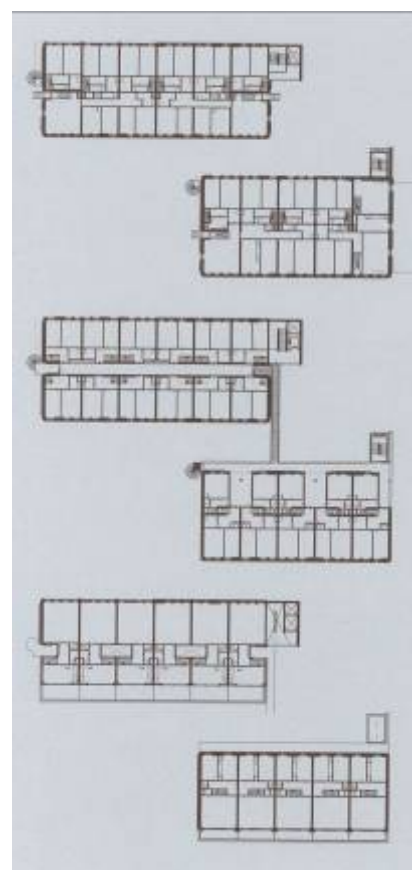
³⁵⁸ Sidelungen

³⁵⁹ Kommosa, S: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010, str. 80

Slika 89. GWL, Amsterdam, južni deo bloka, osnova prizemlja

Sastavni deo plana je bio i niz pravila koji se tiču izgradnje pojedinačnih objekata, „vila“. Crvena fasadna cigla i drvene fasadne obloge kao jedini materijali za fasade, izbegavanje galerijskog pristupa stanovima gde god je to moguće i što veći broj stambenih jedinica sa direktnim ulazom iz prizemlja su samo neka od pravila. Ovo poslednje je svakako proizvelo veliki broj varijacija u sistemu pristupa i komunikacija kako u pojedinačnim stambenim jedinicama, ali i u sistemu zajedničkih komunikacija, koje obezbeđuju postepenu tranziciju iz javnog prostora ka privatnosti stana. Tako se u neke stambene jedinice u prizemlju pristupa preko prednjih bašta, a u dupleks stanove na gornjim spratovima se pristupa preko unutrašnjih koridora, kao što je slučaj kod objekata arhitekata Mejer i Van Šotena (Meyer i Van Schooten) i Kristijansea. Objekti arhitekata ateljea Zejnstra - Van der Pol (Zeinstr-Van der Pol) i Neutelings Rejdajk (Neutelings Reidijk) u želji autora da svaka stambena jedinica ima svoj ulaz iz prizemlja bez zajedničkog ulaznog prostora, za posledicu ima ravnomerno raspoređene ulaze po obe duže strane objekta čime se i izjednačava značaj oba fasadna fronta. Pored teme materijalizacije i tipologije stanovanja, posebna pažnja je

Slika 90. GWL, Amsterdam, Blokovi 11 i 13, arhitekta Kees Christiaanse, osnove 1, 3 i 4 sprata

posvećena projektovanju i realizaciji polu-javnih otvorenih prostora kao i polu-privatnih prostora kao što su galerije, koridori, mostovi između objekata kao prostora mogućih susreta i prisvajanja prostora u cilju stvaranja osećaja pripadnosti zajednici stanara³⁶⁰.

Kao što vidimo i u slučaju Pentagona i GWL bloka korišćen je kolektivni prostor kao prostor koji treba da ublaži prelaz između privatnog prostora stana i javnog prostora ulice ili trga. Tipološka različitost, sa naglaskom na što veći broj stanova sa direktnim ulazom sa prizemlja pokazuje tendenciju za vraćanjem javne sfere grada u svakodnevni život. Sa druge strane, stvarna granica između javnog i privatnog se nalazi na obodu blokova, prostori unutar bloka su više prostori prisvajanja, mesta odomaćivanja javnog, a blokovi su više „ostrva u urbanom arhpelagu“³⁶¹. Ipak za razliku od urbanih enklava sa početka XX veka, svojih predhodnika, kao što je Spandamberburt (Spaarndammerbuurt), tipološki i prostorni varijeteti, kao i heterogena socioekonomska struktura, prikazanih blokova daju novi pogled na kolektivni prostor.

---

³⁶⁰ Hoogland, C.: Sustainable Design: Social Cohesion Through Semi-Private Zones, u Michaeli, M., et al.: Situation: KCAP Architects & Planners, NAI Publishers, Rotterdam, 2006, str. 194

³⁶¹ Kommosa, S: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010, str. 80

Slika 91. GWR, Amsterdam, pogled iz vazduha

4.7. „SUPRA-BLOK“ - BYZANTIUM, MANIFOLD HYBRID

Procesi dekonstrukcije modernog, racionalističkog, homogenog, statičnog grada započeti 70-tih godina XX veka, su vodili ka stvaranju nove socio-prostorne strukture grada. Restruktuiranje savremenog grada uvodi teme fragmentarnosti, promenljivosti, fleksibilnosti i višeznačnosti forme kao odgovor na promene u političko-ekonomskim i socio-kulturnim odnosima. Izmenjeni odnosi i stvaranje novog sistema proizvodnje i potrošnje, promene na finansijskom tržištu, procesi deindustrijalizacije gradova, razvoj novih tehnologija i delimična reindustrijalizacija, procesi globalizacije i komodifikacije gradskog prostora vode ka diferenciranju gradskog prostora i slabljenju veza koje su postojale u tradicionalnom gradu kao što su odnosi centra i periferije ili odnosi javne i privatne sfere. Sa druge strane, procesi urbanizacije i stalni priliv stanovnika u gradove, u prvi plan stavlja ideje o neophodnosti održivosti gradova, i to ne samo na nivou ekološke održivosti, već pre svega njihove ekonomske i socijalne održivosti, gde se model kompaktnog grada, kao sistema velikih gustina stanovnika ali i sadržaja i aktivnosti javlja kao jedan od ključnih okvira i zadataka u procesu razvoja savremenog grada. Odbacivanje ideje o funkcionalističkom gradu, sa jasno podeljenim zonama, i prihvatanje grada kao „sistema organizovane kompleksnosti“³⁶² u kojem različiti sadržaji i funkcije mogu da koegzistiraju i da se prepliću zahteva novi, inovativni pristup i interpretacije u projektovanju, planiranju i rekonstrukciji gradskih četvrti. Tema grada kao mesta razlika i

Slika 92. *Downtown Athletic Club, New York, arhitekta Starrett i Van Vleck, Duncan Hunter, 1931*

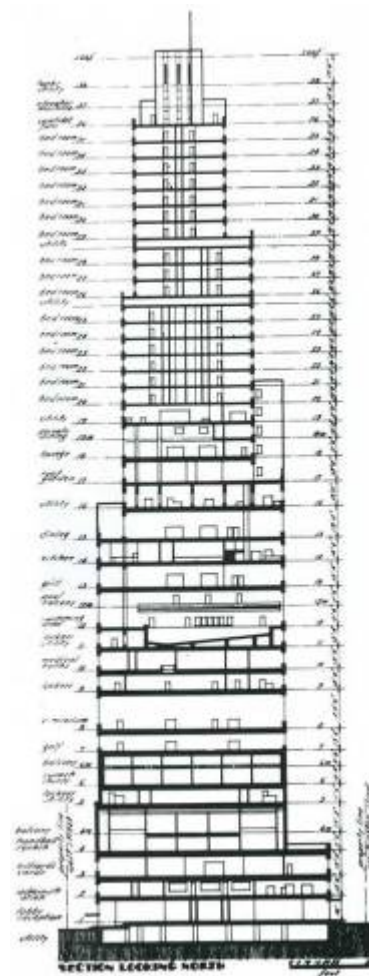
---

³⁶² Džejkobs, Dž.: Smrt i život velikih američkih gradova, Mediterran publishing, Novi Sad, 2011., str.457-476

različitosti, kako kaže Džejn Džejkobs, ne ugrožavaju koherentost grada, već upravo treba da postane centralno mesto u stvaranju ideje o onom šta grad čini gradom³⁶³.

Upravo teme heterogenosti, razlika, višeznačnosti i gustina su glavne teme Rema Kolhasa u istraživanjima istorije i razvoja Njujorka i Menhetna³⁶⁴, gde posebno mesto zauzima objekat *Downtown Athletic Club*. Objekat Kluba je višenamenski objekat, hibrid, koji predstavlja seriju od 38 preklopljenih platformi, koje su „mašina koja generiše i pojačava željene oblike ljudskih relacija“³⁶⁵. Upravo ovo poslednje, razlikuje hibride od naizgled istih višenamenskih objekata. „Društveni kondezatori“ konstruktivista ili višenamenske megastrukture arhitekata kasne moderne pre svega svoj program zasnivaju na izdvajanju određenih funkcija iz sfere privatnog u sferu javnog, zadržavajući unutar strukture podelu na funkcije, a ideja o samodovoljnosti u odnosu na okružujući prostor, za posledicu ima dalju separaciju i podelu ne obezbeđujući potrebni intezitet relacija, međuzavisnosti i raznolikosti korisnika. U slučaju, hibrida upravo ta raznolikost korisnika, načina korišćenja i propusnost kako u vremenskom tako i prostornom smislu, čine da ove strukture postaju mesto „stalnog sukoba“³⁶⁶ i pregovora. Hibrid nije konkurent gradskoj sredini, niti je izolovan u odnosu na okruženje, već je struktura koja proizilazi iz njega, kombinujući, i

Slika 93. *Downtown Athletic Club, New York, presek, 1931*

³⁶³ Jacobs, J.: Hybrid Highrises, online papers archived by the Institute of Geography, School of Geosciences, University of Edinburgh, 2005, str.3

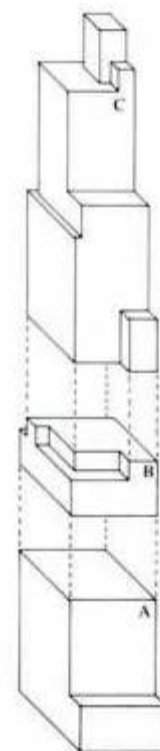
³⁶⁴ Koolhaas, R.: Delirious New York - A Retroactive Manifesto for Manhattan, The Monaceli Press, New York, 1994.

³⁶⁵ Op.cit, str.152

³⁶⁶ Chow, R.: Rereading Mandarin Ducks and Butterflies: A response to the 'postmodern' condition, u Docherty, T.(ed.): *Postmodernism: A Reader.*, Harvester Wheatsheaf, str. 472-489, 1993. Preuzeto iz Jacobs, J.: Hybrid Highrises, online papers archived by the Institute of Geography, School of Geosciences, University of Edinburgh, 2005, str.7

u horizontalnom i u vertikalnom pravcu unutar sebe, sve protivrečnosti i višeznačnosti koje grad nosi. On predstavlja nadogradnju sredine u kojoj nastaje, predstavlja supra-strukturu. Dakle, sposobnost hibrida da superponiraju različite prostorne nivoe korišćenja, pa samim tim i različite uticaje i korisnike³⁶⁷ čini ove objekte „gradom u gradu“.Ovo se najbolje ogleda u slučaju objekata koji nisu po svojoj nameni višenamenski, a spadaju u hibridne objekte kao što je objekat biblioteke u Sijetlu koje je projektovala OMA. Isti ovaj arhitektonski biro je projektovao i hibridni objekat u Amsterdamu nazvan *Byzantium*.

Upravo u ovom objektu možemo otkriti sve elemente hibrida, „njegovu programsku šarolikost, vraćanje raznovrsnosti aktivnosti, koncentracije, pre nego rasipanja“³⁶⁸, ali i sposobnost delovanja i prilagođavanja urbanom tkivu u kojem nastaje. Objekat *Byzantium* izlazi na Stadhouderskade (Stadhouderskade) između Vondel parka (Vodelpark) i Meriot hotela (Marriot Hotel) i u sebi sadrži stanovanje, poslovne prostore, prodavnice, kafe i garažu.

Slika 94. *Downtown Athletic Club, New York, trodimenzonalni prikaz namena, A - sportski klub, B - restoran, C - hotel,*

³⁶⁷ U slučaju objekta *Downtown Athletic Club* hibridnost objekta čine upravo različiti prostori sa različitim menadžmentom koji se prepliću, ali i položaj restorana koji se nalazi u sredini i prihvata korisnike kako kluba tako i hotela. Videti u Fenton, J.: *Hybrid Buildings, Pamphlet Architecture*, No.11, New York, San Francisco, 1985, str.20 i Koolhaas, R.: *Delirious New York - A Retroactive Manifesto for Manhattan*, The Monaceli Press, New York, 1994., str 152-159

³⁶⁸ Holl, S.: Foreword u Fenton, J.: *Hybrid Buildings, Pamphlet Architecture*, No.11, New York, San Francisco, 1985, str.3

Slika 95. *Byzantium, Amsterdam, OMA, 1991-1995, fasada prema Stadhouderskade*

Nalazeći se na lokaciji između jednog od najprometnijih i najživljih delova Amstedrama, a sa druge strane, mirnim Vondel parkom, ovaj objekat-blok uspeva da preklopi dve konkurentne matrice. Koristeći ovaj kontrast, autori preklapanjem aktivnosti i prostora, ističu višeznačnost i heterogenost kao neophodni elemenat „urbane“ arhitekture, stvarajući tako objekat koji „se trudi da pomiri oba stanja koristeći metropolitensku razmeru kako bi zaklonio idilu“³⁶⁹. Međutim, upravo sposobnost i potreba ovog objekta, ali i hibrida uopšteno, da u sebi nosi sve razlike i heterogenost grada, da bude „grad u gradu“, čini ga kao i grad osetljivim na različite uticaje i sile, pre svega ekonomske na kojima hibird kao tip i zasniva veliki deo svog uspeha³⁷⁰.

---

³⁶⁹ Byzantium, Netherlands, Amsterdam, 1995, A transition between two urban antipoles, <http://www.oma.eu/projects/1995/byzantium/>, april 2014. godine

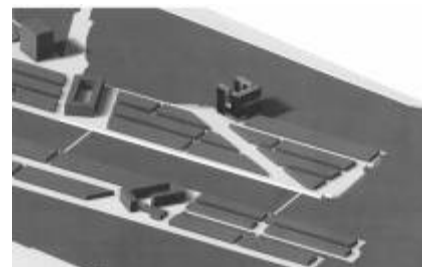
³⁷⁰ Hibridne objekte takođe karakteriše i mešavina ne samo korisnika i funkcija, već i mešavina interesa. Zbog svoje kompleksnosti oni su često zajednički poduhvat različitih izvođača, finansijera, sa različitim upravljačkim pravima, čime ekonomski interesi i njihovo ispunjenje

Slika 96. *Byzantium, Amsterdam, OMA, 1991-1995, deo stripa, autori Tomas Koolhaas i Louis Price*

Tako, funkcija zlatne „kupole“ koja naglašava jedan od uglova bloka *Byzantium*, a koja je trebala da ima javni karakter, sa liftom koji je povezuje sa prizemljem, je promenila namenu u stanovanje, a lift je izbačen kako bi se smanjili troškovi. Pitanje finansija, u slučaju bloka *Byzantium* je uticalo samo delimično na krajnje izvođenje i korišćenje objekta, dok je u slučaju bloka *Manifold Hybrid* arhitekta Stivena Hola (Steven Holl) zaustavilo realizaciju projekta.

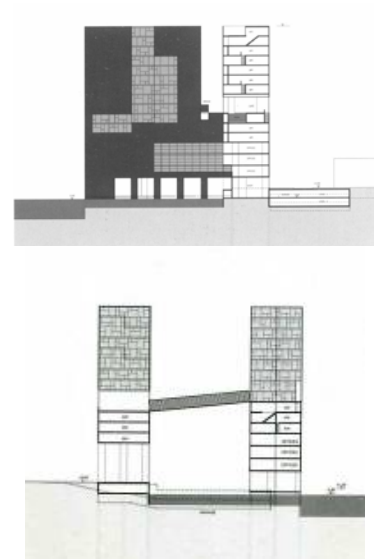
Slika 97. *Borneo i Sporenburg, model,*

često postaju i glavna prepreka u realizaciji ovih objekata. Videti u Fenton, J.: *Hybrid Buildings, Pamphlet Architecture*, No.11, New York, San Francisco, 1985 i Fernandez Per, A., Mozas, J. (ed.): *Hybrids III, Residential mixed-use buildings, a+t*, No.33-34. 2009

Slika 98. *Manifold Hybrid, Amsterdam, Steven Holl, 1994,*

Blok koji je projektovao Stiven Hol je deo sistema blokova, „meteorita“³⁷¹ kako ih naziva Adrijan Gojze (Adrian Geuze) u svom planu za Borneo i Sporenburg. Blokovi svojim volumenom i položajem povezuju ovu četvrt sa prostorima u neposrednom okruženju, i zajedno sa postojećim lučkim objektima i višespratnim objektima u neposrednom okruženju formiraju mrežu prostornih dominanti celog područja Istočnih dokova. *Manifold Hybrid* u sebi sadrži 182 stambene jedinice, umetničku galeriju, prodavnicu, restoran, poslovne prostore, mali sportski centar, prostor za čamce i garažu. Blok je u obliku latiničnog slova U, a unutrašnjost bloka je sa zapadne strane povezana sa kanalom IJ. Na ovaj način, vodena površina postaje dominantan element

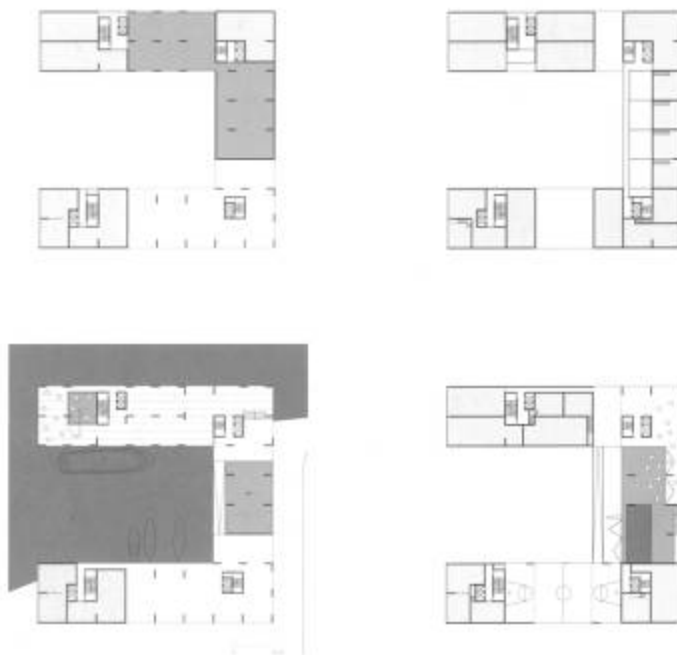

Slika 99. *Manifold Hybrid, preseci*

---

³⁷¹ de Maar, B: Een zee van huizenm, De woningen van New Deal op Borneo/Sporenburg - A sea of houses, The residences from New Deal on Borneo/Sporenburg, TOTH Publishers, Bussum, 1999, str.14

bloka, specifičan javni prostor koji u „amstedramskoj tradiciji prihvata brodove“³⁷² koji plove kanalom. U okviru bloka se pojavljuje jedanaest različitih vrsta stambenih jedinica, pa samim tim i životnih stilova, koje zajedno sa ostalim sadržajima u zgradi generišu raznovrsne prostorne odnose i nivoe korišćenja. Kako bi olakšali kretanje i korišćenje zgrade sistemi horizontalnih i vertikalnih komunikacija su obojeni različitim bojama koje posetioce vode ka mnogostrukim pravcima i stazama unutar objekta.

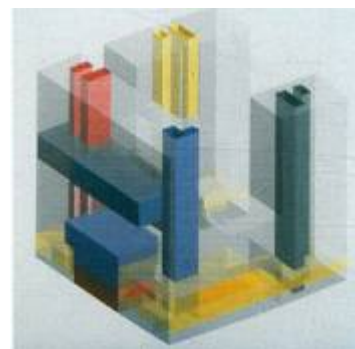
Slika 100. *Manifold Hybrid, Amsterdam, Steven Holl, osnove 1994*

Na sedmom spratu bloka se nalazi restoran sa sportskim sadržajima, bazenom i sportskom dvoranom i otvorenim javnim

---

³⁷² **Holl, S.:** *Urbanism - Working with Doubt*, Princeton Architectural Press, New York, 2009., str.219

prostorom. Kao što pristan koji se nalazi u centralnom delu bloka, mesto koje povezuje blok sa sredinom u kojoj nastaje i predstavlja javni prostor izveden iz tradicije shvatanja i korišćenja vode kao dela sistema javnih prostora, tako sistem otvorenih i zatvorenih prostora sa javnim funkcijama umetnutih unutar objekta prati osnovna načela hibridnih objekata. Autor, ovim prostorom omogućava preklapanje i povezivanje svih funkcija unutar objekta, stvarajući uslove u kojima različiti korisnici ulaze u specifične odnose i relacije, obezbeđujući višestruke načine korišćenje prostora. Upravo, poslednje, predstavlja preduslov za stvaranje protivrečnosti i višeznačnosti, kao odlika svake gradske sredine, gde je jasna intencija autora za nagradnjom, umnožavanjem³⁷³ grada. Na ovaj način nastaje prostor koji generiše dodatne, nove oblike relacija i odnosa u gradu, ali sa jasnim stavom da je novostvoreni prostor sastavni deo sistema javnih prostora u gradu³⁷⁴. Ova uloga hibrida kao medijatora, interfejsa različitih uticaja i interesa, ga čini proizvodom konsenzusa, kao mestom za neočekivane, nepredviđene odnose, mestom koegzistencije.

Slika 101. *Manifold Hybrid, strukturni model*

---

³⁷³ *Manifold* je engleska reč koja znači: *glagol* umnožavati; *pridev* mnogostruk, raznovrstan, mnogobrojan; *imenica* celina koja se sastoji ili ujedinjuje više različitih elemenata, videti u <http://www.merriam-webster.com/dictionary/manifold>, maj 2014.

³⁷⁴ „istraživanja su pokazala da prepoznavanje osobe sa prozora višespratnice ima gornji limit na sedmom spratu. Na sedmom spratu objekta smo ubacili otvoreni prostor sa javnim aktivnostima“ **Holl, S.:** *Interwining*, Princeton Architectural Press, New York, 1996., str.141

Kao takav svaki hibirdni objekat „je jedinstvena kreacija, bez predhodnog modela“³⁷⁵, uzora, osim ideje o neophodnosti da se obezbedi okvir za delovanje taktika svakodnevnice, koje će obezbediti različitost, urbanitet i živost koju poseduje grad.

---

³⁷⁵ Mozas, J.: This is a Hybrid u Fernandez Per, A., Mozas, J. (ed.): Hybrids II, Low-Rise Mixed-Use Buildings, *a+t*, No.32, 2008, str. 23

5. ZAVRŠNE NAPOMENE I ZAKLJUČCI

Kao opšti cilj istraživanja je postavljeno razumevanje i objašnjenje transformacija gradskog bloka tokom XX i početkom XXI veka sa posebnim osvrtom na one faze i promene u kojima je uloga tranzicionih, prelaznih ili graničnih prostora imala odlučujuću ulogu u formiranju strukture gradskog bloka. Procesi nastanka, razvoja i transformacija gradova i njihovih prostornih konfiguracija su oduvek bili mera i determinanta stepena razvoja i kvaliteta društva u kojem nastaju. Grad nije samo puka refleksija već izraz društva u prostoru, gde se novi i transformisani prostorni oblici i procesi u društvu nalaze u smislenim i kompleksnim odnosima međuzavisnosti³⁷⁶. Razumevanje kompleksnosti odnosa i procesa unutar same građene sredine, kao i identifikacija njenih relacija i odnosa sa društveno-političkim procesima stvorila je potrebu da se istraživanje odvija u nekoliko međuzavisnih pravaca, posebnih ciljeva koji će voditi ka donošenju zaključaka o prirodi tih odnosa, značaju gradskog bloka kao glavnom polju tih odnosa, sa akcentom na promene u odnosu javnog i privatnog domena i na intermedijarne, tranzicione prostore koji nastaju kao posledica ovih relacija.

Kako se nastanak modernog društva posmatra pre svega kroz političko-ekonomske i socio-kulturne procese, kroz procese vezane za određene oblike proizvodnje, rada i potrošnje, odnose

---

³⁷⁶ Castells, M.: The Rise of Network Society, Wiley-Blackwell, Oxford, 2010, str. 441

javne i privatne sfere, neminovan je zaključak da se stvaranje određenih prostornih konfiguracija, kao neodvojivog dela ovih društvenih procesa, takođe mora razumeti kroz ove procese. Kao način za postizanje ovako postavljenog cilja odabran je proces identifikacije i definisanja veze između određenog društvenog konteksta, određenog ideala življenja kao njegove posledice i arhitektonskih i urbanističkih modela kao proizvoda ove relacije. U okviru ovog dela istraživanja izdvojilo se nekoliko zaključaka:

- Na osnovu predhodno identifikovanih procesa, zaključak je da se forma grada uvek pojavljuje kao proizvod, sa jedne strane, preovlađujućeg društvenog diskursa, kao dominantnog stanja, stanovišta u društvu i sa druge strane, domena privatnog, sfere značenja i doživljaja pojedinca ili grupe. Kontradikcije, konflikti, ali i pregovori i savezi ova dva polja definišu prostor grada.
- Pretpostavka da postoji povezanost razvoja grada i njegovih transformacija sa ekonomskim, socijalnim, političkim i kuturološkim faktorima je tačna, tako da su napredak ali i problemi određene urbane sredine i njenih elemenata podređeni okruženju u kojem nastaju.
- Jasno je takođe, da određeni ideal življenja, kao posledica društvenog konteksta, proizvodi određene arhitektonske i urbane modele.

Svaki model ima određenu prostornu logiku koja ga vezuje za određene društvene odnose, a pravila, tehnike formiranja određenih prostornih konfiguracija su direktno vezane za specifičnosti sredine u kojoj nastaju, za ideje o gradu. Korišćenje i uloga nekog gradskog prostora ne ogleda se samo u načinu na koji njegovi korisnici prilagođavaju i usvajaju pravila koja su im

nametnuta, već i u načinu na koji korisnici u tom prostoru deluju, prilagođavajući ga. Korisnici prostora kroz svakodnevno delovanje transformišu ga u svoju sliku, a slika spoljnog okruženja i čvrste veze koje se održavaju sa okruženjem vode u sferu ideja koje grupa ima o sebi³⁷⁷. Kako je gradski blok jedan od osnovnih elemenata morfologije grada, ali i mesto preklapanja svakodnevnog života pojedinca i javne sfere, društva, on predstavlja mesto na kojem se opšti modeli, ideali transformišu i prilagođavaju specifičnostima okruženja stvarajući određene prostorne konfiguracije. Logika, pravila i tehnike kojima određeni modeli utiču na procese transformacije gradskog bloka su definisane kroz sledeće prostorne konfiguracije:

- Prvi oblik je onaj koji možemo sresti u svim tradicionalnim matricama gradova, gde kuća sa trgovinom ili kancelarijom u prizemlju i stanom trgovca na spratu čini osnovnu jednicu formiranja gradskog bloka. Kako politika razvoja gradskih sredina zavisi od ekonomskih potreba i načina na koji pojedinci ili grupe u gradovima te potrebe ostvaruju i opštih, javnih interesa, individualna kuća na parceli, sa prostorima iz domena usluge, trgovine ili proizvodnje se pojavljuje kao osnovna jedinica formiranja bloka. Pored svoje ekonomske funkcije, ima i socijalnu funkciju kao domen privatnog, kao mesto bez čije podrške i zaštitničke uloge, nestaju i razlike neophodne za stvaranje kvalitetne javne sfere³⁷⁸. Ona na nivou ulice, kao javnom prostoru, stvara mešovito, heterogeno okruženje u smislu funkcija, ali i socijalne strukture, u kojem ljudi različitog porekla i statusa dolaze u kontakt, stvarajući

---

³⁷⁷ Halbwachs, M: On Collective Memory, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1992.

³⁷⁸ Habermas, J.: The Structural Transformation of the Public Sphere-An Inquiry into a Category of Bourgeois Society, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991. Str. 158-159

tako živu, raznoliku urbanu sredinu. Sa druge strane, čvrsta linija između javnog i privatnog koja se formira između ulice kao javnog prostora i bloka obezbeđuje jasnu prostornu podelu omogućavajući visok stepen privatnosti. Zaključak je da transformabilna priroda kontaktne zone, sposobnost prilagođavanja potrebama jednog od domena ili sposobnost prihvatanja promene stanja i prirode unutar samog domena, čini ove arhitektonske forme idealnim mestom za komunikaciju i međusobno prilagođavanje javnog i privatnog.

- Pored tradicionalnog gradskog bloka sastavljenog od pojedinačnih objekata na svojim parcelama sa uličnim frontom kao linijom razgraničenja, pojavljuje se tip bloka u kojoj se stambene jedinice, kuće formiraju oko prostora zajedničkog korišćenja. Blok sa ovakvom prostornom konfiguracijom u odnosu na privatnog prostora kuće i javnog prostora grada uvodi novi tip prostora, kolektivni prostor. Upravo ovaj novi tip prostora omogućava ovom obliku određeni stepen autonomnosti u odnosu na okruženje, čineći ga ostrvom, enklavom u prostornom i funkcionalnom smislu. Na ovaj način dobija se prostorni oblik koji, sa jedne strane, obezbeđuje visok stepen privatnosti, dok mu sa, druge strane, njegova kolektivna funkcija omogućava visok stepen socijalne interakcije koji je do tada bio vezan isključivo za domen javne sfere. Takođe, „otvaranje“ bloka, i pretvaranje unutrašnjosti bloka u javni prostor, omogućava da što više stambenih jedinica ima direktan, privatni ulaz iz javnog prostora.
- Kao treći oblik se pojavljuje blok kao jedinstvena makro struktura, gde su osnovni elementi formiranja strukture slobodnostojeći objekti u kojima su stambene jedinice formirane oko zajedničkih horizontalnih i vertikalnih komunikacija. Čvrsta linija između ulice i bloka, kao njena

ivica, nestaje, a unutarblokovski prostor, do tada u sferi privatnog ili polu-privatnog prostora, postaje strukturno i spoznajno nerazumljiv, pa samim tim teško prihvatljiv od strane korisnika. Pokušaj stvaranja univerzalnih modela, modela opšte upotrebe bez obzira na specifičnosti sredine u, i na koju se primenjuju vodi u strukturnu i morfološku degradaciju bloka. Kao posledica ove dobrovoljne izolovanosti i negiranja sredine u kojoj nastaju blok je bez uticaja na rešavanje problema i kontradiktornosti gradova. Indiferentnost, izolovanost i samodovoljnost u odnosu na okruženje čini ove objekte, blokove poslednjom fazom razgradnje tradicionalnog bloka, njegovim potpunim poništenjem. Urbani blok se "skuplja" i nekadašnji unutrašnji privatni ili polu-privatni prostor sada postaje komunalni koridor. Izgrađen na periferiji urbane realnosti bez međuzavisnosti i uticaja na probleme gradova u kojima nastaje³⁷⁹, ova "oaza reda"³⁸⁰ svojim položajem i zatvorenošću jasno pokazuje svoj antiurbani karakter.

- Promena prostornih dimenzija i odnosa i raštrkavanje strukture naselja se još bolje ogleda u stambenim četvrtima izgrađenim na periferiji, koje kao osnovni strukturni element imaju model individualne kuće na parceli. Ovakav model širenja grada će tokom XX veka biti jedan od dominantnih oblika razvoja gradskih struktura. Sposobnost transformacije i prilagođavanja ovog modela različitim društvenim i prostornim kontekstima treba upravo tražiti u osnovnom strukturnom elementu, kući na parceli, kao obliku koji je duboko ukorenjen u kulturu življenja srednje klase, kao dominantne

---

³⁷⁹ Tafuri, M.: Architecture and Utopia, Design and Capitalist Development, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1976

³⁸⁰ Op.cit. str.109

socioekonomske grupe. Bez obzira da li su to vrtni gradovi Rejmonda Anvina (Raymond Unwin) rađeni po modelu Ebenezer Huarda (Ebenezer Howard), *Sidelung* naselja u Nemačkoj, traktovska predgrađa sa nizovima kuća, urbane aglomeracije kao što su *Orange County* u Kaliforniji ili *Villages* na Floridi svi ovi primeri u svojoj osnovi imaju formiranje ili ponovo uspostavljanje identiteta, ličnih korena i „tradicionalnih“ vrednosti, koji se ogledaju kroz određenu kulturu življenja, kojom se potvrđuju ukus i izuzetnosti vlasnika. Upravo zbog svoje simboličke vrednosti ovaj oblik je tokom XX veka bio uglavnom predmet špekulativne izgradnje, koja potpomognuta razvojem sredstava transporta i komunikacije i razdvajanjem rada i stanovanja, ove prostorne konfiguracije oslobađa svakog oblika socijalne reprodukcije. Blok, u ovim slučajevima, gubi svoju ulogu mesta strukturnog, funkcionalnog i socijalnog nosioca razvoja gradova.

Kao treći cilj istraživanja je postavljena tema odnosa između javnog i privatnog domena i procesa tranzicije, kao jednog od glavnih pokretača razvoja i transformacije gradskih sredina, gde se vrsta i priroda tranzicije najbolje razume upravo na mestu susreta ova dva domena, na nivou gradskog bloka. Proučavanje ovog odnosa na nivou bloka izdvojilo je nekoliko oblika procesa tranzicije, na osnovu čega su doneti sledeći zaključci:

- javna sfera se više ne pojavljuje samo na uobičajenim i opšte prihvaćenim prostorima grada. Ona sada zauzima mesto, razvija se, a često je njen uticaj intezivniji, upravo u

prostorima tranzicije, liminalnim prostorima³⁸¹ kao mestima pregovora i konflikta različitih socijalnih, ekonomskih i kulturnih ostrva.

- Kvalitet javnog domena kao sfere razmene i konfrontacija u društvu pretpostavlja pre svega prostor koji omogućava blizinu i kontakt različitih interesnih sfera, a mnogo manje prostor jednako namenjen svima. Dakle, zaključak je da je pitanje javnog više pitanje relacije i doživljaja nego pitanje vlasništva ili kontrole.
- Tranzicioni prostori imaju ulogu medijatora različitih interesa, nepredviđenih relacija ali i koegzistencije. Oni su takođe mesta gde se tri različite razmere grada preklapaju. Ovo su mesta, u kojima kvalitet pojedinca daje doprinos kolektivu, uspešno uključujući javnu sferu u domen privatnog, svakodnevnog života³⁸². Razmere grada, bloka i kuće su superponirani u ovom tranzicionom, prostoru „između“, čineći tako gradski blok mestom važnim za razvoj i napredak određene gradske sredine jednako kao što je to slučaj sa javnim prostorom.
- Takođe treba naglasiti da ove oblike tranzicionih prostora ne možemo i ne smemo posmatrati kao oblike vezane za određenu sredinu određeni istorijski period u razvoju i transformaciji gradova tokom XX veka. Oni se, doduše, shodno kontekstualnim specifičnostima, pojavljuju u svojim kritičkim interpretacijama, varijetetima u transformacijama gradskog

---

³⁸¹ Avermaete, T.: *The Borders Within: Reflection upon Architecture's Engagement with Urban Limes*, u Schoonderbeek, M. (eds.): *Border Condition*, Architectura & Natura Press, Amsterdam, 2010

³⁸² De Sola Morales, M.: *Openbare en collectieve ruimte*, *Oase*, No.33, SUN Publishers, Amsterdam, 1992, str.5-8

bloka tokom celokupne istorije razvoja i promena savremenog grada.

Tvrđnju da je stanovanje najreprezentativniji pokazatelj da je grad "projekcija društva u prostoru"³⁸³, možemo tumačiti upravo na osnovu značaja gradskog stambenog bloka kao osnove formiranja svakog gradskog tkiva, njegove ispune. Kako je problem stanovanja, uvek vezan za prostorne i društvene specifičnosti sredine u kojoj nastaje, proces istraživanja je usmeren na konkretnu gradsku celinu, u ovom slučaju Amsterdam. Razlog više je taj da se u slučaju Amsterdama, više nego u slučaju drugih evropskih sredina, kao osnovni elemenat formiranja strukture grada, kao nosioc urbanog razvoja, javlja upravo stanovanje. Tokom istraživanja odnosa određenog stambenog tipa, njegove prostorne i funkcionalne konfiguracije i stambenog bloka, njegove strukture i prirode odnosa sa okruženjem, izdvojilo se nekoliko zaključaka:

- U toku razvoja i transformacije Amsterdama mogu se jasno identifikovati i definisati specifični ideali življenja, kroz ranije uočene prostorne i socijalne meta modele, koji nastaju kao posledica određenog opšteg, globalnog društvenog diskursa.
- Pojava i primena ovih opštih oblika u određenoj sredini, u ovom slučaju grada Amsterdama, nikada nije proces direktne primene dominantnih društvenih odnosa, već je to proces prilagođavanja datih oblika specifičnostima sredine u kojoj deluju, njihovoj transformaciji u skladu sa kulturom življenja i svakodnevnim potrebama.

---

³⁸³ Pušić, Lj: Grad društvo prostor: Sociologija grada, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997

- Planovi i njihova realizacija u Amsterdamu tokom njegove istorije, posebno početkom i krajem 20. veka, i transformacije stambenog bloka koje su se dešavale, jasno pokazuju tendenciju da se postojeći modeli življenja i stambeni tipovi, koji iz njih proističu, koriste da bi obezbedili kontinuitet kvalitetne urbane sredine, ali i određene kulture stanovanja.
- Ovako stvoreni prostorni sklopovi imaju uticaja i generišu dodatne oblike socijalne organizacije, političke i ekonomske specifičnosti i tako utiču na proces društvenih promena i napretka sredine u kojoj nastaju.
- Proces stvaranja jedne urbane sredine ne može i ne sme biti puko kopiranje, „imitacija starih poznatih oblika“³⁸⁴, već razvojni proces, kritička interpretacija nasleđa, što je sigurno jedna od najbitnijih karakteristika procesa transformacija i izgradnje novih četvrti sa kraja XX i početkom XXI veka u Amsterdamu.

Proces istraživanja transformacije bloka i njegovih arhitektonskih konfiguracija na specifičnoj urbanoj sredini kao što je Amsterdam, povlači za sobom ograničenja u smislu direktne primene dobijenih zaključaka i rezultata. Takođe, kompleksnost odnosa koji utiču na stvaranje gradskih prostora, proučavanje i razumevanje nastanka određenih prostornih konfiguracija i njihovo povezivanje sa mnogobrojnim prostornim i društvenim nivoima, ali i „činjenica da je grad kao takav u stanju da i te kako utiče na stvaranje novih, vrlo kompleksnih odnosa“³⁸⁵ za posledicu

---

³⁸⁴ Kurtović Folić, N: Primena tipologije arhitektonskih oblika u projektovanju, *DANS*, br.11, Novi Sad, str. 19-20

³⁸⁵ Pušić, Lj.: Grad: Znaci vremena, Matica Srpska, IKA Prometej, Novi Sad, 1991, str.24

sigurno ima da u ovom radu nisu predstavljene na istom nivou i sve međuveze i procesi u stvaranju savremenih gradova.

Međutim, predložena metodologija u smislu interdisciplinarnog pristupa, pre svega u domenu stvaranja veza između društvenog konteksta i arhitektonskih modela i tipova kao i prirode njihovih transformacija, sa posebnim akcentom na tranzicione procese u okviru različitih prostornih nivoa, bi trebalo da doprinese boljem razumevanju i stvaranju preporuka za teorijska istraživanja razvoja i transformacija, ali i procesa planiranja i projektovanja, drugih urbanih sredina.

Pored predhodno iznesene opšte preporuke, a na osnovu predhodno iznetih napomena i zaključaka, može se dati i određen broj preporuka vezanih za ulogu i uticaj tranzicionih prostora u savremenom gradu:

- Hibridni, liminalni prostori postaju mesta koja u savremenom gradu postepeno preuzimaju ulogu koja je do sada bila rezervisana isključivo za javnu ili privatnu sferu života, te se njihova uloga u budućim istraživanjima ali i planiranju i projektovanju gradova mora posmatrati kao jednako važna u procesima razvoja i promena društvenih i prostornih odnosa.
- Svedoci smo da procesi globalizacije i komodifikacije utiču i na graditeljsku praksu pre svega kroz delovanje dominantnih društvenih praksi, stvaranjem fiksnih, predefinisanih, univerzalnih, generičkih „slika“ savremenih gradova. Kako tranzicioni, među-prostori, uvek sadrže relacije i delovanja koji su drugačiji od utvrđenih i dominantnih socio-prostornih relacija, nastali kroz procese izvedene iz taktika svakodnevnice, kao takvi mogu biti alternativa i mogući odgovor na trenutnu praksu.

- Uloga ovih prostora kao medijatora, interfejsa, različitih uticaja i interesa, čini ga proizvodom konsenzusa, mestom za neočekivane, nepredviđene odnose, mestom koegzistencije, prostorom u kojem se stvaraju novi oblici i relacije u gradu. Kao takvi, ovi prostori su jedinstvene kreacije vezane za delovanje taktika svakodnevnice, što ih čini važnim elementom u procesu stvaranja različitosti, urbaniteta i živosti određene gradske sredine.
- Nedefinisanost, tačnije otvorenost i neodređena priroda ovih prostora često ih kategoriše kao nereprezentativna, pa čak i potencijalno „opasna“ mesta u gradu. Međutim, upravo ta ambivalencija, neodređenost, njihova istovremena otvorenost i zatvorenost, „represivna tolerancija“ i „fleksibilna nepromenljivost“³⁸⁶ ova mesta čini ne više prostorom kao fiksnim elementom, već mestom stalnog preispitivanja. Prostor postaje proces. Svaka strategija, projekat, postojeći ili budući prostor se moraju posmatrati kao prostor koji tek treba ispuniti, prostor koji će biti okvir i garantovati slobodno delovanje svih aktera, koji bi onda, vodio i ka samosvesnijoj arhitekturi koja može da se prilagođava i stvara alternative. Upravo ovo čini date prostore značajnim mestom u procesima istraživanja, planiranja i projektovanja urbanih formi, ali i u procesima obrazovanja jer su ovi prostori mesta u kojima se najbolje ogleda i razume sva nestalnost, međuzavisnost i kontradiktornost savremenog grada.

---

³⁸⁶ Soja, E.W.: *Thirdspace, Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Blackwell Publishing, Oxford, 1996., str. 285

6. ILUSTRACIJE I PRILOZI

2. Principi, teorije i modeli razvoja i transformacije savremenog grada - ideali grada

Slika 01. Beurseplaats, Briž, kako je izgledao oko 1640. Godine Kostof, S.: The City Assembled, Thames & Hudson Ltd, London, 1992..... 31

Slika 02. Amsterdamska robna berza, XVII vek, plan Kommosa, S.: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010 . 33

Slika 03. Pieter de Hooch, Čovek predaje pismo ženi u ulaznom holu kuće, 1670, Rijksmuseum, Amsterdam <https://www.rijksmuseum.nl/en/explore-the-collection/overview/pieter-de-hooch/objects#/SK-C-147,4>, maj 2014 35

Slika 04. Galerie Vivienne, Paris, otvorena 1826.godine Knox, P.L.: Cities and Design, Routledge, London, New York, 2011 37

Slika 05. Kristalna palata, London, enterijer Benjamin, W.: Arcades Projects, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1999 39

Slika 06. Reklama Metropolitenskih železnica za londonsko novo naselje Golders Green, 1907 Kostof, S.: The City Assembled-The Elements of Urban Form Trouhg History, Thames and Hudson, London, 1999	42
Slika 07. VINEX naselje Langerak,Utreht, arhitekta KCAP Michaeli, M., et al.: Situation: KCAP Architects & Planners, NAI Publishers, Rotterdam, 2006	44
Slika 08. Ilustracija za Reumannhof u Die Unzu-riedene, 1930 Blau, E.: The architecture of Red Vienna 1919-1934, MIT Press, Cambridge, 1999	47
Slika 09. Nagrađeni tipski nameštaj, H van Dorp, Bouwkunding Weekblad, 1916 Stieber, N.: Housing design and society in Amsterdam: reconfiguring urban order and indetity, 1900-1920, The University Chicago Press, Chicago, 1998	48
Slika 10. "Frankfuter Kuche", Margaret Lihotzky, 1926 Frempton, K.: Moderna arhitektura, kritička istorija, Orion art, Beograd, 2004	51
Slika 11. Dnevna soba, Mart Stam, Weissenhof, Štugart, 1927 Tiege, K.: The Minimum dwelling, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts,2002	53
Slika 12. Bruno Morhing i Rudolf Eberstad, blok, konkurs za Veliki Berlin, 1910 Kommosa, S.: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010	56

Slika 13. H.P.Berlage, plan za proširenje Amsterdam Jug, 1915 Kostof, S.: The City Shaped, Thames & Hudson Ltd, London, 1991.....	58
Slika 14. Heinrich Schmid and Hermann Aichinger, Rabenhof, plan, Beč, 1925-28. Blau, E.: The architecture of Red Vienna 1919-1934, MIT Press, Cambridge, 1999	59
Slika 15. Novi Frankfurt, Ernst Mej, 1930 Panerai, P.; Castex, J., Depaule, J.C., Samuels, I.: Urban forms, The Death and Life of The Urban Block, Architectural Press, Oxford, 2004	62
Slika 16. "Hochhausstad", Ludwig Hilberseimer, 1924 Blau, E.: The architecture of Red Vienna 1919-1934, MIT Press, Cambridge, 1999	64
Slika 17. Le Courbsier, Oeuvre Complete, 1910-1929 Rowe, K., Koetter, F: Collage City, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, 1984	67
Slika 18. Narkomfin, Moisei Ginzburg, Moskva, 1929 Frempton, K.: Moderna arhitektura, kritička istorija, Orion art, Beograd, 2004	69
Slika 19. Karikatura, Das Neue Frankfurt, 1927 Fiedler, J.,(ed.): Social Utopias of the Twenties, Bauhaus, Kibbutz and the Dream of the, New Man, Bauhaus Dessau Foundation, Friedrich - Ebert Foundation, Tel Aviv, Muller + Busmann Press, Germany, 1995.....	71

- Slika 20.** Rekonstrukcija naselja Grindelberg, Hamburg, 1946-1956 **Kostof, S.:** *The City Assembled*, Thames & Hudson Ltd, London, 1992 74
- Slika 21.** Razmera asocijacije“, Grupa 10, Dorn manifest, 1954 **Pedret, A.:** *Team 10: An Archival History*, Routledge, London, 2013..... 76
- Slika 22.** Rušenje Pruitt-Igoe projekta, St. Luis, 1972 **Knox, P.L.:** *Cities and Design*, Routledge, London, New York, 2011 78
- Slika 23.** Kirchsteigfeld, Rob Krier i Christoph Kohl, 1997-2000 **Knox, P.L.:** *Cities and Design*, Routledge, London, New York, 2011 81
- Slika 24.** Piazza D’Italia, New Orleans, Charles Moore, 1978 **Knox, P.L.:** *Cities and Design*, Routledge, London, New York, 2011 82
- Slika 25.** Zimski vrt, Battery Park City, New York, CesarPelli **Elin, N.:** *Postmoderni urbanizam*, Orion Art, Beograd, 2002 86
- Slika 26.** Hongkong and Shanghai Banking Corporation Plaza, Hongkong, Norman and Partners **Dehaene, M., De Crauter, L., (eds.):** *Heterotopia and the city - public space in postcivil society*, Routledge, New York, London, 2002 .. 89

Slika 27. Hotel Bonaventura, Los Angeles, arhitekta **Džon Portman Parker, S.:** Urban Theory and Urban Experience, Encountering the city, Routledge, London, 2004 92

Slika 28. Naselje Seaside, Florida, arhitekta **Duani i Plater-Zibek Kostof, S.:** The City Shaped, Thames & Hudson Ltd, London, 1991 95

3. Tranzicioni prostori - o „drugim“ i „trećim“ prostorima

Slika 29. POPS (Privately Owned Public Spaces), Manhattan, New York **Busquets, J., Correa, F., (eds.):** Cities X Lines, A New Lens for the Urbanistic Project, Harvard University-Graduate School of Design, 2006.....105

Slika 30. Ulazno stepenište u kuću u centru Amsterdama **Bobić, M.:** Between the Edges, Street-building transition as urbanity interface, TOTH Publishers, Bussum, 2004 111

Slika 31. Spaccanapoli, Quartieri Spagnoli, Galleria Umberto I, Napulj fotografije autora .....
115

Slika 32. Storefront for Art and Architecture, arhitekta Steven Holl, New York **Holl, S.:** Interwinging, Princeton Architectural Press, New York, 1996.....119

4. Transformacije gradskog stambenog bloka - ideje o gradu

Slika 33. Borneo i Sporenburg, Amsterdam, model, West 8 de Maar, B.: Een zee van huizenm, De woningen van New Deal op Borneo/Sporenburg - A sea of houses, The residences from New Deal on Borneo/Sporenburg, TOTH Publishers, Bussum, 1999 123

Slika 34. Borneo i Sporenburg, Amsterdam **Abrahamse, JE, et.al:** Eastern Harbour District Amsterdam, Urbanism and Architecture, NAI Publishers, Rotterdam, 2003 123

Slika 35. Kuća na kanalu, izgled, osnova i presek, ulica Herengracht, Amsterdam, 1659 **Komossa, S, Meyer, H, Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (eds.):** The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005 ...124

Slika 36. Pieter de Hooch (1629-posle 1683), Unutrašnjost kuće sa ženama pored ormana, 1663, Rijksmuseum, Amsterdam New Open Space in Housing Ensembles DASH, Nai Publishers, Rotterdam, 2009 125

Slika 37. Kuća na Sporenburgu, osnova i presek, arhitekta Claus en Kaan , Amsterdam **de Maar, B.:** Een zee van huizenm, De woningen van New Deal op Borneo/Sporenburg - A sea of houses, The residences from New Deal on Borneo/Sporenburg, TOTH Publishers, Bussum, 1999 126

Slika 38. Kuća na Sporenburgu, osnova i presek, arhitekta Claus en Kaan , Amsterdam **de Maar, B.:** Een zee van

huizenm, De woningen van New Deal op Borneo/Sporenburg
- A sea of houses, The residences from New Deal on
Borneo/Sporenburg, TOTH Publishers, Bussum, 1999 126

Slika 39. četvrt Jordaan, Amsterdam, XVII vek Komossa,
S., Meyer, H., Risselada, M., Thomaes, S., Jutten, N.,
(eds.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers,
Bussum, 2005 127

Slika 40. Borneo, Sporenburg, Amsterdam, 1996-2000
Komossa, S., Meyer, H., Risselada, M., Thomaes, S.,
Jutten, N., (eds.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth
Publishers, Bussum, 2005 127

Slika 41. stambeni blok, osnove, model, Borneo,
Amsterdam, Marge Architecten de Maar, B.: Een zee van
huizenm, De woningen van New Deal op Borneo/Sporenburg
- A sea of houses, The residences from New Deal on
Borneo/Sporenburg, TOTH Publishers, Bussum, 1999 128

Slika 42. stambeni blok, osnove, presek,
model, unutrašnje dvorišta, Borneo, Amsterdam, arhitekta
Marlies Rohmer de Maar, B.: Een zee van huizenm, De
woningen van New Deal op Borneo/Sporenburg - A sea of
houses, The residences from New Deal on
Borneo/Sporenburg, TOTH Publishers, Bussum, 1999 129

Slika 43. Hofje van Noblet, Haarlem, 1761 New Open
Space in Housing Ensembles DASH, Nai Publishers,
Rotterdam, 2009 130

- Tabela 1.** Demografski razvoj Amsterdama u periodu od 1800-1920 godine **Castex, J, Depaule, JC., Panerai, P.:** Urbane forme, Građevinska knjiga, Beograd, 1989 132
- Slika 44.** Ulica u centru Amsterdama sredinom XIX veka **Stieber, N.:** Housing design and society in Amsterdam: reconfiguring urban order and indetity, 1900-1920, The University Chicago Press, Chicago, 1998 132
- Slika 45.** Stan u podrumu, Amsterdam, XIX vek **Casciato, M.:** The Amsterdam School, 010 Publishers, Rotterdam, 2003. 133
- Slika 46.** Van Niftrik-ov plan proširenja, Amsterdam, 1866. Godina **Komossa, S, Meyer, H, Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (ur.):** The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005 134
- Slika 47.** Kalff-ov plan proširenja, Amsterdam, 1876. Godina **Komossa, S, Meyer, H, Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (ur.):** The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005 134
- Slika 48.** Mapa Amsterdama sa detaljom Zoherovog plana za Vondel park, 1882. **Komossa, S, Meyer, H, Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (ur.):** The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005 135
- Slika 49.** VanEghelstraat, Amsterdam, slobodno stojeća vila koja gleda na Vondel park **Komossa, S, Meyer, H,**

Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005 ... 136

Slika 50. VanEghelstraat, Amsterdam, ulični asambli
Komossa, S, Meyer, H, Risselada, M, Thomaes, S, Jutten, N, (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005 136

Slika 51. Ijburg, Haveneiland, planirana ulica
Claus, F., van Dongen, F., Schaap, T (eds.): Ijburg, Haveneiland and Rieteiland, 010 Publishers, Rotterdam, 2001 137

Slika 52. Amsterdam sa Ijburgom (sivo označena zona)
Claus, F., van Dongen, F., Schaap, T (eds.): Ijburg, Haveneiland and Rieteiland, 010 Publishers, Rotterdam, 2001 137

Slika 53. Moguće strategije smeštanja programa u blok
Claus, van Dongen, Schaap, plan, Ijburg, Amsterdam
Claus, F., van Dongen, F., Schaap, T (eds.): Ijburg, Haveneiland and Rieteiland, 010 Publishers, Rotterdam, 2001 138

Slika 54. Ijburg, Haveneiland, Amsterdam, plan, 2000.
Godina Claus, F., van Dongen, F., Schaap, T (eds.): Ijburg, Haveneiland and Rieteiland, 010 Publishers, Rotterdam, 2001 138

Slika 55. Ijburg, Amsterdam, 2011. Godina Boeijenga, J., Mensink, J.: Vinex Atlas, 010 Publishers, Rotterdam, 2008 139

- Slika 56.** Ijburg, Amsterdam, blok, 2011. Godina
Boeijenga, J., Mensink, J.: Vinex Atlas, 010 Publishers,
 Rotterdam, 2008 140
- Slika 57.** Četvrt Spaardammerrbuurt, plan proširenja,
 arh. J.M. van der Mey **Komossa, S., Meyer, H., Risselada,**
M., Thomaes, S., Jutten, N., (eds.): The Atlas of the Dutch
 Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005 143
- Slika 58.** Planovi objekata u bloku Zaanhof: unutrašnji
 prsten, arh. Walenkamp; spoljašnji prsten arh. Kuipers i
 Ingwersen, 1916-1919, Amsterdam **Komossa, S., Meyer, H.,**
Risselada, M., Thomaes, S., Jutten, N., (eds.): The Atlas of
 the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005 ...146
- Slika 59.** Plan Java ostrva, Amstredam, arhitektonski
 biro Sjoerd Soeters,1992 **Busquets, J., Correa, F., (eds.):**
 Cities X Lines, A New Lens for the Urbanistic Project,
 Harvard University-Graduate School of Design, 2006.....147
- Slika 60.** Majanggracht kanal, Java ostrvo, Amsterdam
Abrahamse, JE, i drugi: Eastern Harbour District
 Amsterdam, Urbanism and Architecture, NAI Publishers,
 Rotterdam, 2003 148
- Slika 61.** Tipovi objekata i stanova, Java ostrvo,
 Amsterdam **Abrahamse, JE, i drugi:** Eastern Harbour
 District Amsterdam, Urbanism and Architecture, NAI
 Publishers, Rotterdam, 2003 149

Slika 62. Planovi proširenja Jug, arh. H.P.Berlage, plan proširenja iz 1904 (gore); plan proširenja 1915(dole) Komossa, S., Meyer, H., Risselada, M., Thomaes, S., Jutten, N., (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005 152

Slika 63. Planovi objekata sa „nizom vrata“ i „haškim ulazom“,Jekerstraat, Amsterdam Jug Komossa, S., Meyer, H., Risselada, M., Thomaes, S., Jutten, N., (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005 154

Slika 64. Planovi zgrada sa kuhinjom i dnevnom sobom kao posebnim prostorijama , Amsterdam: arh. J.E. van der Pek; A) arh. H.P. Berlage; B) arh. Michael de Klerk; C) arh.J.C. van Epen Stieber, N.: Housing design and society in Amsterdam: reconfiguring urban order and indetity, 1900-1920, The University Chicago Press, Chicago, 1998.

155

Slika 65. Planovi zgrada sa kuhinjom i dnevnom sobom-trpezarijom kao jednom prostorijom i drugom dnevnom sobom-salonom, Amsterdam: A) arh. J.J.L. Moolenschot; B) arh. J.J.L. Moolenschot; C)arh. W. Greve Stieber, N.: Housing design and society in Amsterdam: reconfiguring urban order and indetity, 1900-1920, The University Chicago Press, Chicago, 1998.....157

Slika 66. Plan za KNSM ostrvo, arhitekta Jo Coenen, 1989 Abrahamse, JE, i drugi: Eastern Harbour District

Amsterdam, Urbanism and Architecture, NAI Publishers,
Rotterdam, 2003 158

Slika 67. Četiri stambena bloka, KNSM, arhitekta Quist
Wintermans Arhitekta, 1990-1994 **Abrahamse, JE, i drugi:**
Eastern Harbour District Amsterdam, Urbanism and
Architecture, NAI Publishers, Rotterdam, 2003 158

Slika 68. Pireus, KNSM, Hans Kollhof, Christian Rapp,
1989-1994 **Abrahamse, JE, i drugi:** Eastern Harbour District
Amsterdam, Urbanism and Architecture, NAI Publishers,
Rotterdam, 2003 159

Slika 69. Barcelona, KNSM, Bruno Albert, 1989-1993
Abrahamse, JE, i drugi: Eastern Harbour District
Amsterdam, Urbanism and Architecture, NAI Publishers,
Rotterdam, 2003 159

Slika 70. Pampus plan proširenja, Amsterdam, arhitekta
Bakema, van der Broek i Klompa, 1964-65, model **Berg,**
J.J., Baeten, J.P., Patteeuw, V.(eds.): Living in the
Lowlands 1850-2004, The Dutch Domestic Scene, NAI
Publishers, Rotterdam, 2004 161

Slika 71. Ijpein, Amsterdam, trodimenzionalni prikaz
plana, OMA, 1980 **Jolles, A, Klusman, E, Teunissen, B,**
(eds.): Planning Amsterdam: Scenarios for urban
development 1928-2003, Nai Publishers, Rotterdam, 2003.

- Slika 72.** Ijplein, Amsterdam, izvedeno stanje, 1987.
Christiaanse, K.: Housing in Harbours in Holland, disP- The Planning Review, Vol.39, No.154, 2003, str 4-10 162
- Slika 73.** Plan za rekonstrukciju Istočnih dokova, OMA, KCAP, West 8, UN studio, Neutelings Reidijk, 1991.
Christiaanse, K.: Housing in Harbours in Holland, disP- The Planning Review, Vol.39, No.154, 2003, str 4-10 163
- Slika 74.** Studija četvrti sa 1800 stambenih jedinica na IJ kanalu, Amsterdam, MVRDV, 1994. **Maas, W., van Rijs, J., Koek, R. (ed):** FARMAX - Excursions on density, 010 Publishers, Rotterdam, 1998 164
- Slika 75.** Studija četvrti za 1800 stambenih jedinica na IJ kanalu, Amsterdam, MVRDV, 1994. **Maas, W., van Rijs, J., Koek, R. (ed):** FARMAX - Excursions on density, 010 Publishers, Rotterdam, 1998 164
- Slika 76.** Silodam, osnove, MVRDV, 1995-2002 **Maas, W., van Rijs, J., Koek, R. (ed):** FARMAX - Excursions on density, 010 Publishers, Rotterdam, 1998 165
- Slika 77.** Silodam, Amsterdam, MVRDV, 2002. El Croqius, MVRDV - stacking and layering 1997-2002, no. 111. 2002 .166
- Slika 78.** Silodam, sistem kolektivnih prostora, javnih ruta, MVRDV, 1995-2002 **Maas, W., van Rijs, J., Koek, R. (ed):** FARMAX - Excursions on density, 010 Publishers, Rotterdam, 1998 166

- Slika 79.** L'Unite de habitation, Marselja, Le Korbizije, odnos vertikalnog bloka i horizontalnog vrtnog grada Boesiger, W.: Le Corbusier 1910-65, Birkhauser Publishers for Architecture, Basel, 1999..... 167
- Slika 80.** L'Unite de habitation, Marselja, Le Korbizije Boesiger, W.: Le Corbusier 1910-65, Birkhauser Publishers for Architecture, Basel, 1999..... 168
- Slika 81.** Silodam, Amsterdam, MVRDV, 2002 El Croquis, MVRDV - stacking and layering 1997-2002, no. 111. 2002 . 169
- Slika 82.** Nieuwmarkt, Amsterdam, srušeno područje zbog izgradnje podzemne stanice Komossa, S., Meyer, H., Risselada, M., Thomaes, S., Jutten, N., (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005 ... 171
- Slika 83.** Nieuwmarkt, Amsterdam, 1930 Komossa, S., Meyer, H., Risselada, M., Thomaes, S., Jutten, N., (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005. 171
- Slika 84.** Blok Pentagon, Nieuwmarkt, Amsterdam, osnova prizemlja Komossa, S., Meyer, H., Risselada, M., Thomaes, S., Jutten, N., (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005..... 172
- Slika 85.** Blok Pentagon, Nieuwmarkt, Amsterdam Komossa, S., Meyer, H., Risselada, M., Thomaes, S., Jutten, N., (ur.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005 173

- Slika 86.** Prostor stare fabrike vode, Amsterdam
**Komossa, S., Meyer, H., Risselada, M., Thomaes, S.,
 Jutten, N., (ur.):** The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth
 Publishers, Bussum, 2005 173
- Slika 87.** GWL, Amsterdam, plan **Komossa, S., Meyer, H.,
 Risselada, M., Thomaes, S., Jutten, N., (ur.):** The Atlas of
 the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005 ... 174
- Slika 88.** GWL, Amsterdam, kompozicioni elementi
**Komossa, S., Meyer, H., Risselada, M., Thomaes, S.,
 Jutten, N., (ur.):** The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth
 Publishers, Bussum, 2005 174
- Slika 89.** GWL, Amsterdam, južni deo bloka, osnova
 prizemlja **Komosa, S.:** The Dutch urban block and public
 realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen,
 2010 176
- Slika 90.** GWL, Amsterdam, Blokovi 11 i 13, arhitekta
**Kees Christiaanse, osnove 1, 3 i 4 sprata Michaeli, M., et
 al.:** Situation: KCAP Architects & Planners, NAI Publishers,
 Rotterdam, 2006 176
- Slika 91.** GWL, Amsterdam, pogled iz vazduha **Michaeli,
 M., et al.:** Situation: KCAP Architects & Planners, NAI
 Publishers, Rotterdam, 2006 178
- Slika 92.** Downtown Athletic Club, New York, arhitekta
Starrett i Van Vleck, Duncan Hunter, 1931 Koolhaas, R.:

Delirious New York, A retroactive Manifesto for Manhattan,
The Monacelli Press, New York, 1994. 179

Slika 93. Downtown Athletic Club, New York, presek,
1931 **Koolhaas, R., Mau, B., et.al.:** S,M,L,XL, The Monacelli
Press, New York, 1995. 180

Slika 94. Downtown Athletic Club, New York,
trodimenzonalni prikaz namena, A - sportski klub, B -
restoran, C - hotel, **Fenton, J., (ur.):** Pamphlet
Architecture 11: Hybrid Buildings, Princeton Architectural
Press, New York, 1985. 181

Slika 95. Byzantium, Amsterdam, OMA, 1991-1995, fasada
prema Stadhouderskade
<http://www.oma.eu/projects/1995/byzantium/>, preuzeto
maj 2014 182

Slika 96. Byzantium, Amsterdam, OMA, 1991-1995, deo
stripa, autori Tomas Koolhaas i Louis Price **Koolhaas, R.,
Mau, B., et.al.:** S,M,L,XL, The Monacelli Press, New York,
1995. 183

Slika 97. Borneo i Sporenburg, model, **Holl, S.:**
Interwinging, Princeton Architectural Press, New York, 1996
183

Slika 98. Manifold Hybrid, Amsterdam, Steven Holl, 1994,
Holl, S.: Interwinging, Princeton Architectural Press, New
York, 1996 184

Slika 99. Manifold Hybrid, preseki Holl, S.: Interwinging, Princeton Architectural Press, New York, 1996	184
Slika 100. Manifold Hybrid, Amsterdam, Steven Holl, osnove 1994 Holl, S.: Interwinging, Princeton Architectural Press, New York, 1996	185
Slika 101. Manifold Hybrid, strukturni model Holl, S.: Urbanism - Working with Doubt, Princeton Architectural Press, New York, 2009	186

7. LITERATURA

1. **Abrahamse, J.E., i drugi:** Eastern Harbour District Amsterdam, Urbanism and Architecture, NAI Publishers, Rotterdam, 2003
2. **Alexander, C:** Notes on the Synthesis of Form, The Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1971.
3. **Arendt, H.:** The Human Condition, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1998
4. **Avermaete, T.:** The Borders Within: Reflection upon Architecture's Engagement with Urban Limes, u **Schoonderbeek, M. (eds.):** Border Condition, Architectura & Natura Press, Amsterdam, 2010
5. **Bhabha, H. K.:** The Location of Culture, Routledge New York and London, 1994
6. **Benjamin, W.:** Arcades Projects, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1999.
7. **Benjamin, W.:** Selected writings, vol.2, 1927-1934, ur. **Jenings, M.,W., Eiland, H.Smith, G.,** Harward University Press, Cambridge,Massachusetts, 1999.
8. **Berg, J.J., Baeten, J.P., Patteeuw, V.(eds.):** Living in the Lowlands 1850-2004, The Dutch Domestic Scene, NAI Publishers, Rotterdam, 2004
9. **Blau, E.:** The architecture of Red Vienna 1919-1934, MIT Press, Cambridge, 1999.

10. **Boesiger, W.:** Le Corbusier 1910-65, Birkhauser Publishers for Architecture, Basel, 1999.
11. **Bobić, M.:** Between the Edges, Street-building transition as urbanity interface, TOTH Publishers, Bussum, 2004.
12. **Boeijenga, J., Mensink, J.:** Vinex Atlas, 010 Publishers, Rotterdam, 2008
13. **Bourdieu, P.:** Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste, Harvard Press, Cambridge
14. **Busquets, J., Correa, F., (eds.):** Cities X Lines, A New Lens for the Urbanistic Project, Harvard University-Graduate School of Design, 2006
15. **Casciato, M.:** The Amsterdam School, 010 Publishers, Rotterdam, 2003
16. **Castells, M.:** The Rise of the Network Society, Blackwell, Oxford, 1996.
17. **Castells, M.:** The City and Grassroots, University of California Press, Berkeley, 1983.
18. **Castex, J., Depaule, J.C., Panerai, P.:** Urbane forme, Građevinska knjiga, Beograd, 1989
19. **Christiaanse, K.:** Housing in Harbours in Holland, *disP- The Planning Review*, Vol.39, No.154, 2003, str 4-10
20. **Claus, F., van Dongen, F., Schaap, T (eds.):** Ijburg, Haveneiland and Rieteiland, 010 Publishers, Rotterdam, 2001
21. **Colquhoun, A.:** Modern Architecture, Oxford University Press, New York, 2002.

22. Cuthbert, R.A.: The Form of the cities, Political Economy and Urban Design , Blackwell, Oxford , 2006
23. Cuthbert, R.A.: Understanding Cities, Method in urban design, Routledge, London, 2011.
24. Davis, M: City of Quartz, Verso, London, New York, 2006;
25. Davis, M: Planet of Slums, Verso, London, New York, 2006
26. Debord, G.: Society of the Spectacle, Treason Press, Canberra, 2002
27. De Cauter, L., Dehaene, M.: The Archipelago and The Ubiquitous Periphery: Snapshots of Disaster City, u Schoonderbeek, M. (ed.): Border Condition, Architectura & Natura Press, Amsterdam, 2010
28. de Certeau, M.: The Practice of Everyday Life, University of California Press, Berkeley , 1984
29. Dehaene, M., De Crauter, L., (eds.): Heterotopia and the city - public space in postcivil society, Routledge, New York, London, 2002
30. Deleuze, G., Guattari, F.: A Thousand Plateaus, Capitalism and Schizophrenia, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1987.
31. de Maar, B.: Een zee van huizen, De woningen van New Deal op Borneo/Sporenburg - A sea of houses, The residences from New Deal on Borneo/Sporenburg, TOTH Publishers, Bussum, 1999
32. De Sola-Morales, M.: Openbare en collectieve ruimte, De verstedelijking van het privé-domein als nieuwe uitdaging, *Oase*, No.33, 1992

33. Diaz Moreno, C., Garcia Grinda, E.: Redefining tools of radicalism - a conversation with Winy Maas, Jacob van Rijs, Nathalie de Vries, u *El Croquis*, MVRDV - stacking and layering 1997-2002, no. 111. 2002, str. 7-23
34. **Doborović, N.:** Savremena arhitektura 3 - sledbenici, Građevinska knjiga, Beograd, 1963
35. **Džejkobs, Dž.:** Gradovi i bogatstvo nacija, Mediterran publishing, Novi Sad, 2010.
36. **Džejkobs, Dž.:** Smrt i život velikih američkih gradova, Mediterran publishing, Novi Sad, 2011.
37. **Dženks, Č.:** Moderni pokreti u arhitekturi, Građevinska knjiga, Beograd, 1986.
38. **Elin, N.:** Postmoderni urbanizam, Orion Art, Beograd, 2002.
39. **Elin, N.:** Integral Urbanism, Routledge, New York, London, 2006.
40. **Fenton, J., (ed.):** Pamphlet Architecture 11: Hybrid Buildings, Princeton Architectural Press, New York, 1985
41. **Fernandez Per, A., Mozas, J., Arpa, J.:** This is Hybrid: An analysis of mixed-use buildings, a+t architecture publishers, Vitoria-Gasteiz, 2011.
42. **Fiedler, J.,(ed.):** Social Utopias of the Twenties, Bauhaus, Kibbutz and the Dream of the, New Man, Bauhaus Dessau Foundation, Friedrich - Ebert Foundation, Tel Aviv, Muller + Busmann Press, Germany, 1995.
43. **Foster, H. (ed.):** The Anti-Aesthetic-Esseys on Postmodern Culture, Bay Press, Washington, 1987

44. Foucault, M: "Of Other Spaces", *Diacritics* Vol.16, No.1, The Johns Hopkins University Press, 1986, str. 22-27.
45. Foucault, M.: *Discipline and Punish*, Vintage Books, New York, 1979; *The Order of Things*, Vintage Books, New York, 1994
46. Frempton, K.: *Moderna arhitektura, kritička istorija*, Orion art, Beograd, 2004.
47. Frempton, K.: *Steven Holl Architect*, Electa architecture, Milano, 2002.
48. Gidion, Z.: *Prostor, vreme, arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd, 2002.
49. Gutkind, E. A.: *Urban Development in Central Europe*, Volume I, The Free Press, New York, Collier-Macmillan Limited, London, 1964.
50. Gutkind, E. A.: *Urban Development in Suthern Europe: Italy and Greece*, Volume IV, The Free Press, New York, Collier-Macmillan Limited, London, 1969
51. Gutkind, E. A.: *Urban Development in Southern Europe: Spain and Portugal*, Volume III, The Free Press, New York, Collier-Macmillan Limited, London, 1967.
52. Gutkind, E. A.: *Urban Development in Western Europe: The Netherlands and Great Britain*, Volume VI, The Free Press, New York, Collier-Macmillan Limited, London, 1971.
53. Habermas, J.: *The Structural Transformation of the Public Sphere*, The MIT press, Cambridge, 1989.
54. Habraken, N.J.: *Control Hierarchies in Complex Artifacts*, originalni članak štampan u *Proceedings of the Conference on Planning and Design in Architecture at the*

- International Congress on Planning and Design Theory*, The American Society of Mechanical Engineers, Boston, 1987.
55. **Hajer, S, Reijndorp, A:** In Search of a New Public Domain, NAI Publishers, Rotterdam, 2001.
  56. **Hake, S.:** Topographies of Class, Modern Architecture and Mass Society in Weimar Berlin, The University of Michigan Press, 2008
  57. **Halbwachs, M:** On Collective Memory, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1992.
  58. **Hall, P.:** Cities of Tomorrow, Blackwel, Oxford, 1988
  59. **Halprin, L.:** Gradovi, Građevinska knjiga, Beograd
  60. **Harvey, D.:** The Condition of Postmodernity -An Enquiry into the Origins of Cultural Change, Blackwell Publishing, Cambridge, Massachusetts, 1989
  61. **Harvey, D.:** The Political Economy of Public Space u **Low, S., Smith, N. (eds):** The Politics of Public Space, Routledge, New York, 2005.
  62. **Hays, K.M., (ed.):** Architecture theory since 1968., A Columbia Book of Architecture, New York, 1998.
  63. **Holl, S.:** Urbanism - Working with Doubt, Princeton Architectural Press, New York, 2009
  64. **Holl, S.:** Interwinging, Prnceton Architectural Press, New York, 1996;
  65. **Horkheimer, M., Adorno, W.T:** Dialectic of Enlightenment, Continuum, New York, 1982.

66. Hubertus, A.: Stacking and Layering, u *El Croqius*, MVRDV - stacking and layering 1997-2002, no. 111. 2002, str. 30-38
67. Jacobs, J.: *The Death and Life of Great American Cities*, Penguin Books, Harmondsworth, 1977.
68. Jacobs, J.: Hybrid Highrises, online papers archived by the Institute of Geography, School of Geosciences, University of Edinburgh, 2005.
69. Jameson, F.: *Postmodernism, Or the Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, Durham, 1991
70. Jameson, F.: Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma, *Postmoderna - Nova epoha ili zabluda*, Naprijed, Zagreb, 1988
71. Jameson, F., Speaks, M.: Envelopes and Enclaves: The Space of Post-Civil Society, *Assemblage*, No.17, april 1992, str 30-37
72. Jencks, C.: *Heteropolis*, Academy Editions, London, 1993.
73. Jencks, C., Kropf, K., (ur.): *Theories and Manifestoes of Contemporary Architecture*, Wiley-Academy, Chichester, 2006.
74. Jolles, A, Klusman, E, Teunissen, B, (eds.): *Planning Amsterdam: Scenarios for urban development 1928-2003*, Nai Publishers, Rotterdam, 2003
75. Karsten, L., Lupi, T., de Stgter-Speksnijder, M.: The middle classes and the remaking of suburban family community: evidence from the Netherlands, *Journal of Housing and Built Environment*, Vol.28, Issue 2, Springer Netherlands, 2013, str. 257-271

76. Knox, P.L.: Cities and Design, Routledge, London, New York, 2011
77. Koolhaas, R.: Delirious New York, A retroactive Manifesto for Manhattan, The Monacelli Press, New York, 1994.
78. Koolhaas, R., Mau, B., et.al.: S,M,L,XL, The Monacelli Press, New York, 1995.
79. Kommosa, S.: The Dutch urban block and public realm: models, rules, ideals, Vantilt Publishers, Nijmegen, 2010
80. Komossa, S., Meyer, H., Risselada, M., Thomaes, S., Jutten, N., (eds.): The Atlas of the Dutch Urban Block, Toth Publishers, Bussum, 2005
81. Kostof, S.: A History of Architecture, Oxford University Press, New York, Oxford, 1995.
82. Kostof, S.: The City Assembled, Thames & Hudson Ltd, London, 1992.
83. Kostof, S.: The City Shaped, Thames & Hudson Ltd, London, 1991.
84. Krier, R.: Gradski prostor, Građevinska knjiga, Beograd, 1991.
85. Kurtović Folić, N.: Primena tipologije arhitektonskih oblika u projektovanju, *DANS*, br.11, Novi Sad, str. 19-20
86. Kurtović Folić, N., Roter Blagojević, M.: Razvoj višeporodičnih stambenih zgrada za višeporodično stanovanje, sa osnovnom tipologijom arhitektonskog sklopa, *Edicija Arhitektonika*, sveska br.9, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1995
87. Le Korbizje: Ka pravoj arhitekturi, Građevinska knjiga, Beograd, 1999.

88. Leach, N., (ed.): *Rethinking Architecture, A reader in cultural theory*, Routledge, New York, London, 1996.
89. Lefebvre, H.: *The Production of Space*, Blackwell, Oxford , 1991
90. Lefebvre, H.: *The Urban Revolution*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 2003.
91. Lynch, K.: *The Image of The City*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts,
92. Mamford, L.: *Grad u istoriji*, Book & Marso , Subotica, 2006.
93. Mamford, L.: *Kultura gradova*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2010; *Grad u istoriji*, Book&Marso, Beograd, 2006
94. Maas, W., van Rijs, J., Koek, R. (eds.): *FARMAX - Excursions on density*, 010 Publishers, Rotterdam, 1998.
95. May, E.: *Organisation der Bautatigkeit der Stad Frankfurta.M.*, *Der Baumeister*, vol.27, no.4, 98-104, u Engel, H., de Heer, J.: *Cityscape and Mass Housing*, *Oase*, no. 75, str. 33-57
96. Michaeli, M., et al.: *Situation: KCAP Architects & Planners*, NAI Publishers, Rotterdam, 2006
97. Nesbitt, K., (ed.): *Theorizing a new agenda for architecture: an anthology of architectural theory 1965-1995*, Princeton Architectural Press, New York, 1996.
98. Panerai, P.; Castex, J., Depaule, J.C., Samuels, I.: *Urban forms, The Death and Life of The Urban Block*, Architectural Press, Oxford, 2004
99. Parker, S.: *Urban Theory and Urban Experience, Encountering the city*, Routledge, London, 2004

100. **Pedret, A.:** Team 10: An Archival History, Routledge, London, 2013
101. **Polano, S, Fanelli, G, de Heer, J, van Rossem, V:** Hendrik Petrus Berlage, Complete Works, Electa Architecture, Milano, 2002
102. **Pušić, Lj.:** Grad: Znaci vremena, Matica Srpska, IKA Prometej, Novi Sad, 1991
103. **Pušić, Lj.:** Čitanje grada: između duha i materije, Prometej, Novi Sad, 1995
104. **Pušić, Lj.:** Grad društvo prostor: Sociologija grada, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1997
105. **Radović, R.:** Fizičke struktura grada, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 1972.
106. **Radović, R.:** Savremena arhitektura, Stilos, Novi Sad, 1998.
107. **Rieniets, T., Sigler, J., Christiaanse, K., (eds.):** Open City: Designing Coexistence, Uitgeverij SUN, Amsterdam, 2009
108. **Rosi, A.:** Arhitektura grada, Građevinska knjiga i Premis, Beograd, 1996.
109. **Rowe, K., Koetter, F:** Collage City, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, 1984.
110. **Sennet, R.:** The fall of public man, W.W. Norton and Company, New York, 1992.
111. **Sloterdijk, P.:** Cell-building, Egospheres, Self-containers u **Rieniets, T., Sigler, J., Christiaanse, K., (eds.):** Open City: Designing Coexistence, Uitgeverij SUN, Amsterdam, 2009., str. 115-130

112. Sloterdijk, P.: Spheres Theory: Talking to Myself about the Poetics of Space, Harvard University Graduate School of Design, February 17, 2009
113. Soja, E.W.: Thirdspace, Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places, Blackwell Publishing, Oxford, 1996
114. Soja, E.W.: Postmetropolis, Critical Studies of Cities and Regions, Blackwell, Publishing, Oxford, 2000.
115. Sonne, W.: Dwelling in the metropolis: Reformed urban blocks 1890-1940 as a model for the sustainable compact city, *Progress in Planning*, Vol.72, Elsevier, 2009, str. 53-149
116. Sorkin, M.(ed.): Variations on a Theme Park: The New American City and End of Public Space, Hill and Wang, New York, 1992
117. Stieber, N.: Housing design and society in Amsterdam: reconfiguring urban order and indetity, 1900-1920, The University Chicago Press, Chicago, 1998.
118. Tafuri, M: Architecture and Utopia - Design and Capitalist Develpoment, The MIT Press, Cambridge, London, 1976.
119. Theunissen, K., (ur.): New Open Space in Housing Ensembles, *DASH*, Nai Publishers, Rotterdam, 2009.
120. Tiege, K.: The Minimum dwelling, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts,2002
121. Tschumi, B.: Architecture and Disjunction, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1996.
122. Tschumi, B.: Event Cities 2, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2000.

123. Tschumi, B., Cheng, I., (ur.) : The State of Architecture at the Beginning of the 21st Century , The Monacelli Press, New York, 2003.
124. **Vujović, S., Petrović, M. (ur):** Urbana Sociologija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005
125. **Zukin, S.:** Loft Living, Culture and Capital in Urban Change, Radius, London, 1998